

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLMOUCI

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Katedra historie

Magdaléna JÁNOŠÍKOVÁ

STRATENÁ KNIŽNICA:

Hebrejské stredoveké zlomky na Morave

Magisterská diplomová práca

Vedúci práce: Martin ELBEL, Ph.D.

Olomouc 2013

Čestne prehlasujem, že som diplomovú prácu spracovala samostatne na základe citovaných zdrojov a literatúry.

V Olomouci, 15. august 2013 (9. elul 5773)

Magdaléna Jánošíková

Na tomto mieste by som rada poďakovala svojmu vedúcemu práce, Martinovi Elbelovi, Ph.D., za trpezlivé vedenie, akademickú slobodu a možnosť realizovať sa.

Ďakujem aj členom katedry histórie, ktorých akademické a administratívne výkony ma po celé dva roky motivovali a sprevádzali až ku koncu spísania tejto práce. Rovnako si vážim aj trpezlivosť a porozumenie mojich blízkych.

Moje špeciálne poďakovanie je venované doc. Tamásovi Visimu, ktorý ma k hebrejským rukopisom priviedol.

Úvod	1
1 Hebrejský rukopisný fragment: Kniha v knihe	8
1.1 Definícia knižných vzťahov: pohľad kodikológa	11
1.2 Moravské fragmenty, moravské knihy?	18
1.2.1 Metropolitná kapitula u svätého Václava v Olomouci	20
1.2.1 Kartuziáni v Olomouci	27
1.2.2 Benediktínsky kláštor v Rajhrade pri Brne	31
1.2.3 Farský kostol sv. Jakuba v Brne	36
1.3 Zhrnutie	38
2 Hebrejská kodikológia a paleografia vo vzťahu k moravským rukopisným fragmentom	40
2.1 Aškenázsky model kódexu	43
2.1.1 Spracovanie pergamentu	44
2.1.2 Linkovanie rukopisov	45
2.1.3 Zložka a vzhľad kódexu	53
2.1.4 Paleografia: Aškenázske písmo	53
2.1.5 Hypotetické moravské kódexy	59
2.1.6 Zhrnutie: ako vo fragmente vidieť kódex	64
3 Moravská stratená knižnica: svet skrze fragmenty písma	66
3.1 Biblia: Zvitok Tóry	66
3.2 Biblia: masora a vokalizácia	77
3.3 Ostatné texty	87
3.4 Liturgické fragmenty	89
3.4.1 Liturgia skrze fragmenty	92
3.5 Fragmenty s halachickým obsahom: Talmud a pridružená literatúra	104
3.5.1 Výbory z Talmudu, komentáre a ďalšie kompéndia	106
Záver	110

Bibliografia	114
Resumé	123
Anotácia	124
Apendix: Zoznam a deskripcia hebrejských fragmentov použitých pri výskume	125
Apendix: Obrazová príloha	155

Úvod

Konrád Haebler sa preslávil ako bádateľ na poli výskumu inkunábul. Ako odborník pracujúci s materiálom z XV. storočia si povšimol vysokej variability materiálu inkorporovaného do väzieb jednotlivých knižných jednotiek. Staré rukopisy ukryté vo väzbách kníh boli v povedomí knihovníkov a archivárov.¹ Haebler z pozície hlavného knihovníka Kráľovskej knižnice v Berlíne poukázal na potrebu zachovania druhotne užitého pergamenu vo väzbách kníh a systematického výskumu tohto materiálu.²

Ďalšie výskumy ukázali, že väčšina týchto nálezov neodhaľuje doteraz nepoznané, či chýbajúce časti fragmentárne zachovaných diel. Tento materiál skôr reprezentuje text, ktorý bol z pohľadu kníhviazača danej doby považovaný za odpad. Tento typ dokumentov ponúka pohľad na text, ktorý stráca svoju spoločenskú hodnotu. Kníhviazač vykonal selekciu, ktorá zohľadňovala cenu pergamenu a cenu jeho obsahu. Je však otázne do akej miery je tento pohľad platný aj v prípade hebrejských rukopisných zlomkov, ktoré nachádzame na väzbách stredovekých rukopisov, knihách z mestských archívov a ranonovovekých tlačí. Materiál zakódovaný hebrejským písmom mimo svoj kultúrny a rituálny kontext má pre kníhviazača vždy len cenu materiálu a nie cenu textu.

Táto magisterská práca chce preskúmať hebrejské rukopisné fragmenty nájdené v moravských inštitúciách ako sú knižnice a archívy. Práca chce klasifikovať tento rôznorodý materiál a ponúknuť vhl'ad do stredovekej hebrejskej písárskej praxe, ktorú fragmenty reprezentujú. Organizované zapojenie fragmentov do výskumu bolo vedené knihovníkmi a hebraistami z konca XIX. a počiatku XX. storočia. Na rozdiel od dominujúcich filologických rozborov zlomkov preferovaných v minulých storočiach, táto práca naviaže na diskurz tvoriaci sa postupne od konca šesťdesiatych rokov XX. storočia. Ten má fragmenty mapovať ako súčasť knihy a predstaviť kodikologický a paleografický pohľad na ne v kontexte knižného remesla ako kultúrneho okna do stredovekého života.

¹Karl August Barack, „Bruchstücke aus Wigands von Marburg Reimchronik,“ in *Germania*, 12 (1867), 194205. Idem., „Bruchstücke mittelhochdeutscher Gedichte in der Universitäts und Landesbibliothek zu Straßburg,“ in *Germania*, 25 (1880) 161–191.

²Konrad Häbler, „Makulatur-Forschung,“ in *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 25 (1908), 535–544.

Za symbolický začiatok moderného systematického spracovania hebrejských fragmentov možno považovať publikáciu Alexandra Sándora Scheibera. Tento budapešťský rabin publikoval v roku 1969 dielo, ktoré sa zameralo na hebrejské fragmenty v knižniciach na území Maďarska a jeho okolia.³ Jeden zo Scheiberových žiakov sa po opustení Maďarska po roku 1956 stáva hlavou nemeckého rabinátu. Ernst Róth sa po vzore svojho učiteľa zaoberá hebrejskými rukopismi a sleduje aj výskyt fragmentov v knižniciach.⁴ Vďaka jeho postu mu je povolené zaoberať sa touto činnosťou aj na východe krajiny. Nebolo to však ani Nemecko, kde vznikol doposiaľ najúspešnejší projekt mapujúci výskyt hebrejských fragmentov v knižniciach.

Talianský systematický projekt dokumentácie fragmentov začal pod vedením Giuseppe Barucha Sermoneta, následne pokračoval a dnes naďalej pokračuje pod vedením Maura Peraniho,⁵ ktorý nedávno predstavil verejnosti najstarší úplný zvitok Tóry.⁶ Talianske knižnice a archívy ukázali zatiaľ najväčší počet fragmentov, ktoré tvoria takmer polovicu objavených hebrejských rukopisných zlomkov.⁷

Súčasný nemecký projekt výskumu hebrejských fragmentov prebieha pod záštitou Univerzity Johanna Gutenberga v Mainzi. Systematický výskum ako aj

³V práci uvádzam pod čiarou bibliografické poznámky k dielam, ktoré sú považované za dôležité, určujúce ďalšie smerovanie výskumu alebo mladšie ako rok 2009. Pre ďalšie bibliografické informácie je vhodné vyhľadať bibliografiu vydanú špeciálne k výskumu fragmentov: Andreas Lehnardt, ed., „*Genizat Germania*“ – *Hebrew and Aramaic Binding Fragments from Germany in Context*. (London – Leiden: Brill, 2010), 333–363. Alexander S. Acheiber, *Héber Kódexmaradványok magyországi Kötéstáblákban: A Középkori Magyar zsidóság Könyzkultúrája* (Bupadest: Magyar Israeliták Országos Képviselete, 1969). Viz taktiež Idem., „Medieval Hebrew Manuscripts as Binding Boards in the Libraries and Archives of Hungary,“ in *The Joshua Bloch Memorial Volume*, ed. Abraham Berger (1960), 19–28.

⁴Viz Hans Striedl, ed., *Hebräische Handschriften*, II, bearbeitet von Ernst Róth (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1965); Idem., Wolfgang Viogt et Hans Striedl, *Verzeichnis des orientalischen Handschriften in Deutschland*, VI, Teil III: Hebräische Handschriften (Wiesbaden: Franz Steiner, 1984); Idem., „Einbandfragment aus einem mittelalterlichen Kohelet-Kommentar in Rüsselsheim,“ in *Udim* 11/12 (1981–1982), 175–178.

⁵Mauro Perani, ed., *La Genizah italiana: edizione italiana ampliata ed aggiornata, degli atti del convegno di Gerusalemme del 9 gennaio 1996*, I (Bologna: Il mulino, 1999).

⁶Boloňský zvitok bol pôvodne považovaný za dielo zo XVII. storočia. Radiokarbónová metóda datovania však ukázala, že rukopis vznikol v druhej polovici XII. storočia až na začiatku XIII. storočia. Zaujímavosťou je usporiadanie textu, ktoré nezodpovedá Maimonidovým pravidlám vytýčeným v diele Mišne Tora, hoci obsahuje podobnosti s Aleppo Codex, ktorý mal Maimonides konzultovať. Viz *Marginalia Review of Books*, „Mauro Perani talks about the Bologna Torah Scroll,“ prístup 2. august, 2013, <https://soundcloud.com/marginalia/mauro-perani-torah-bologna>.

⁷Simcha Emanuel, „The European Genizah and its Contribution to Jewish Studies,“ in *Henoch* 19, 3 (1997), 327.

prezentácia výsledkov vedená Andreasom Lehnardt⁸ dopomohla k dohode s vydavateľstvom Brill, ktorá hovorí o publikácii výsledkov prebiehajúcich projektov.⁹ Súčasne chystaná druhá publikácia z tejto série vzniká ako výsledok už predchádzajúcej spolupráce s École Pratique des Hautes Etudes a Institut de Recherche et d'Histoire des Textes.

Jedna z najvýznamnejších hebrejských paleografiek Judith Olszowy-Schlanger ako riaditeľka projektu *Books within Books: Hebrew Fragments in European Libraries*¹⁰ sa podujala na vytvorenie komunikačného kanálu pre jednotlivé národné projekty, aby došlo k efektívnemu šíreniu správ o nových nálezoch a projektoch. Takáto platforma podporuje presadenie unifikovaných nástrojov pre registráciu a popis fragmentov.¹¹ Vzniká jednotná databáza, ktorá bude prístupná širokému poľu bádateľov. Do tohto projektu sa zapojili nasledujúce štáty: Španielsko, Taliansko, Veľká Británia, Poľsko, Rakúsko a Česká Republika.

Jeden z dlhodobých živých projektov a pre túto magisterskú prácu nápomocný je rakúsky výskum fragmentov. Ten započal už na začiatku deväťdesiatych rokov z iniciatívy Ferdinanda Dexingera (Judaistika, Univerzita vo Viedni) a následne sa šírila v spolupráci s ďalšími inštitúciami (Rakúska akadémia vied, Univerzita v Innsbrucku, Inštitút pre históriu židov). V rámci projektu sa podarilo vydať monografiu, ktorá osvetľuje metodiku rakúskeho výskumu a na webovej stránke projektu uverejniť asi 800 hebrejských fragmentov.¹² Hoci ich popis nie je úplný, časť z nich bola preverená Ednou Engel, expertkou na datový odhad nedatovaných

⁸Andreas Lehnardt, „A New Fragment of a Medieval Commentary on the History Books of the Old Library of the Theological Seminary at Herborn Castle,“ in *Judaica* 69, 1 (2013), 60–69; Idem., „Medieval Hebrew and Arameic Binding Fragments of Martin’s Library,“ in *Bibliotheca P. Martini Moguntina* (2012), 117–136. Idem., „A Hebrew Glossary Fragment of Ezekiel from the City Library Reutlingen,“ in *Judaica* 66, 4 (2010); 332–347.

⁹Prvá publikáciou bola výsledkom Mohučskej konferencie už zmieňovanej: Lehnardt, ed., *Genizat Germania* (2010).

¹⁰Hebrew Fragments in European Libraries, prístup 28. júl, 2013, <http://www.hebrewmanuscript.com>.

¹¹Judith Olszowy-Schlanger, „Un petit guide de description des écritures hébraïques,“ in *Instrumenta BwB*, 1, 2013 (online), prístup 4. marca 2013, <http://www.hebrewmanuscript.com/images/petit-guide-de-description-des-ecritures-hebraïques-bwb.pdf>.

¹²Christine Glassner, Josef Oesch, ed., *Fragmenta Hebraica Austriaca* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009); „Hebräische Handschriften und Fragmente in österreichischen Bibliotheken,“ prístup 2. augusta, 2013, www.hebraica.at.

stredovekých hebrejských rukopisov.¹³ Tieto fragmenty boli brané do úvahy pri datovaní moravských hebrejských fragmentov.

Na území Českej republiky sa zvyšoval záujem o hebrejské rukopisy s nastupujúcim moderným hebraizmom a novými filologickými komparatívnymi metódami aplikovanými pre analýzu hebrejských textov. Už v roku 1777 Josef Dobrovský na začiatku svojej kariéry publikoval článok „Pragische Fragmente hebräischer Handschriften.“¹⁴ Ďalšie pokračovanie výskumu hebrejských fragmentov čakalo až na XXI. storočie. To by ale nebolo možné bez svedomitej práce archivárov a knihovníkov, ktorí dokázali rozoznať hodnotu historického artikla, aj keď ho sami nedokázali presne popísať a identifikovať. Vďaka v tomto ohľade patrí osobnostiam ako Vladislavovi Dokoupilovi, ktorého súpisy boli neoceniteľnou pomôckou. A taktiež jeho snahe zoskupiť všetky druhy informácií, ktoré sa hebrejských fragmentoch vo väzbách týkali. Ilustrovať to môžeme na rajhradskom rukopise R 586,¹⁵ kde Dokoupil kopíruje informáciu z predošlého rajhradského súpisu kníh o pergamenových predsádkach knihy. Ich identifikácia bola výskumom v tejto práci čiastočne popravená. Napriek tomu to dokazuje, že pred systematickým výskumom existoval záujem o tieto informácie.

V Českej republike začal výskum hebrejských fragmentov Danielom Polakovičom zo Židovského múzea v Prahe v roku 2004.¹⁶ S pokračujúcim výskumom pribúdajú aj čísla fragmentov (číslo z roku 2010 hovorí o šiestich stovkách). Skromnejšie sú nálezy v moravských knižniciach a archívoch, kde je projekt vedený Tamásom Visi. Na tomto projekte participovala aj autorka tejto magisterskej práce a rozhodla sa pokračovať vo výskume a priniesť komplexný pohľad na doteraz nájdené fragmenty.

Táto magisterská práca pracovala s necelou stovkou nájdených fragmentov v najvýznamnejších moravských inštitúciách s vlastnou knižnicou alebo archívom. Bádanie však dodnes neobsiahlo zámocké knižnice a v súčasnej dobe sa čaká na ukončenie projektu Národného múzea a jeho Oddelenia zámockých knižníc, ktoré

¹³K projekte viz Edna Engel, „Evolutionary Stages of Medieval Hebrew Scripts as Reflected in the European Genizah,“ in *Fragmenta ne pereant* (2002), 89–119.

¹⁴[Josef Dobrovský], „Pragische Fragmente hebräischer Handschriften,“ in *Orientalische und exegetische Bibliothek*, 12 (1777), 101–111; autor svoje meno nezverejnil.

¹⁵Rajhrad, Klášterná knihovna benediktínů, R 586. Viz Vladislav Dokoupil, *Soupis rukopisů knihovny Benediktínů v Rajhradě* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1966), 301.

¹⁶Daniel Polakovič: „Hebrew Manuscript Fragments in the Czech Republic: a Preliminary Report,“ in *Genizat Germania*, 329–332; Idem., „Hebrejské rukopisné zlomky na väzbách inkunábulí a starých tisků knihovny františkánského kláštera v Chebu,“ in *Libri catenati Egreenses* (2013), 85–110.

v dohľadnej dobre predstaví katalóg tlačí XVI. storočia aj s informáciami o ich väzbách, ktoré môžu obsahovať hebrejské zlomky.¹⁷ Vďaka ústretovým archivárom taktiež vieme, že pôvodné väzby priebežne odkrývajú nové fragmenty pri svojej reštaurácií. Vzhľadom na to, že korpus materiálu priebežne narastá, táto práca nebude nijak univerzálne hodnotiť moravské fragmenty, ale skôr vytyčovať problematické body bádania a viesť s materiálom dialóg.

Fragmentárny charakter hebrejského rukopisného materiálu bez akýchkoľvek kolofónov nám neumožňuje datovať ho priamo. Vydedukovanie približného dáta vytvorenia väzby stanovuje síce *terminus ante quem*, hlbšia analýza samotných fragmentov ukazuje, že tie môžu byť staršie od väzby o viac ako celé storočie. Ďalšie datovanie sa tak odvíjalo na základe kodikologickej a paleografickej analýzy fragmentu. Táto práca tak predstavuje aj základné paradigmy hebrejskej paleografie, ktoré formuluje tak, aby mohli byť užitými kategóriami pri posudzovaní moravských fragmentov. Práca sleduje nastolený diskurz o hebrejskom kódexe v súlade so zakladateľmi hebrejskej kodikológie Colette Sirat a Malachi Beit-Ariém. Pri identifikácii písárskych rúk sa autorka držala pravidiel, ktoré vypracovala Judith Olszowy-Schlanger. Tej taktiež ďakujem za poskytnutú konzultáciu ako i možnosť konzultovať a pracovať s Tamásom Visi, ktorý má za sebou dlhoročnú prácu s hebrejským rukopisným materiálom.

Stredná Európa však trpí deficitom odborníkov venujúcim sa pomocnými historickými vedami aplikovanými na prípad hebrejskej rukopisnej knihy. Čakáme na publikáciu, ktorá by sa špecializovala na aškenázske písmo.¹⁸ Existujú základné dištinkcie medzi jednotlivými typmi, ich zaradenia do geografického a časového rámca sú často vágne. Systematické prehľady a pomôcky sa prakticky venujú obdobiu do XV. storočia a rovnako aj táto práca datuje materiály do tohto storočia. Odlíšenie mladšieho typu písma by bolo len zložito vykonateľné.

¹⁷Ich prezencia bola potvrdená Petrom Maškom, za túto informáciu mu týmto ďakujem.

¹⁸Aškenáz je geografická oblasť rozkladajúca sa na území dnešného Francúzska, Anglicka, Nemecka, severe Talianska, Rakúska, Čiech a ďalej na východ. Niekedy v skratke hovoríme o židovskom osídlení pod autoritami hlásiacimi sa ku kresťanstvu. Stredoveké židovské osídlenie týchto oblastí vytvára kultúrnu entitu v širšom slova zmysle. Jedným zo zdieľaných aspektov je aj knižné remeslo a estetika písma. V súčasnosti ešte stále čakáme na publikáciu Edna Engel, Malachi Beit-Arié, *Specimens of Medieval Hebrew Scripts, vol. III, Ashkenazic script* (Jerusalem: Israeli Academy of Sciences, oznámené k 2009). Pre zbežnú chronologickú orientáciu viz Edna Engel, „Calamus or Chisel: On the History of the Ashkenazic Script,“ in *Genizat Germania*, Andreas Lehnardt, ed., 183–197.

Mladosť hebrejskej paleografie si vynútila dôraz na vypracovanie základného definičného rámca hebrejskej rukopisnej kultúry skrze datované hebrejské rukopisy. Napriek tomu, že tento kvantitatívny prístup je nutný, pri snahe prispôbiť moravské hebrejské fragmenty tomuto diskurzu opäť narážame na problém. Kvantitatívny výskum pracuje predovšetkým s rukopismi zo západnej Európy a zo súkromných zbierok. Celkový podávaný obraz o aškenázskom písme je tak vystavaný na franko-germánskych rukopisoch a ich interných rozdieloch. Táto oblasť skutočne do XIII. storočia tvorila srdce Aškenázu. Pre skvalitnenie výsledkov tejto magisterskej práce by bolo potrebné pracovať s výskumami zameranými na Rakúsko, pražskú obec a jej písomnosti a napokon Poľsko, ktoré dominovalo v knižnej produkcii v XIV. a XV. storočí. Tieto projekty môžu priniesť informácie, ktoré vytvoria novú paradigmu pre analýzu moravských fragmentov.

Napriek vymenovaným komplikáciám práca ašpiruje na viac ako prostú identifikáciu nájdeného materiálu. Jedným z jej prínosov má byť prístup k hebrejskému fragmentu v kontexte jeho hostiteľského telesa.¹⁹ Saverio Campanini na kolokviu projektu *Books within Books* upozorňoval, že kým sa vyvíjajú koordinované aktivity pre odkrývanie nových fragmentov, absentujú hlbšie lokálne výskumy ako vyhodnotenie vzťahu medzi väzbou, fragmentom a lokalitou.²⁰ Nedávna prax ukázala, že snímanie fragmentov z väzieb bez riadneho výskumu fragmentu ako súčasti väzby, vedie k strate relevantných historických údajov. Táto práca na danú výzvu reaguje a skúma objavené fragmenty z pohľadu kníh, ktorých sa stali na niekoľko storočí súčasťou. Len týmto spôsobom je možné dopátrať sa k odpovedi na otázku do akej miery moravské hebrejské fragmenty reprezentujú moravskú hebrejskú knižnú kultúru. Dnešné národnostné vymedzenie projektov zainteresovaných do výskumu hebrejských fragmentov nerešpektuje komunikačné kanály, ktorými sa vydávali knihy v stredoveku a ranom novoveku. Komplikovaný vývoj jednotlivých fondov je vždy nutné brať do úvahy. Každú knižnú jednotku je nutné preskúmať samostatne.

¹⁹Termín je užitý v súlade s anglickým termínom pre popis knihy, ktorá hebrejský fragment obsahuje (host volume). Autorke je jasné, že samotný termín môže znieť derogatívne. Napriek tomu, práve táto práca podčiarkuje a analyzuje dôležitosť knihy ako nosiča fragmentu.

²⁰Saverio Campanini, „Carta pecudina literis hebraicis scripta. The Awareness of the Binding Hebrew Fragments in History,” EAJS ANNUAL COLLOQUIUM: Books within Books – New Discoveries in Old Book Bindings, Wolfson College, Oxford, 18–20. júl 2011.

Ďalším príspevkom je aj predstavenie hebrejskej kodikológie a paleografie českému a slovenskému čitateľovi, ktorá na rozdiel od latinských pomocných vied historických pracuje v oveľa širšom geografickom rámci. Hebrejská rukopisná a knižná remeselná prax sa vyvíjala v komunikácii s dvoma smermi. Jednak prijímala technologické inovácie z prostredia kultúrnych majorít, v ktorých židovské komunity koexistovali. Na druhej strane existuje aj vnútorná komunikácia a vývoj rukopisnej kultúry na úrovni rozmanitých blízkych i vzdialených židovských komunit. Táto práca chce poukázať skrze konkrétne príklady z množiny moravských fragmentov, kde je priestor pre interdisciplinárnu spoluprácu a nepriamo si kladie otázku ako inkorporovať hebrejské rukopisy do kontextu stredoeurópskej latinskej paleografie.

Napokon sa práca snaží predstaviť pisársku prax a stredoveký literárny svet skrze hebrejský rukopis ako materiálny objekt a stručne ho obsahovo popísať. Táto časť práce však nikdy nemôže byť úplná na úrovni magisterskej práce. Každá z literárnych podskupín si zaslúži vlastnú kapitolu vypracovanú odborníkom, ktorý sa dlhodobo venuje jednotlivým témam. Táto magisterská práca má byť prvotnou pomôckou pre orientáciu medzi fragmentmi.

V tejto kapitole si autorka taktiež všíma písmo v komparácií s písmom XIII.–XV. storočia, ktoré sa považuje za typicky aškenázske. Vzhľadom na absenciu inštitúcií zastrešujúcich pisárov po vzore skriptórií, univerzít, mestských inštitúcií, ktoré by oficiálne reprezentovali formu a kontrolovali písomnú agendu, bol v židovskom prostredí silne zastúpený jedinec ako zostavovateľ diela.²¹ Hebrejská rukopisná kniha sa vyvíjala v prostredí, kde existovalo len málo autorít, ktoré jej vtlačali oficiálny charakter. Poznámky k štýlu písma tak majú dopomôcť k identifikácii ranných pisárskych tradícií (proto-aškenázskych písom), ktorého črty sa zachovali na neskorších typoch písom. Komplexné štúdie k danej problematike však stále čakajú na svoje uskutočnenie.

²¹Malachi Beit-Arié, „Kodikologia ivrit: typologia šel malachat ha-sefer ha-ivri ve-icuvo be-jamej ha-bejnajim“ [Hebrejská kodikológia: historická a komparatívna typológia hebrejského stredovekého] (2012), (online) prístup 1. august, 2013, http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/manuscripts/hebrew_codicology/Documents/hebrew_cogicology.pdf.

1 Hebrejský rukopisný fragment: Kniha v knihe

V roku 2010 vyšiel zborník v rámci série európska geniza pod názvom „*Genizat Germania*“ – hebrejské a aramejské väzobné fragmenty v Nemecku v kontexte²². O tri roky neskôr na túto publikáciu nadväzuje dielo vydané v rovnakej sérii s názvom *Knihy v knihách – nové objavy v starých väzbách*.²³ Už tento posun v tituloch zborníkov naznačuje premenu vnímania výskumu hebrejských knižných zlomkov.

Slovo *geniza* označuje úložný priestor pre uskladnenie rukopisov a rituálnych predmetov nesúcich božie meno, ktoré už nie je možné používať. Vzhľadom k náboženskému príkazu nezahadzovať takéto predmety, geniza sa stala akýmsi často len dočasným archívom pre nepoužiteľný materiál.²⁴ Napriek tomu nie je to archív v praktickom slova zmysle. Neobsahuje žiadnu inherentnú funkciu, ktorá by viedla k systematizácii uskladneného materiálu, ponúkala prehľad čitateľovi o obsahu genizy, alebo ho tejto osobe sprístupňovala.²⁵ Geniza bola priestorom v synagóge, kde zozbieraný materiál odpočíval často len do bodu, kým nenašiel uskladnenie na židovskom cintoríne.

Napriek tomu obsah dochovaných geníz je plný informácií o živote židov. Najvýznamnejším a najskúmanejším objektom tohto typu sa stala tzv. *káhirska geniza* Ben Ezrovej synagógy vo Fustáte.²⁶ Postupné objavenie významu tejto genizy počas XVIII. a XIX. storočia a následný záujem Solomona Schechtera

²²Viz Andreas Lehnardt, ed., „*Genizat Germania*“ – *Hebrew and Aramaic Binding Fragments from Germany in Context*. (London – Leiden: Brill, 2010).

²³Viz Andreas Lehnardt and Judith Olszowy-Schlanger, eds., *Books within Books – New Discoveries in Old Bindings*. (London – Leiden: Brill, 2013, v tlači).

²⁴Samotný vývoj genizy ako inštitúcie je zložitejši. Babylónsky Talmud (bMegila, 26b) hovorí o zachovaní biblie po učencovi, *talmid chachamovi*. Traktát Šabat (bŠabat 115a) hovorí u uschovávaní neplatných kníh pod základový kameň modlitebne, v podkroví, ale v špeciálnej skrini.

²⁵Viz Malachi Beit-Arié, „Genizot: Depositories of Consumed Books as Disposing Procedure in Jewish Society,“ in *Scriptorium*, 50 (1996), 407–444.

²⁶K výskumu Cambridgskej kolekcie, *the Taylor-Schechter collection*, čítajúcej okolo 193 000 fragmentov viz bibliografia dostupná online na: Cambridge University Library, „Bibliography of the Genizah Collection,“ <http://www.lib.cam.ac.uk/Taylor-Schechter/Bibliography.html> (26. marec 2013). V súčasnosti sú fragmenty digitalizované s podporou Friedberg Genizah Project (FGP), ktorý je spojený s ďalšou zbierkou vlastnou manchesterskou Univerzitou Johna Rylandsa (v počte 11 000 fragmentov). Projekt zastrešuje publikovanie ročenky *Ginzei Qedem* venovanej výskumu na poli obsahu káhirskej genizy. Bližšie informácie o projekte ako i čiastočné online sprístupnenie fragmentov na stránkach „the Friedberg Genizah Project“ <http://www.genizah.org/> (26. marec 2012). Medzi ďalšie zbierky patria inštitúcie ako Jewish Theological Seminary of America, alebo Bodleian Library. Pre ďalší súvislý odkaz na bibliografiu viz Fred Skolnik and Michael Berenbaum, eds., *Encyclopedia Judaica*, 2. ed., vol. 7 (Detroit: Macmillan Reference USA, the Keter Publishing House, 2007), s.v. „Genizah, Cairo“.

(University of Cambridge) o objavený materiál od roku 1896 naštartoval výskum, ktorý premenil naše vnímanie stredoveku. Asi tristo tisíc fragmentov podnietilo aj rozvoj hebrejskej paleografie. Dosah tohto projektu a jeho výskumu je citeľný práve na názvosloví výskumu európskych fragmentov v knižných väzbách. Vyselektované fragmenty boli pracovne pomenované ako genizy: genizat Germania, genizat Italia, či moravská zbierka genizat Moravia. Hoc sa dnešný diskurz mení, aj moravské fragmenty ďakujú výskumu káhirskej genize za metodológiu uplatnenú pri konzervácii a popise fragmentov.

Hebrejské fragmenty, ktoré boli použité na väzby iných kníh, majú charakter odlišný od fragmentov nájdených v genize.²⁷ Kým geniza obsahuje odložený materiál, hebrejské rukopisy inkorporované do väzieb kníh odporujú náboženskému príkazu o uchovávaní produktov materiálnej kultúry nesúce božie meno. Ako sa dostal hebrejský pergamen ku kníhviazačovi je však zložitá otázka a všetky odpovede sú hypotetického charakteru. Mohol byť odpredaný po vzore kresťanských susedov, alebo získaný z konfiškátov, opustených obydľí, hebrejské knihy mohli stratiť význam pre svojho majiteľa v prípade konverzie, a v iných rôznych situáciách.

Od fragmentov geníz ich odlišuje nie len odlišná sociálna história, ale aj ich formálne znaky. Hebrejské knižné fragmenty v rukách kresťanských kníhviazačov stratili svoju primárnu funkciu a prijali funkciu výrobného materiálu užitého pre vytvorenie knižnej jednotky. Selekcia materiálu, ktorú kníhviazači vykonali, sledovala kvalitu pergamenu. Formálne znaky pergamenu mali uspokojiť zväzovaný knižný korpus. V tomto kontexte je nutné pozeráť sa na dochovanú vzorku. Objavené fragmenty je nutné skúmať s väčším dôrazom na fakt, že sa v určitom časovom bode stali súčasťou iného hostiteľského telesa a pretrvali ďalšie storočia s ním bok po boku.

Ďalšiu selekciu vykonal čas. Ani fólio hebrejského rukopisu, ktoré sa pretransformovalo na predsádku knihy, nemuselo prežiť až do súčasnosti. Knihy moravskej proveniencie boli poznačené miestnym dianím a stáli sa obeťami vojnových konfliktov. Mnoho kníh bolo zničených alebo odvezených ako korisť. Vytváranie barokových knižníc prinieslo aj unifikáciu knižných obalov a ich

²⁷Týmto tvrdením autorka nechce vyvracať, že niektoré fragmenty z genizy pochádzať môžu. Opustené židovské štvrte na Morave v polovici XV. storočia tento materiál sprístupnili.

preväzbu.²⁸ Hebrejské rukopisy v starých väzbách tak pohltilo opäť neznámo. Výskum na nemeckej i talianskej pôde preukázal, že hebrejské fragmenty sa vo zvýšenej miere dostávali do väzieb v čase politických a spoločenských konfliktov často končiacich konfiškáciou majetku, nariadenej cenzúry, či vyhostením zo sídla.²⁹ Ďalším problémom je fakt, že stredoveká a ranne novoveká kniha bola mobilným telesom, ktoré bežne kolovalo. Všetky tieto problémy komplikujú skúmanie hebrejského rukopisu umiestneného vo väzbe knihy ako historického prameňa.

Uvedené problémy môžeme ilustrovať aj na príklade hebrejského fragmentu oddeleného od neznámej knižnej jednotky dnes uskladneného vo Vedeckej knižnici v Olomouci.³⁰ Tento fragment obsahuje text z diela *Sefer micvot gadol (Semag)* od autora *Moše Ja'akova* z Coucy (XIII. storočie). Ďalšia časť tohto diela sa nachádza v Ríme v knižnici Biblioteca Angelica na latinskom komentári *Niccola Tignosiho* k Aristotelovmu dielu *De Anima*³¹ nesúca vlastnú poznámku v znení: *Ex Bibliotheca Cardinalis et Principis a Dietrichstein*. Emma Abate, ktorá pracovala na paleografickej a edičnej analýze fragmentu, poukázala na jej možný moravský pôvod. Hypotéza bola následne potvrdená objavom hore zmieňovaného fragmentu vo Vedeckej knižnici v Olomouci Miroslavom Dyrčíkom.³²

Kniha z rímskej knižnice nepatrila nikomu inému ako kniežaťu Františkovi kardinálovi z Ditrichštejna (1570–1639). Jeho osobná knižnica mala po jeho smrti v Brne sídlo v Mikulove až do švédskeho vpádu v roku 1645, ktorý táto knižnica neprežila. Stala sa vojenskou korisťou švédskych vojsk a obohatila knižnicu kráľovnej Kristíny. Pôvodne protestantská mocnárka konvertovala v roku 1654 na katolícku vieru a svoje posledné dni prežili v Ríme. Rímskej knižnici venovala podstatnú časť svojej knižnice, v tom čase obsahujúcu aj diela z ditrichštejnskej

²⁸Jiří Cejpek, Ivan Hlaváček a Pravoslav Kneidl, *Dějiny knihoven a knihovnictví v českých zemích a vybrané kapitoly z obecných dějin* (Praha: Karolinum, 1996), 103–126.

²⁹Mauro Perani, „La Genizah italiana, caratteri generali e stato della ricerca,” *La Genizah italiana*, ed. Mauro Perani (Bologna: Il Mulino, 1999), 65–102. Simcha Emanuel, „The European Genizah and its Contribution to Jewish Studies,” *Henoch*, 19 (1997), 315–321.

³⁰Fragment (Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci (VKOL), kolekcia fragmentov, č. 5. nenesie žiadnu signatúru a je vedený ako pod „kolekciou fragmentov.“ Pre pracovné účely v rámci projektu Books within Books mu bola pridelená orientačná signatúra Vkol coll./fr. 5, resp. VKOL 18 (viz Visi, *Moravian Fragments*, 228).

³¹Niccolo Tignosi, *In libros Aristotelis De anima commentarii*. (Florentinae [Florence]: excudebat Laurentius Torrentinus, 1551).

³²Emma Abate, „Frammenti manoscritti del *Sefer Misvot Gadol* conservati alla Biblioteca Angelica di Roma,” *Sefarad* 69, 2 (2009), 477–489.

knižnice.³³ Beda Dudík ich identifikoval ako ležiace v sekcii *Codices Reginenses*.³⁴ Dielo Niccola Tignosiho však skončilo v najznámejšej rímskej verejnej knižnici Biblioteca Angelica. Ďalšie moravikálie boli objavené v iných inštitúciách, ktorým ich taktiež podarovala kráľovná Kristína, ako napríklad švédskym gymnaziálnym knižniciam v Lundu, Uppsale, Westeräs, Strengnäs, či Štokholme.³⁵ V tomto čase sa však objavil aj ďalší fragment diela *Sefer micvot gadol* na severe Čiech v Jílovej.³⁶ Tento nie je možné zatiaľ fyzicky preskúmať a porovnať texty voľným okom. Určité formálne znaky však naznačujú, že by sa malo jednať o fragment z totožného rukopisu.³⁷

Nie všetky knihy s inkorporovaným hebrejským rukopisom sa darí takto úspešne zasadiť do kontextu. Vzhľadom na komplikované dohľadávanie proveniencie kníh, absenciu informácií bližšie definujúci čas zviazania kníh a malú vzorku kníh obsahujúcich hebrejský rukopisný zlomok, nie je možné predstaviť absolútnu a univerzálnu teóriu objasňujúcu pôvod a obsah hebrejských zlomkov dochovaných v moravských knižniciach a archívoch. Aj keď paleografický a kodikologický popis knižných jednotiek je štandardizovaný, historická kontextualizácia materiálu vyžaduje upriamenie pozornosti na každý fragment zvlášť s ohľadom na vzťah medzi objektom tejto práce, hebrejskými rukopismi, a hostiteľskou knižnou jednotkou, ktorá mu nepriamo vytvorila podmienky pre jeho zachovanie.

1.1 Definícia knižných vzťahov: pohľad kodikológa

Ako bolo vysvetlené, hebrejský rukopis je súčasťou knižnej väzby. Objavuje sa v období od XV. storočia do polovice XVII. storočia. Táto práca teda pojednáva o väzbách v tomto období a to predovšetkým o väzbách gotických, obáľkových a minoritne o väzbách renesančných. Pre osvetlenie miest, v ktorých je fragment situovaný, je treba stručne zhrnúť aká je práca kníhviazača vo vymedzenom období.

³³Vladislav Dokoupil, *Soupis mikulovské dietrichsteinské knihovny* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1958), s. 5, s. 14.

³⁴Viz Beda Dudík, *Iter Romanum*. (Wien: F. Manz, 1855), 181.

³⁵Idem, *Forschungen in Schweden für Mährens Geschichte* (Brünn: C. Winiker, 1852), Bayerische Staatsbibliothek digital, http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10799989_00001.html (25. marec 2012)

³⁶Joseph du Chesne, *Iosephi Quercetani medici sclopetarius*. (Lugduni [Lyons]: Apud Ioannem Lertotium, 1576).

³⁷Exlibris z roku 1585: *Ex libris Joannis Abrhan. 1585*. Neskorší prepis *Strahov*.

Kníhviazačova práca nastupuje po predložení hotového knižného bloku, ktorý sa skladá z falcovaných zložiek, prílohami a pridanou prednou a zadnou predsádkou.³⁸ Predsádka, pergamenový a papierový dvojlist, spevňuje prechod medzi krajnými zložkami a doskami. Môže byť všitá, vlepená, alebo opatrená oboma procedúrami. Jej zapracovanie do väzobného mechanizmu závisí na type väzby a hmotnosti.³⁹ V XV.–XVI. storočí začali kníhviazači v Európe užívať viac typov väzov,⁴⁰ ktoré zvýšili odolnosť knižnej jednotky. Pri zväzovaní jednotlivých zložiek bol niekedy užívaný prúžok pergamenu alebo papiera (tzv. záševka) umiestnený do stredu zložky, ktorým prechádzal väz.⁴¹ V prípade papierového rukopisu sa vnútorné strany trhali z dôvodu priameho kontaktu nite s papierom. Vsadením pergamenového prúžku sa kontakt papiera s niťou minimalizoval, čím sa ochrana zložiek zvýšila.⁴² Niektoré z rukopisov však záševky vôbec neobsahovali. Takýto textový korpus je už pripravený na zapustenie drevených dosiek a vypracovanie a spevnenie chrbtu knihy vylepením papierových alebo pergamenových prúžkov.

Následne je na dosky natiahnutý pokryv. V prípade zdokumentovaných kníh sa jedná o kožené a pergamenové poťahy kníh, v ojedinelých prípadoch čiastočne aj papierové.⁴³ Vnútorný mechanizmus poťahu môže byť zamaskovaný vylepením

³⁸Petr Voit, ed., *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. A počátkem 19. století*. (Praha: Libri, 2006), s.v. „Blok, knižní“, s. 124, s.v. „Predsádka“, s. 727.

³⁹Viz John A. Szirmai, *The Archeology of Medieval Bookbinding* (Aldershot: Ahgate, 1999), 179.

⁴⁰Ibid., 180–189.

⁴¹Voit, *Encyklopedie*, s.v. „Záševka“, 1040.

⁴²Prax pergamenových záševiek je viazaná na kontinentálnu latinskú Európu. Pre Pyrenejský poloostrov (ako v arabských, tak i latinských) kódexov je dochovaná aj prax balenia zložky zvonku i zvnútra do pergamenu. Táto prax je potvrdená aj pre grécke rukopisy v oblasti Byzantu. Prax bola prenesená aj na hebrejské rukopisy daných oblastí. Prvou stranou bola strana srsti pergamenu, prípadne sledovala Gregoryho pravidlo, tak aby srst' bola otočená rovnakou stranou aj ďalšiemu dotýkajúcemu sa pergamenu. Toto využitie pergamenu sa nepotvrdilo pre oblasť dnešného Francúzska a Nemecka a ani pre Strednú Európu. Občasne sa vyskytlo na Apeninskom polostrove. Pre tieto stredoziemské krajiny je zmapovaný aj postupný posun od užívania celého pergamenu k záševkám, čiže iba ku kúskom, ktoré chránia len kontakt medzi väzom a papierom. Úplne totožné narábanie s rukopismi potvrdzujú aj výsledky hebrejskej paleografie a kodikológie – užívanie celých fólií pergamenu je doložené najmä pre Byzant, následne Španielsko a Taliansko v období od konca XII. storočia po XIV. storočie. V Aškenáze (Beit-Arié pracuje s materiálmi z francúzsko-nemeckej oblasti) neexistujú doklady o takejto forme kombinovanej papierovo-pergamenovej knihy. Rovnako neexistujú takéto materiály v oblasti blízkeho (nebyzantského) a ďalekého východu. Viz Jean Irigoien, „Les premier manuscrits grecs écrits sur papier et le problem du bombycin“, *Scriptorium*, IV (1950), 200. Idem, „Pour étude des centres de copie byzantins“, *Scriptorium* XII (1958), 220–221. Malachi Beit-Arié, *Hebrew codicology: Tentative Typology of Technical Practices Employed in Hebrew dated Medieval Manuscripts* (Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities, 1981), 43–45.

⁴³Olomouc, Vědecká knihovna, M I 243: „Acceptationes dictionum theologialium exceptarum ex opusculis beati Gregorii papae alibi dictae Florileger.“

pergamenu alebo papiera.⁴⁴ Nakoniec je knižná väzba ozdobená.⁴⁵ Opäť na zdokumentovanej vzorke kníh s obsahom hebrejských zlomkov sa jedná o väzby rezané alebo slepotiskové.

Celý tento proces výroby knižnej väzby sa odlišoval na základe časového a priestorového umiestnenia. Väzby sa odlišovali technologickými detailmi ako napríklad užívanie organických a zvieracích lepidiel, ktoré sa presadzovalo až od XVI. storočia.⁴⁶ Premenal sa tvar chrbta knihy z plochého, typického pre gotické väzby, na konvexný, presadený v renesančných väzbách.⁴⁷ Oku najzachytiteľnejšie zmeny prekonávala výzdoba väzby, ktorá bola po celý čas existencie kódexu tou najheterogénnejšou súčasťou. Môžeme však zhrnúť, že práca kníhviazača neprekonalala žiaden vývojový zlom až do uvedenia modernej mechanizácie knižnej väzby.⁴⁸

Dochované hebrejské rukopisy vo väzbách kníh sú spísané na pergamene. Využitie pergamenu vo väzbách bolo v stredoveku a ranom novoveku nenahradiťelné. Tento stav zachoval spotrebiteľskú popularitu druhotného pergamenu, ktorý sa stal lacnou náhradou za nový pergamen. Tento materiál bol užívaný nasledovne: jednak ako predsádka, prídeštie, alebo ako vonkajší pokryv. Ďalej jeho prúžky mohli byť použité pre vylepenie chrbtu, alebo ako záševky.

Rôzne časti knihy zachovávajú hebrejský fragment v rozličnej veľkosti. Prídeštia, predsádky a pergamenový pokryv nám ponúkajú komplexný pohľad na fragment. Záševky, vzhľadom k svojej veľkosti a častej nedostupnosti voľnému oku, sú často neidentifikovateľné. Napriek tomu sú využiteľné k mapovaniu práce kníhviazača, ktorý mal k hebrejským rukopisom prístup. Taktiež hebrejský pergamen užívaný ako záševka pochádza z kódexov menších rozmerov a obsahuje odlišný materiál v porovnaní s predsádkami a pokryvom. V prípade kníh a tlačí dochovaných v knižniciach sú fragmenty dochované na predsádkach, prídeštiach, ako pokryv, či

⁴⁴Prídeštie. Používa sa ako homonymum. Okrem významu v akom je používaný v tejto práci, prídeštie je aj termín používaný pre popis vnútornej strany dosiek.

⁴⁵Bohumil Nuska, „Typologie českých renesančních vazeb: Terminologie, slohové určování a datování materiálu,“ *Historická knižní vazba: Sborník příspěvků k dějinám a k metodice ochrany historických knižních vazeb*. (Liberec: Severočeské museum, 1965), 15–21.

⁴⁶Szirmai, *Archeology*, 182–190.

⁴⁷Pavčina Hamanová, *Z dějin knižní vazby: Od nejstarších dob do konce XIX. století* (Praha: Orbis, 1959), 70–71.

⁴⁸Rob Banham, “The Industrialization of the Book 1800–1970,” *A Companion to the History of the Book*, eds. S. Eliot a J. Rose (Malden, MA: Blackwell Pub., 2007), 280–281.

ako záševky. Archívne materiály typu kníh mestskej správy⁴⁹ a kníh mestského súdnicstva, alebo prípadné útle tlačené či rukopisné diela najčastejšie používali hebrejský pergamen na vytvorenie obálkovej väzby.⁵⁰

Iné prúžky využité k spevneniu väzby sú prekryté pokryvom a priamy prístup k nim neexistuje. Takýto materiál sa stal súčasťou tejto práce len v jednom prípade. A to v prípade štyroch prúžkov dnes uskladnených v kolekcii fragmentov Vedeckej knižnice v Olomouci.⁵¹ Tie obsahujú komentár k Talmudu, tosafot *Bava mecia* 41a-b. Na základe paleografického odhadu sa predpokladá, že bol spísaný v XV. storočí. Tieto fragmenty boli súčasťou dnes neznámej knihy.

Akákoľvek zo zmieňovaných foriem uchovania hebrejského materiálu nás ochudobňuje o značnú časť informácií o hebrejskej knižnej kultúre. Nielen, že sa zachovalo často len jediné fólio z celého diela, ale aj forma tejto pergamenovej stránky je fragmentárna. Zpracovanie pergamenu do knižnej väzby viedlo väčšinou k orezaniu materiálu do potrebnej veľkosti, čím sa stratila okrajová časť fólia. Okraj ako konštruovaný priestor ponúka v rukopise možnosť pre umiestnenie privátnych či verejných paratextov.⁵² Stratou pôvodne existujúceho priestoru prichádzame o čitateľove poznámky, komentáre, glosy, alebo mnemotechnické pomôcky. Všetky tieto poznámky nám pomáhajú určiť život a význam diela v čase jeho aktívneho používania a tieto informácie sú vo väčšine prípadov stratené. Na okrajoch bývalo v prípade halachických kompendií často napísané aj číslo traktátu. Strata týchto informácií nám neumožňuje sledovať vytváranie formálne štandardizovaného obsahu, ktorý sa pretlačil až s distribúciou tlačeného materiálu.⁵³ Jediný druh hebrejského rukopisného materiálu, ktorý nemá potenciál s nami takto komunikovať je zvitok Tóry. Jeho vypracovanie na základe stanovených pravidiel, prístup k Tóre ako materiálnemu objektu, ktorý sa stáva centrom synagogálneho rítu znemožňuje

⁴⁹Taktiež aj žerotínske správne knihy, presnejšie Olomouc, Zemský archiv v Opavě, po. Olomouc, rodinný archiv Žerotínov-Bludov, kn. 35; kn. 48; kn. 53.

⁵⁰Väzba dominuje na materiáloch archívnej povahy. Z cirkevného prostredia sa dochovali len na: Rajhrad, Klášterná knihovna benediktínů, sign. R 584.

⁵¹ Pre projekt Book within Books bola pre tieto prúžky vytvorená umelá signatúra Olomouc Vkol, coll./fr.6, pre potreby článku Visi, „Fragments“ (2013). užitá spoločne s označením Olomouc, Vkol 19.

⁵²Sydney Shep, „Books Without Borders: The Transnational Turn in Book History“ *Books Without Borders* vol. 1, eds. R. Fraser a M. Hammond (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 13–14.

⁵³Viz David Finkelstein and Alistair McCleery, *An Introduction to Book History* (New York, Abingdon: Routledge, 2005) 17, 48–49. Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe.*, 2. ed. (New York: Cambridge University Press, 2005), 288–310.

vytváranie iných komunikačných kanálov ako je text Tóry samotnej tvorený len konsonantným textom.

Hebrejské rukopisy vstúpili do knižnej väzby z praktických dôvodov. Fenomén výskytu hebrejských fragmentov v knihách je simultánny s výskytom inej makulatúry vo väzbách. Tento materiál pochádza z lokálnych zdrojov,⁵⁴ čo odráža aj jazykové zastúpenie materiálu (latinský, nemecký, český) ako i obsah neplatných listín, ktoré poslúžili kníhviazačom. Mimo listín, jednalo sa o akýkoľvek iný typ písomností od liturgického materiálu po alchymistické poznámky, ktorými kníhviazači disponovali. Preskúmané knižné väzby ukazujú, že kvalita používaného materiálu variovala. Nekvalitný pergamen v mnohých knihách naznačuje jeho vysokú cenu a to najmä v čase rozvoja kláštorného života v predhusitskej dobe.⁵⁵

Najčastejšie väzba obsahuje aj iné nehebrejské materiály. Uvedme ilustračný príklad knihy, ktorá bola vlastnená dolanskými kartuziánmi. Jedná sa o rukopis z prvej polovice XV. storočia *Casus ad sunnam Henrici de Merseburg*.⁵⁶ Všetky tri dolanské knihy s hebrejskými fragmentmi majú papierové prídeštia. Predné prídeštie obsahuje text z latinského alchymistického traktátu písaný na papieri. Miroslav Boháček ho datuje do XV. storočia.⁵⁷ Nábožensko-didaktická skladba z XV. storočia sa nachádza na zadnom prídešti. Predná predsádka je vytvorená z listiny olomouckého biskupa Lacka z Kravař (pôsobenie vo funkcii 1403–1408).⁵⁸ Zadná predsádka obsahuje tosafot⁵⁹ rabiho *Jicchaka ben Ašera* na traktát Šabat datovaný do XIV. storočia.⁶⁰

V ojedinelých prípadoch však nachádzame aj knihy, ktoré majú prídeštia aj predsádky z rôznych hebrejských materiálov. Toto je prípad rukopisu z olomouckej kapituly Gratiánovho dekrétu z XV. storočia,⁶¹ ktorý obsahuje rôzne halachické

⁵⁴Konrad Haebler, „Makulaturforschung,“ *Zentralblatt für Bibliothekswesen*. 25 (1908), 535–544.

⁵⁵Cejpek, *Knihovnictví*, 63–75.

⁵⁶Olomouc, Vědecká knihovna Olomouc, M I 296: „Casus ad summam Henrici de Merseburg.“

⁵⁷Miroslav Boháček a Franišek Čáda, *Beschreibung der mittelalterlichen Handschriften der Wissenschaftlichen Staatsbibliothek von Olmütz* (Köln: Böhlau, 1994), 111.

⁵⁸Listina nie je kompletná a nedochoval sa presný dátum vydania. Je však vydaná v Tešíne. viz Vědecká knihovna v Olomouci, „M I 296,“ <http://dig.vkol.cz/dig/mi296/index.htm> (25. marec 2013).

⁵⁹Tosafot – kritické komentáre k jednotlivým traktátom Talmudu vyprodukované tzv. stredovekými tosafistami prevažne z oblasti dnešného Francúzska.

⁶⁰Yehudah A. Shoshana, „Tosafot RIBA al masekhet Shabbat,“ *Ješurun* 13 (2003), 21–36. Boháček, *Beschreibung*, 225–228.

⁶¹Olomouc, Zemský Archív Opava, pob. Olomouc, CO 266: „Decretum Gratiani.“

texty⁶² ako Talmud (traktát *Keritot*), komentár k talmudickému traktátu Šavu'ot⁶³ a ďalší halachický text obsahujúci rozhodnutia zvaný *Pirkei Maharih*. Kníhviazač zrejme preferoval vsadenie obdobne vyzerajúceho materiálu do jednej väzby. Takýto záver však nie je možné vyvodit' ako všeobecne platný. Výhodou tohto vsadenia rukopisov do jednej väzby je fakt, že nám to pomáha určiť širšiu skupinu hebrejského materiálu, ktorú kníhviazači získali. V tomto prípade išlo o materiály právneho typu vzťahujúce sa na život židovských komunít.

Pergamenové časti rukopisu môžu obsahovať aj viac typov hebrejských rukopisov spoločne s latinskými rukopismi. V prípade rajhradského rukopisu R 586⁶⁴ môžeme vo väzbe nájsť hebrejské predsádky a hebrejské a latinské záševky. Komparáciou paleografických črt hebrejského písma na predsádke a na záševkách sa dospelo k záveru, že sa jedná o dva odlišné rukopisy. Kumulácia druhotného materiálu poukazuje na jeho popularitu a na bežnosť takéhoto spracovania väzieb. Na vzorke nájdených hebrejských rukopisov dominujú väzby, ktoré boli vytvorené v polovici a druhej polovici XV. storočia.

Ďalšia vykonaná komparácia sa týkala latinských a hebrejských materiálov s ohľadom na ich čas spísania. V prípade latinských materiálov boli užívané materiály staršie aj o celé storočie. V hore uvedenom rukopise z Vedeckej knižnice v Olomouci M I 296, ktorý obsahuje listinu, je listina staršia len o pol storočie. V ostatných prípadoch⁶⁵ je materiál starší, ako napríklad v už taktiež predstavenom rajhradskom rukopise R 586, či olomouckom rukopise M II 138 a mnohých iných.⁶⁶ Užíval sa totiž len ten materiál, ktorý z pohľadu vlastníkov už nebol užitočný vo svojej primárnej funkcii. Užívanie aj starých rukopisov nie je zvláštnosťou a pokračujúce reštaurácie diel odkrývajú aj unikátne kúsky ako napríklad nedávno objavený zlomok kánonových tabuliek z ranne karolínskeho evanjeliára, ktorý

⁶²Halacha – právo v judaizme zahrňujúce biblické príkazy a zákazy, rabínsku legislatívu Mišny a Talmudu, stredoveké tosafot, a iné, vrátane lokálnych tradícií.

⁶³Je možné, že sa jedná o komentár k výťahu Izáka Alfasiho a nie k samotnému traktátu Šavu'ot.

⁶⁴Rajhrad, Klášterná knižnica benediktínů, sign. R 586: *Vocabularius latino-germanicus*, 1481.

⁶⁵Lackova listina je jediným materiálom tohto typu. V ostatných prípadoch sa jedná o listy z knižných jednotiek.

⁶⁶Tieto informácie sú zohľadnené v apendixe diplomovej práce, ktorý obsahuje jednotlivé popisy fragmentov aj vo vzťahu k hostiteľskému kódexu. Latinský materiál bol konzultovaný so súpismi a katalógmi, prípadne boli konzultované osobne s archivármi a knihovníkmi. Ak sa jedná o konzultáciu druhého typu, tak meno zainteresovanej osoby je obsiahnuté v poznámke spoločne s poďakovaním, ktoré im patrí.

poslúžil ako pokryv knihy zo XVII. storočia dnes uschovanej v Archíve mesta Mělník.⁶⁷

Hebrejský pergamen sleduje trend latinských náprotivkov.⁶⁸ Archívne materiály zo XVI. a XVII. storočia v sebe obsahujú najčastejšie hebrejské zlomky z XV. storočia či mladšie. V niektorých prípadoch sa jedná však aj o menší časový rozdiel medzi spísaním hebrejského rukopisu a časom jeho inkorporovania do väzby iného spisu. K tomuto dochádza predovšetkým v prípade rukopisov kláštornej proveniencie z XV. storočia. Tie v sebe taktiež obsahujú materiály z XV. storočia. Nepredpokladá sa, že by kníhviazač mal akúkoľvek znalosť hebrejského jazyka. Preto koncept zastaraných rukopisov v tomto prípade nie je platný. Akýkoľvek hebrejský materiál bol z tohto pohľadu v momente zisku vhodný na užitie do väzieb alebo k výrobe iného objektu. Vzhľadom na to, že takýto materiál bol v XV. storočí plne užívaný židmi, tento rýchly transfer do knižnej väzby poukazuje na externe prerušenú knižnú tradíciu. Hlavným historicky zdokumentovaným prerušením muselo byť vyhostenie židov z kráľovských miest (r. 1454).

Vsadením do väzby rukopis prestal plniť svoju primárnu funkciu ako nosič informácií a simultánne starostlivosť o túto funkciu prestala existovať. Dochovaný materiál je často v zlom stave. Pergamen je možné vyškriabať a zbaviť ho tak hebrejského písma. Bežné užívanie a skladovanie kníh viedlo k zhoršeniu čitateľnosti fragmentov užitých ako pokryv dosiek alebo obal kníh. Predsádky a prídeštia sa stávali priestorom pre zaznamenávanie vlastníckych poznámok alebo priestorom pre rozpísanie pera.⁶⁹ Poznámky vyhodnotené ako nevhodné z pohľadu neskoršieho vlastníka boli vyškriabané, či vytrhnuté. Žiadna z poznámok nekomentuje hebrejský rukopis priamo. Rukopisy boli vsadené do väzby v riadnom

⁶⁷Státní oblastní archiv v Praze, facebook (správa z 23. mája 2013), prístup 30. mája 2013: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10151464007026864&set=a.10151464006986864.1073741827.359996966863&type=1&theater>

⁶⁸K datovaniu nájdených hebrejských fragmentov viz kapitola II: Hebrejská kodikológia a paleografia vo vzťahu k moravským rukopisným fragmentom (s. 39–64).

⁶⁹Hebrejský pergamen ako nový nosič informácií bez dialógu s novou informačnou vrstvou sa stal nevšedným spôsobom v prvotlačí pod signatúrou: Brno, Moravská zemská knihovna, Mk P 000.0115 (Guillelmus Parisiensis O. P., *Postillae super Epistolas et Evangelia de tempore et de sanctis* (Argentinae, 1490)). Väzba bola natoľko poškodená, že po spísaní Dokoupilovho soupisu prvotlačí (1970) došlo k preväzbe diela. Záševky hebrejského rukopisu boli pripevnené na zadnú predsádku nového obalu knihy. Oba hebrejské fragmenty sú ťažko čitateľné, napriek tomu na oboch fragmentoch je zrkadlový otláčok novín z obdobia bývalého režimu.

smere ako i hore nohami. To naznačuje, že kníhviazač nemal vypestovaný základný cit k vizuálnej estetike hebrejského jazyka.⁷⁰

Hebrejské zlomky rovnako ako iné materiály vo väzbách sa objavujú a zanikajú približne v rovnakom čase. V prvej polovici XVII. storočia sa prestávajú objavovať aj iné materiály v knihách a to v rovnakom čase, keď využitie pergamenu sa zvyšovalo.⁷¹ Bolo predpokladané, že po švédskom vpáde sa opäť objavia hebrejské rukopisy v iných väzbách. Tento predpoklad vznikol spájaním vojenských incidentov, spoločenských kríz a tlakov na židov s následnou konfiškáciou majetku, alebo jeho opúšťanie vzhľadom k presunom utekajúceho obyvateľstva. Ich absencia však môže byť spôsobená so štandardizáciou knižného diela, zdokonaľovaním tlačiarenskej a kníhviazačskej techniky a premeny estetického vnímania knihy. Kníhviazači sa v XVI. storočí vymedzovali voči užívaniu tohto materiálu v prípade drahých exemplárov.⁷² V XVII. storočí sa presadzovalo užívanie farebných pergamenových predsádok. Renesančná väzba nevyžadovala pevné vsadenie predsádky medzi korpus a dosky ako v prípade gotickej väzby.⁷³ Došlo k častejšiemu vsadeniu papiera na pozíciu predsádky. Tieto javy mohli viesť k opusteniu užívania výrazne popísaných pergamenov ako predsádok a prídeští. Je však nutné zmieniť, že v iných častiach Európy sa dochovali hebrejské fragmenty aj v mladších väzbách a to predovšetkým na materiáloch archívnej povahy.⁷⁴

1.2 Moravské fragmenty, moravské knihy?

Ak sa chceme pýtať na provenienciu hebrejských fragmentov v lokalite Morava, kladieme si dve bádateľské otázky. Prvou je otázka proveniencie hostiteľského

⁷⁰Tento jav napokon nie je ničím nevšedným ani v 20. storočí. Eduard Petrů v krátkej monografii venovanej rukopisom univerzitnej knižnice v Olomouci (1959) v nečíslovanej obrazovej prílohe uvádza Obr. „6. Hebrejský svitek.“ Je však zobrazený hore nohami. Obrázok zachycuje jeden celý a jeden čiastočný stĺpec z Deuteronomia. Úplný stĺpec obsahuje pasáž Dt 31:9–28. (Viz Eduard Petrů, *Z rukopisných sbírek Univerzitiní knihovny v Olomouci*. (Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1959), s.v. obrazová príloha, obr. č. 6.) Iným príkladom je *Minulost pražského knihtisku* od Petra Voita. Na jednom z mnoha obrázkov je znázornená dvojstrana z pražského siduru (Oxford, the Bodleian Library, Opp. 1188, fol 111v–112r). Jedno fólio zachytáva text, druhé obrázok. Otočeniu textu o 180 stupňov nezabránil ani fakt, že sa tým obrátilo vyobrazenie na ďalšom fóliu (Viz Petr Voit, *Minulost pražského knihtisku* (Praha: Státní knihovna ČSR, 1987), s. 26, obr. 13.).

⁷¹Voit, *Encyklopedie*, 668, 727–729.

⁷²Nuska, „Typologie,“ 64.

⁷³Hamanová, *Vazby*, 82.

⁷⁴Mauro Perani, Emanuela Mongardi et Ezra Chwat, „385 Printed Books of the Fifteenth to Eighteenth Centuries, Bound with Medieval Hebrew Manuscripts in the Estense Library in Modena,“ *„Genizat Germania“ – Hebrew and Aramaic Binding Fragments from Germany in Context*, ed. Andreas Lehnardt (London – Leiden: Brill, 2010), 217–226.

kódexu,⁷⁵ druhou je otázka proveniencie makulatúry a iných materiálov vo väzbe a možný kníhviazačov prístup k hebrejským rukopisom. Vzhľadom ku komplikovanosti daného stavu sa vznáša námietka, že zmieňované hebrejské materiály nemajú nič spoločné s Moravou. Uplatnenie regionálnej perspektívy pri bádani a pochopenie procesu knižnej výroby v regióne nám však pomáha vidieť hebrejské fragmenty zapojené do lokálneho kontextu.

Ako bolo uvedené, spracované pramene sú dvojakého typu: jedná sa o knižné jednotky uskladnené v rôznych knižniciach a o archiválie späté s prevádzkou mesta, či šľachtického dvora. Staršie materiály sú knižnej povahy, mladšie archiválnej. Oba typy prameňov a ich rozloženie v čase sú v súlade s našimi predstavami o knižnej kultúre v stredovekej a rane novovekej Morave.

Hebrejské rukopisy ako súčasť archiválií boli preskúmané v inštitúciách ako *Moravský zemský archiv v Brně* a *Moravský zemský archiv v Opavě s pobočkou v Olomouci*. V týchto prípadoch boli hebrejské rukopisy použité ako vrchný pokryv mestských kníh rôzneho typu. Ich interné údaje nám presne definujú provenienciu, preto sa nasledujúca časť práce nebude venovať hlbšej analýze tohto materiálu. Informácie vyplývajúce z archiválií sú reflektované v ďalšej časti práce venovanej samotnej forme a obsahu hebrejských zlomkov.⁷⁶ Z archiválií sa dalo rýchlo vyzistiť, že pochádzajú z moravského regiónu. Vzťah medzi knižnými jednotkami dnes uskladnenou v knižniciach a hebrejskými rukopismi je však komplikovanejší.

Väčšina rukopisného materiálu pochádza z XV. storočia pôvodom z cirkevného prostredia. Sú prevažne sústredené v inštitúciách dnes dochovávajúcich stredoveký rukopisný materiál a to *Archív města Brna*,⁷⁷ *Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc*⁷⁸ a *Vědecká knihovna Olomouc*.⁷⁹ V pôvodnom interiéri sa dochovali len

⁷⁵Práca používa termín *kódex* a *knižná jednotka* ako synonymá. Ďalší termín, *kodikologická jednotka*, odkazuje na dielo spísané od začiatku do konca v súlade s autorovou predstavou o jeho obsahu a forme. *Paleografická jednotka* odkazuje na duktus, na ruku pisára, ktorý dielo spisuje. *Kódex* a *kodikologická jednotka* sa niekedy používajú ako synonymá. *Kódex* však odkazuje na zviazané dielo a môže obsahovať len časť kodikologickej jednotky.

⁷⁶Apendix s popisom fragmentov taktiež zachytáva informácie o archiváliách *per se*.

⁷⁷Archív uskladňuje tri rukopisy s hebrejskou väzbou z fondu farnej knižnice sv. Jakuba: Archív města Brna, fond V2, sign. 90/39; sign. 91/40; sign. 95/76. Pre viac informácií viz apendix a Petr Stanislav, *Soupis rukopisů knihovny při farním kostele svatého Jakuba v Brně* (Brno: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České Republiky, 2007), 271–280.

⁷⁸Olomouc, Zemský archiv v Opavě, po. Olomouc, BCO 88, CO 94, CO 149, CO 155, CO 266, CO 299, CO 430, CO 433, CO 522.

⁷⁹Olomouc, Vědecká knihovna, M I 243, M I 296, M II 31, M II 132, M II 138.

rukopisy z benediktínskeho kláštora v Rajhrade,⁸⁰ dnes pod správou *Universitní knihovny v Brně*. Špeciálnym prípadom je rukopis z *Arcibiskupskej zámeckej knihovny v Kroměříži*.⁸¹ Pre tento druh kníh je platné, že vekový rozdiel medzi nepriamo datovaným hebrejským rukopisom a hostiteľskou knihou je najmenší. V mnohých prípadoch obsahujú hebrejské rukopisy užívané v komunálnom živote židov. Mohlo sa teda skutočne jednať o rukopisy, ktoré boli v reálnom užívaní v čase ich zisku.

Odvodenie proveniencie týchto kníh je však komplikovanejšie. Z toho dôvodu je im venovaná nasledovná časť práce. Tá sa sústreďuje na analýzu tých najstarších fondov, v ktorých bol objavený hebrejský pergamen: [1.] Metropolitnú kapitolu u svätého Václava v Olomouci (ďalej len kapitula), [2.] Kartuziánov v Olomouci, [3.] fondy rajhradských Benediktínov, ktoré obsahujú knihy brnenských Františkánov a napokon sa sústreďuje na [4.] farskú knižnicu kostola sv. Jakuba v Brne.

1.2.1 Metropolitná kapitula u svätého Václava v Olomouci

Knižnica olomouckej kapituly predstavuje jednu zo stabilných inštitúcií, ktorá mala prostriedky a podmienky na to, aby systematicky budovala svoju knižnicu.

Prvé správy o existencii výkonného skriptória zriadeného pri olomouckom katedrálnom kostole sa viažu k dobe úradovania Henricha (Jindřicha) Zdíka (1126–1150).⁸² Ten preložil sídlo k novovybudovanému kostolu sv. Václava. Pre nás zaujímavejším materiálom sú dochované súpisy kníh kapituly z rokov 1413, 1430 a 1435. Súpisy vznikli z popudu inventarizácie hnutel'ného majetku. Knihy figurovali ako jeden zo zaznamenávaných artiklov (*calices, clenodia, ornamenta, libris*).⁸³ Tieto materiály reflektujú aj žánrové zaradenie kníh a delia ich na kanonické právo,

⁸⁰Rajhrad, Klášterná knihovna benediktínů, sign. R 400, R 420, R 584, R 586.

⁸¹Kroměříž, Arcibiskupská zámecká knihovna, sign. 21.235 – obsahuje dva rôzne hebrejské fragmenty.

⁸²Viz Miroslav Flodr, *Skriptorium Olomoucké: k počátkům písařské tvorby v českých zemích* (Praha: Státní Pedagogické Nakladatelství 1960), kap. 1 Olomoucké biskupství a kapitula za episkopátu Jindřicha Zdíka, 21–30. Štefan Kohout, *Kde voní pergamen: čtrnáctero návštěv rukopisné knihovny Olomoucké kapituly* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2009), 21–30.

⁸³Flodr, *Skriptorium*, 166. Monografia obsahuje edíciu súpisu z roku 1413 a 1435 (Ibid., 171–183.). Pre súpis kníh z roku 1430 viz Ivan Hlaváček, *Středověké soupisy knih a knihoven v českých zemích: příspěvek ke kulturním dějinám českým* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1966).

odborné a literárne diela, liturgické rukopisy, ale figurujú tu aj knihy bez bližšieho popisu.⁸⁴

Súpisy poukazujú na postupný nárast počtu diel.⁸⁵ Už v roku 1413 obsahovala 165 zväzkov a narastala predovšetkým absorpciou darovaných kníh z osobného vlastníctva predovšetkým kanonikov a biskupov.⁸⁶ Zdokumentované sú dary olomouckému kostolu kňaza Tomáša z kostola sv. Petra na predmestí, rukopisy Jana z Dubčan, ktoré sa počítali na dvadsať šesť kusov, kódexy ministra Ješka a ďalšie.⁸⁷ Posledný zmieňovaný súpis z roku 1435 pridáva aj súpis listín. Tento jav poukazuje na ranú systematizáciu kapitulného archívu,⁸⁸ ktorá však narazila na Tridsaťročnú vojnu.

V roku 1650 bol archív navrátený na svoje pôvodné miesto. Ten bol v predošlom čase odvezený do Viedne, aby bol uchránený od švédskeho vpádu. Od roku 1772 mala kapitula vlastného archivára, Jana Josefa, slobodného pána Buola, ktorý začal knihy označovať a začal spisovať lístkový zoznam. Tento zoznam sa stal základom dnešnej organizácie rukopisov a dodnes nesú knihy označenie signatúrou CO, ktorú zaviedol Buol.⁸⁹

Medzi Buolovým súpisom a posledným kapitulným inventárom nedisponujeme materiálom, ktorý by informoval o knižnici ako celku. Výnimkou sú testamenty jednotlivých kanonikov, ktorí darovali svoje knihy kapitule. Vieme, že v prvej polovici XV. storočia obsahovala knižnica 251 rukopisov a Buol počas svojho života skatalogizoval 533 kusov, sprievodca fondmi dnes uvádza 610 kusov (635 jednotiek).⁹⁰ Knižnica sa obsahovo javí ako homogénne teleso s prevahou teologickej a právnej literatúry.⁹¹ Z chronologického hľadiska je zastúpená predovšetkým stredovekým materiálom. Najhojnejšie je zastúpené XV. storočie v počte 269 kusov. Ostatné storočia sú zastúpené počtom s klesajúcou tendenciou: zo XIV. storočia sa zachovalo 145 rukopisov, a staršie storočia v menšom množstve. Podobne XVI. storočie je reprezentované len 16 kusmi a mladšie ešte menej.

⁸⁴Flodr, *Skriptorium*, 164–165.

⁸⁵Ivan Hlaváček, *Středověké soupisy*, 56–58. Flodr, *Skriptorium olomoucké*, 162–183.

⁸⁶Cejpek, *Knihovnictví*, 70–71.

⁸⁷Flodr, *Skriptorium*, 168. Hlaváček, *Středověké soupisy*, 27–28, 59, 92.

⁸⁸Viz Flodr, *Skriptorium*, 184–225.

⁸⁹Jan Bistřický, František Drkal a Miloš Kouřil, *Státní archiv v Opavě: průvodce po archivních fondech*, sv. 3, pobočka v Olomouci (Praha: Archávní správa Ministerstva vnitra ČR, 1961), 56.

⁹⁰Ibid.

⁹¹Flodr, *Skriptorium*, 192.

Na základe hore načrtnutých podmienok bolo očakávateľné objaviť hebrejské rukopisy užité ako súčasť väzby diel uložených v kapitulnej knižnici. Kapitula má svoju knihovnícku a archívnu tradíciu a uchovávala špecifický typ literatúry pre svoje vlastné fungovanie. Ako stabilne ukotvená inštitúcia si mohla dovoliť priebežne budovať svoju knižnicu. Napriek tomu, že v XIX. storočí bola značná časť kníh previazaná, vo fonde sa objavilo osem rukopisov⁹² s hebrejským rukopisom vo funkcii predsádky alebo prídeštia a jedna väzba s hebrejským rukopisom vo fonde starej knižnici „BCO“ v jednej prvotlačí.⁹³

Všetky rukopisy s hebrejským zlomkom sú datované do XV. storočia a prevažne majú pôvodné väzby.⁹⁴ Toto storočie je aj obdobím najväčších knižných prírastkov do knižnice. Rukopisy svojim obsahom odrážajú literárnu orientáciu kapituly; jedná sa predovšetkým o breviáre, teologické a kánonické traktáty. Napriek existencii dochovaných troch súpisov kníh z XV. storočia, ani jedno dielo nebolo identifikované s inventarizovanými jednotkami. Preto sa predpokladá, že tieto knihy sa stali súčasťou knižnice najskôr v druhej polovici XV. storočia.

Z tejto skupiny rukopisov sú badateľné dve deviácie. Prvou je jazyk rukopisu CO 522 a druhou jednotná väzba kodikologických jednotiek CO 266, CO 430 a CO 433.

Sedem z ôsmich rukopisov je spísaných latinsky. Tento jazyk je dominantným jazykom fondu a je to aj jazyk hore zmieňovanej prvotlače BCO 88. Rukopis CO 522 je však písaný nemecky. Tento útlý teologický traktát vo väzbe z červenej kože so slepotiskom dnes neobsahuje žiadne údaje o pôvodnom držiteľovi knihy. Predná i zadná pergamenová predsádka bola vytrhnutá a rovnako boli zoškriabané prídeštia s výnimkou hebrejského rukopisu nalepeného na vnútornej strane zadnej dosky.

Hebrejský rukopis obsahuje text babylonského Talmudu, traktát Menachot 73a–b spísaný v kvadratickom knižnom písme aškenázskej proveniencie. Orientačne na základe posúdenia vonkajších znakov bol čas vzniku rukopisu stanovený do raného XIV. storočia. Z fragmentu rukopisu sa dalo ďalej vyčítať, že textové zrkadlo bolo

⁹²Jedná sa o nasledujúce rukopisy: Olomouc, Zemský archív v Opavě, po. Olomouc, CO 94, CO 149, CO 155, CO 266, CO 299, CO 430, CO 433, CO 522. K ďalším informáciám viz appendix a príslušné kapitoly.

⁹³Salomon III (konstanstský biskup), *Glossae ex illustrissimis collectae auctoribus* (Augsburg: Monast. SS Ulrich et Afra, c. 1474). (Olomouc, Zemský archív v Opavě, po. Olomouc, BCO 88.)

⁹⁴V prípade CO 266, CO 430 a CO 433 je otázne či sa jedná o väzbu z XV. storočia, je však staršia ako storočie XVII.

pripravené slepým linkovaním s riadkovaním okolo 8 mm. Horizontálne riadky presahujú šírku textu, ktorá je limitovaná jedinou dochovanou vertikálnou linkou. Talmud bol spisovaný oboma spôsobmi: na šírku celého fólia alebo do dvoch stĺpcov. Z daného fragmentu nie je možné usúdiť ako bol text usporiadaný.

Rakúsky *Institut für jüdische Geschichte* uverejnil v zdigitalizovanej podobe asi 800 z takmer 3000 nájdených fragmentov na území Rakúska. Vďaka tomu bolo možné porovnať nájdené fragmenty i keď len v obmedzenej miere. V benediktínskom kláštore *Sankt Paul im Lavanttal* sa dochoval rukopis, ktorý obsahuje text babylonského Talmudu z traktátu Sanhedrin.⁹⁵ K dispozícii sú iba čiernobiele fotografie rukopisu a popis fragmentu obsahuje iba textovú identifikáciu s incipitmi a excipitmi textu. Komparácia teda mohla byť vykonaná na základe posúdenia vonkajších paleografických znakov písma. Tá však bola sťažená stavom olomouckého fragmentu, ktorý je pretretý lepom a tak mohol rozpiť kontúry textu.

Oba zmieňované rukopisy sú napísané v aškenázskom kvadrátnom písme. Na prvý pohľad je zreteľné, že pisár užíval dve formy písmena *alef*.⁹⁶ Jedna forma obsahuje všetky ťahy potrebné pre zostrojenie písma, zadná spodná nožička obsahuje výraznú patku a písmeno tak pôsobí ako nakláňajúce sa v smere písania, teda doľava. Druhá forma písmena *alef* obsahuje len tri ťahy a úplne vynecháva celú zadnú nožičku písma (patku a tenkú linku spájajúcu ju s ľavým rohom písmena). Z toho dôvodu písmeno nie je riadne ohraničené a nasledujúce písmeno virtuálne zasahuje do priestoru vyhradeného v kvadratickom systéme predchádzajúcemu písmenu. Ďalšou zhodou je nejednotná forma písania písmena *šin*. Vnútoraná nožička písmena napriek tendencii smerovať vľavo je niekedy umiestnená do stredu. Spodná časť písmena je užšia a ostrejšia ako v písme z neskoršieho obdobia. Písmeno *lamed* má jednotný sklon, variuje však veľkosť a tvar patky na vrchu písmena. Oba rukopisy zdieľajú aj formu písania znaku uvádzajúceho skratku a to vo forme krátkej tenkej zvislej čiarky nad písmenom.

⁹⁵Sankt Paul im Lavanttal, Benediktinerstift, Cod. 83/3, fol. 1, fol. 142, zadné prídeštie. Z rovnakého rukopisu pochádza aj záševka č. 2 z rukopisu Cod. 11/4. Viz Hebräische Handschriften und Fragmente in österreichischen Bibliotheken, „Talmud (Mishna, Tosefta, Talmudim) – Babylonischer Talmud, Ordnung „Neziqim, Traktat „Sanhedrin,““ prístup: 15. apríl 2013, http://www.hebraica.at/_scripts/php/hbf_msdesc.php?ID_contentdesc=10405.

⁹⁶Jedná sa o jednoduchý *alef* a zlomený *alef*, pre ukážku viz apendix: Obrazová príloha, obr. 7.

Vzhľadom k absentujúcemu širšiemu popisu rakúskeho rukopisu nie je možné vykonať hlbšiu komparáciu. Predovšetkým veľkosť písma by nám pomohla odhaliť či sa jedná o rovnaký rukopis alebo rovnakú pisársku školu.

Rovnaké závery možno vyvodiť aj z komparácie ďalšieho hebrejského rukopisného fragmentu nájdeného v rovnakej rakúskej kláštornej knižnici. Tentokrát text nielen, že obsahuje text babylonského Talmudu, ale aj rovnaký traktát (Menachot).⁹⁷ Fragment opäť neobsahuje detailnejší popis a z fotografie nie je možné s istotou identifikovať formu textového zrkadla. Písmo javí podobnosť aká bola vyjadrená v predchádzajúcom prípade. Je však možné, že patky majú ostrejšie črty alebo odlišné ukončenie. Tento detail sa však mohol stratiť z olomouckého fragmentu pretrením lepidlom, preto je nutné počkať na aktuálnejšie výsledky rakúskeho výskumu a zdržať sa záverov.

Na základe podobnosti medzi komparovanými hebrejskými rukopismi a odlišnosti hostiteľskej knihy je možné predpokladať odlišnú provenienciu. Samotná forma hebrejského pergamenu z väzby CO 522 nie je dostatočne reprezentovaná v moravskej zbierke fragmentov. To však neznamená, že knihy pochádzajú z benediktínskeho kláštora v St. Paul im Lavanttal. Je známe, že značná časť pôvodnej knižnice sa rozptýlila po zrušení kláštora za Jozefa II.⁹⁸

Ďalšou zaujímavosťou fondu olomouckej kapitulnej knižnice sú tri rukopisy väčšieho formátu, ktoré sú zviazané v rovnakej väzbe. Jedná sa o modrú koženú väzbu s piatimi puklami na každej strane knihy a s dvoma sponami. Knižnica celkom ukrýva jedenásť takýchto väzieb a vlastnícke poznámky ukazujú, že nemajú jednotný pôvod. Tri z nich sú celkom bez akýchkoľvek prípiskov. Väčšinou sa medzi majiteľmi objavujú aj olomoucký kanonici.⁹⁹ Prípisky sa datujú skrze celé XV. storočie. Je teda predpoklad, že knihy sa dostali do rúk buď jednej osoby alebo do rúk samotnej kapituly, ktorá nechala urobiť väzby sériovo.

⁹⁷Sankt Paul im Lavanttal, Benediktinerstift, Cod. 112a/4, predné prídeštie. Viz Hebräische Handschriften und Fragmente in österreichischen Bibliotheken, „Talmud (Mishna, Tosefta, Talmudim) – Babylonischer Talmud, Ordnung „Qodashim“ Traktat „Menahot,““ prístup: 15. apríl 2013, http://www.hebraica.at/_scripts/php/hbf_msdesc.php?ID_contentdesc=10371.

⁹⁸Bibliotheks-buch-und-informationswissenschaften, „Bibliothek des Benediktinerstiftes,“ prístup: 16. apríl 2013, [http://fabian.sub.uni-goettingen.de/?Benediktinerstift_\(St.Paul\)](http://fabian.sub.uni-goettingen.de/?Benediktinerstift_(St.Paul)).

⁹⁹Henricus Senftleben, Alexus de Iglavia, či Lodowicus plebanus de Cremnicia; za informácie a vztirecnú konzuláciu ďakujem p. Mgr. Štefanovi Kohoutovi.

Rukopisy CO 430 a CO 433 sú časťami toho istého diela rakúskeho kazateľa a teológa, *Nikolausa von Dinkelsbühl* (z. 1433). Jedná sa o dva zväzky z štvorzväzkového diela *Questiones sententiarum Petri Lombardi*. Oba rukopisy majú totožný filigrán v podobe tau v kruhu. Pôvodným vlastníkom kníh bol „Lodowicus plebanus de Cremnicia.“ V Kremnici v polovici XV. storočia taktiež pôsobil olomoucký kanonik Mikuláš z Oder. Je možné, že práve týmto kanálom sa kniha dostala neskôr až do kapitulnej knižnice. Nie je však možné, aby väzba vznikla mimo územia Moravy a blízkeho okolia, keďže desať ďalších kníh s touto väzbou nevykazuje cudziu provenienciu.

Obe časti obsahujú hebrejský fragment ako predné a zadné prídeštie. V prvom prípade, CO 430, predné a zadné prídeštie obsahuje babylonský Talmud, Sanhedrin 56b–57a a 54b–55a. V porovnaní s predchádzajúcim fragmentom môžeme sledovať, že písmo má ustálenejší charakter a predpokladá sa, že ide o mladšie aškenázske kvadratické písmo zo XIV. storočia. Druhý rukopis, CO 433, obsahuje odlišný rukopisný materiál. Opäť na prednom i zadnom prídešti figurujú fólia z toho istého hebrejského rukopisu; tentokrát je to vokalizovaný text biblie s kantilizačnými znamienkami pre sviatočné čítania počas sviatku Roš ha-šana a Šavu'ot.

Ďalší rukopis v modrej väzbe obsahuje *Gratiánov dekrét*. Vzhľadom k popularite diela v stredovekom svete kanonikov, olomoucká kapitula drží hneď niekoľko kusov tohto diela. V tomto prípade sa ale nejedná o jeden z najznámejších kusov kapitúl iluminovaných parížskym majstrom Honoré, ktorý má signatúru CO 39.¹⁰⁰ Dekrét sa dostal do knižnice skrze testament *Pavla z Prahy*, probošta a kanonika olomouckej kapituly. Absentuje však jeho vlastnícke označenie v knihách kapituly.¹⁰¹ Dekrét v modrej väzbe, CO 266, obsahuje vlastnícku poznámku „liber Henrici Senftleben,“¹⁰² ktorý bol od roku 1440 farárom pri kostole sv. Morica v Olomouci. Pavlov testament bol spísaný v roku 1441. Nie je vylúčiteľné, že Pavlov dekrét sa dostal do rúk Henricha a až následne kapitule, ktorá ho nechala s ďalšími dielami previazať do modrej kože.

Rukopis je doposiaľ jediným pergamenovým dielom, ktorý obsahuje hebrejské fragmenty v držaní moravských inštitúcií. Mnoho prípisov, mnemotechnických

¹⁰⁰Kohout, *Pergamen*, 31–36.

¹⁰¹Viz Hlaváček, *Středověké soupisy*, 92, „A III d 17.“

¹⁰²Olomouc, Zemský archive v Opavě, po. Olomouc, CO 266, fol. 3r.

pomôcok a zvýraznení vytvorenými odlišnými rukami písmom z XV. storočia svedčia o hojnosti užívania tohto diela. Vázba obsahuje až štyri fragmenty: dva fragmenty na prídeštiach z toho istého rukopisu a dva fragmenty z toho istého rukopisu ako predsádky.

Predsádky obsahujú text babylonského Talmudu, traktát Kritot (predná 21a–22a, 22a–22b, zadná 25a–26a). Tento rukopis Talmudu však nie je totožný s rukopisom z hore uvedenej knižnej jednotky CO 430. Na prvý pohľad ide o rovnaký typ písma a text je totožne usporiadaný do dvoch stĺpcov. Totožné je aj 8 mm riadkovanie. Ďalšie pozorovanie však ukazuje odlišnosti v usporiadaní jednej stránky. Talmud z CO 266 má zachované celé textové pole s textom usporiadaným do dvoch stĺpcov po 32 riadkov. Text z Talmudu z rukopisu CO 430 nie je zachovaný celkovo. Môžeme však vidieť, že zachytáva minimálne 36 riadkov. Rozdiel je však podčiarknutý v odlišnej úprave textového zrkadla. Na rukopise CO 430 nie je možné zachytiť voľným okom stopy po riadkovaní. Napriek tomu je text úhladne upravený. Linkovanie rukopisu muselo byť vykonané ceruzou. Talmud z rukopisu CO 266 obsahuje jasné ryhy po slepom linkovaní.

Je teda zrejmé, že sa jedná o dva odlišné kódexy. Babylonský Talmud sa skladá z 63 traktátov a obsahuje viac ako 6200 strán. Opisované boli jednotlivé traktáty. Každý traktát tak tvoril vlastnú jednotku. Dochádzalo však aj k deleniu a priväzovaniu iných talmudických traktátov k sebe.

Kníhviazač modrých väzieb mal so sebou širokú škálu hebrejských rukopisov. Minimálne sa jednalo o traktát Kritot a traktát Sanhedrin, biblické čítania k sviatkom a talmudický komentár Chezekia z Magdeburgu (na prídeštiach CO 266). Ďalšie knihy z olomouckej kapituly obsahujú aj iné texty ako liturgické texty, sviatočné hymny a dokonca i časť zo zvitku z Tóry. Všetky spája vysoká pravdepodobnosť, že boli zviazané na sklonku XV. storočia a neskôr.

V prípade modrých väzieb si môžeme byť istí, že to bolo vykonané až v samotnej kapitule. Knihy totiž nezdierajú iné znaky okrem miesta uloženia v tejto knižnici. V systematickej kníhviazačskej činnosti nemáme údaje do prvej polovice XV. storočia. Rukopisy obsahujú mnoho komentárov z tohto storočia. Je preto pravdepodobné, že najskôr k tomuto zviazaniu došlo na sklonku XV. storočia alebo neskôr.

Latinský breviár (CO 155) pochádza z druhej polovice XV. storočia. Na jeho hebrejských predsádkach sú prípisky rôznymi rukami označujúce udalosti z roku 1477 a 1490.¹⁰³ Zmieňovaná stará tlač (BCO 88) bola vyhotovená okolo roku 1474. Ostatné rukopisy sa nepodarilo časovo zaradiť presnejšie ako do XV. storočia.

Na základe uvedených indícií je možné vidieť, že hebrejské rukopisy sa vo väzbách vyskytujú v druhej polovici XV. storočia po vyhnaní židov z Olomouca (r. 1454). Žiaden z rukopisov však nevyzerá, že by sa do väzby dostal hneď po tejto udalosti.

1.2.1 Kartuziáni v Olomouci

Ďalšou hybnou silou rozvoja nielen moravského písomníctva boli Kartuziáni. Ich prísna pracovná morálka podnecovala spoločenský izolacionizmus skrze fyzickú prácu (statky) a prácu duševnú, ktorú predstavovala opisovačská činnosť. Ešte v XVII. storočí v diele *Annales Ordinis Carthusiensis* nachádzame správy o prominentnosti tejto činnosti, ktorá bola súčasťou ich každodenného života.¹⁰⁴ V prípade kartuziánov pôsobiacich na Morave je tento ideál zosobnený protihusitským autorom a dolanským priorom Štěpánom z Dolan.¹⁰⁵

Dolanskí kartuziáni boli na miesto svojho moravského pôsobenia prenesení z Tržku pri Litomyšli v roku 1389. Vystavaný komplex bol plne funkčný od roku 1409 pod menom *Monasterium beate Mariae Virginis in Valle Josaphat* alebo pod skráteným názvom *Domus vallis Josaphat*.¹⁰⁶ V čase husitských vojen bol dobytý (r. 1425). Táto udalosť odhalila skutočnosť, že stavba takto vzdialená od Olomouca sa môže stať hrozbou v čase obliehania a z toho dôvodu aj strhnutá.

Dolanskí kartuziáni sa následne presťahovali do Olomouca. Olomoucké provizórium sa premenilo na plne funkčnú kartúžku až na prelome XV. a XVI. storočia.

¹⁰³Viz appendix: Zoznam a deskripcia fragmentov, Olomouc, ZAO, po. Olomouc, CO 155.

¹⁰⁴„Quot enim libros scribimus, tot nobis veritatis praecones facere viderum, sperantes a Domino mercedem pro omnibus, qui per eos, vel ab error correcti fuerit, vel in catholica veritate profecerint, pro cunctis etiam qui vel de suis peccatis et vitiis compuncti, vel ad desiderium fuerint patriae caelestis accensi.“ Innocent le Masson, *Annales Ordinis Cartusiensis*, tribus tomis distributi, Tomus primus (Carreriae: typus Antonii Fremon, 1687), 62. Rovnaký oddiel popisuje aj objekty, ktoré sú dané do správy nastupujúcemu Kartuziánovi, aby sa o ne staral. Medzi nimi je kompletná písárska výbava (prieka, krieda, nôž na oškrabávanie pergamentu, pravítko, a iné. Idem.) Odstavec na strane 62 taktiež informuje, že väčšina mníchov prichádza ako neznalá písárskeho umenia a sú k nemu učené.

¹⁰⁵Viz Jana Nechutová, „Prology protihusitských traktátů Štěpána z Dolan, in “ *Nový Mars Moravicus anebo Sborník příspěvků jež věnovali Prof. Dr. Josefu Válkovi jeho žáci a přátelé k sedmdesátinám*. (1999). Rudolf Hikl, *Štěpán z Dolan* (Olomouc: Vlastivědný ústav v Olomouci, 1966).

¹⁰⁶Jakub Vrána, *Kartuziánský klášter v Dolanech u Olomouce*, Archeologické, 2. ed., Památky Střední Moravy, sv. 13 (Olomouc: Archeologické centrum Olomouc, 2007),18–24.

Budovanie komplexu však započali už po obdržaní povolenia v roku 1433.¹⁰⁷ Existencia kartuziánskej komunity v Olomouci bola poznamenaná úpadkom v 16. storočí a opätovným rozkvetom v období po tridsaťročnej vojne až do jej zrušenia v roku 1782.

Dnes neexistujúci stavebný komplex (Ulica 1. mája a Koželužská) má však dochovanú knižnicu uloženú vo Vedeckej knižnici v Olomouci. Knižnica obsahuje diela už z obdobia pred vypálením dolanského sídla, vďaka skorému presunu hnuťného majetku do opevneného Olomouca. Na tento fakt reflektoval vo svojej štúdií Ivan Hlaváček,¹⁰⁸ ktorý na základe vlastníckych poznámok vyčlenil z asi 130 knižných jednotiek tie, ktoré mali byť spísané pred husitským zásahom. Podľa Hlaváčka knihy s poznámkou obsahujúcou *de Dolano, prope Dolano, in Dolano prope Olomucz* sa jedná o knihy z dolanskej kartúzky.¹⁰⁹ Petr Elbel však poukazuje na zaužívanú prax menovať kláštory podľa pôvodného sídla s ohľadom na neurčitost' ďalšieho usídlenia neskorších olomouckých kartuziánov. V edícii testamentu Bohuše ze Zvole, ktorý odkázal svoju knižnicu olomouckým kartuziánom, sa taktiež odkazuje na kartuziánov *in Dolano*.¹¹⁰ Tento fakt relativizuje možnú datáciu.

Táto debata je dôležitá vzhľadom na to, že hebrejské fragmenty dochované v kartuziánskych väzbách pochádzajú z XV. storočia. V tomto storočí došlo k vyhnaniam židov z Olomouca, rovnako ako z ďalších kráľovských miest na Morave. Opäť sa otvára otázka, či jednotlivé fragmenty patrili olomouckým židom a boli použité až po ich vyhnaní v roku 1454.

¹⁰⁷Dušan Foltýn et al., *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*. (Praha: Libri, 2005), 494–8.

¹⁰⁸Ivan Hlaváček, „Poznámky ke knihovně kartuziánů v Dolanech v době předhusitské,“ *Studie o rukopisech*, 28 (1991), 3–12. Idem, *Knihy a knihovny v českém středověku: studie k jejich dějinám do husitství*. (Praha: Karolinum, 2005), 333–339.

¹⁰⁹Ibid., „Poznámky ke kartuziánům,“ 5–6. Tento argument preberá aj Radim Černušák, „Knihovna dolanských kartuziánů jako historický pramen,“ *Problematika historických a věcných fondů Čech, Moravy a Slezka 1996 Brno* (1997), 30–34.

¹¹⁰Testament bol spísaný v roku 1454 v čase, keď bol Bohuš ze Zvole kapitulným dekanom. Umrel ako olomoucký kapitulný biskup v roku 1457. Testament doslovne uvádza: *Hos enim supradictos libros pro domo Carthusiensium Vallis Iosaphat in Dolano....Et generaliter omnes alios libros, quos habet vel imposterum habebit in iure canonico parvos aut magnos cum supra expressis libris legat et donat pro supradicto domo Carthusiensium Valis Iosaphat in Dolano sub infrascriptis condicionibus..* Petr Elbel, „Testamentum meum de libris meis: Knihovna olomouckého biskupa Bohuše ze Zvole (1454 - 1457) opět v centru pozornosti,“ *Problematika historických a věcných fondů Čech, Moravy a Slezka 2005 Brno* (2006), 110, 111.

Notárske overenie vlastníctva olomouckého mešťana Kryštofa z roku 1427 však hovorí o zázračnej udalosti z roku 1425, ktorá priviedla olomouckého rabína Mojžiša ku konverzii.¹¹¹ Tento čin nasledovali aj členovia obce. Kryštof tvrdí:

*Ex hoc <igi>tur evidenti miraculo predicti Judei omnia sua mobilia et immobilia ad hanc legaverunt ecclesiam.*¹¹²

Nepochybne by pod termín *mobilia* spadali aj knihy. Hoci autenticita tejto výpovede je sporná, je nutné ju brať do úvahy. Hebrejské fragmenty sa tak mohli dostať do väzieb už pred vypovedaním.

Práve tri rukopisy, v gotickej väzbe obsahujúce pergamenové listy s hebrejským písmom vo funkcii predsádky, obsahujú nasledujúce ex libris: *Iste est Carthusiensium de Dolano*.¹¹³ Kartuziánske latinské náboženské rukopisy majú od osemnásteho storočia unifikovaná formu. Počas úpravy dostali knihy unifikovaný ráz. Drevené dosky potiahnuté kožou alebo pergamenom dostali čierny vonkajší náter a biely náter chrbita. Chrbát popísali názvom diela a vyznačili signatúru knihy. Na predsádku knihy sa urobil vlastnícky nápis. V prípade poškodených väzieb bol aplikovaný nový pokryv, čo je dochované aj na rukopise M I 243, ktorý je z papiera (použitá tlač) a pergamenu. Prídeštia boli prelepené papierovým materiálom pochádzajúcim z tlačeného materiálu, ktorý je dokumentovaný na viacerých rukopisoch z kartuziánskej knižnice. Celá úprava knižnice ukazuje na snahu upraviť knižnicu rýchlo a s minimálnym finančným výdajom. Rukopis Vkol M II 138 na prednom prídešті obsahuje maľbu svätej trojice. Tento výjav nebol prelepený. Vďaka tomu si môžeme povšimnúť nedbalý ťah štetcom, ktorý pochádza z obdobia premaľovania dosiek kníh na čierne. Predná predsádka rukopisu M I 296 svedčí

¹¹¹Text a štúdia k tejto udalosti viz Daniel Soukup, "The Alleged Conversion of the Olomouc Rabbi Moses in 1425. Contribution to the Host Desecration Legends in Medieval Literature," in *Judaica Bohemiae*, XLVIII, 1 (2013), 5–38; v apendixe latinská edícia textu: Köln, Historisches Archiv der Stadt Köln, HUA 2/10401 (mikrofilm), Christoph Cluse, ed., 36–38.

¹¹²Ibid, 38 (riadok dokumentu 85–86).

¹¹³Olomouc, Vědecká knihovna, M I 243, M I 296, M II 138 (*de Dolano*, fol. 2r). Viz Boháček, *Beschreibung*, 139–140, 225–228, 486–488. Digitalizovaná forma rukopisu M I 296 a M II 138: Vědecká knihovna v Olomouci, „M I 296,“ prístup: 25. marec 2013, <http://dig.vkol.cz/dig/mi296/index.htm> ; Ibid., „M II 138,“ <http://dig.vkol.cz/dig/mii138/index.htm> (25. marec 2013).

o tejto úprave priamo. Pisár uvádza obsah knihy s dátumom jeho inšpekcie: *Anno 1712, 12 Julii scriptu[m]*.¹¹⁴

Po podrobnom preskúmaní väzieb som prišla k názoru, že všetky tri väzby pochádzajú z XV. storočia. Napriek tomu internetový popis rukopisu M II 138 v poznámkach uvádza, že je väzba z XVIII. storočia. Táto poznámka je buď nesprávna alebo označuje len povrchové úpravy, nie celkovú preväzbu. Ďalšia nezrovnalosť je v popise rukopisu M I 243 uvedenom v Boháčkovi a Čádovi (1994).¹¹⁵ Zadná predsádka je popísaná ako list z graduálu zo XVI. storočia, kým text rukopisu bol spísaný v prvej polovici XV. storočia. Takáto situácia samozrejme mohla nastať. Predpokladá sa, že k zviazaniu diela prichádza do desiatich rokoch po spísaní,¹¹⁶ to ale neznamená, že k jeho väzbe alebo preväzbe neprišlo neskôr. Väzba sa však neodlišuje ničím od ostatných a preto bola vznesená námietka smerovaná k zlej datácii listu graduálu. Ten bol postdatovaný o jedno až dve storočia na dotaz Daniela Soukupa pracujúceho na otázke Mojžiša Kohena, stredovekého olomouckého rabína.

Predsádky uvedených kníh obsahujú fragmenty z odlišných hebrejských kníh. Jedná sa o liturgiu v prípade rukopisu M I 243 a o halachu (tosafot) v prípade M I 296. V oboch prípadoch sa jedná o fólia z kódexu. V prípade rukopisu M II 138 to bol zvitok Tóry a je jedným z piatich dochovaných fragmentov Tóry na Morave.¹¹⁷

Kartuziáni fungovali ako výkonná pisárska dielňa. Napriek tomu, že nárast knižničného fondu bol podporený darmi, Radim Černušák analýzou rukopisov datovaných do XV. storočia pozoroval špecifickú kompaktnosť tejto zbierky kníh a jej blízkosť k hnutiu *devotio moderna* ako i prekvapivo častý výskyt opisov súdobých mysliteľov.¹¹⁸ Toto potvrdzuje aj rukopis M I 296 obsahujúci *Questiuncule* Štěpána z Roudnice¹¹⁹ a traktát o eucharistii Jána zo Stříbra.¹²⁰

¹¹⁴Ibid., „Casus ad Summam Henrici de Merseburg sign. M II 138, folio f001r,“ <http://dig.vkol.cz/dig/mi296/f001rx.htm> (25. marec 2013). Srv. Boháček, *Beschreibung*, 486–488.

¹¹⁵Boháček, *Beschreibung*, 140.

¹¹⁶Voit, *Encyklopedie*, s.v. „Vazba,“ 962–963.

¹¹⁷Olomouc, Zemský archiv v Opavě, po. Olomouc, CO 94. Olomouc, Vědecká knihovna, M II 138; Olomouc, Vědecká knihovna, M II 31. Olomouc, Archiv města Olomouc, Knihy (M1-1), inv. č. 5594, sign. 263.

¹¹⁸Černušák, „Knihovna dolanských kartuziánů,“ 30–34.

¹¹⁹Olomouc, Vědecká knihovna, M I 296, fol. 97r–120r. Toto dielo je zachované aj v ďalšom rukopise s hebrejskými fragmentmi z prvej polovice XV. storočia, M II 132, fol. 305r–321r. Viz Boháček, *Beschreibung*, 476.

¹²⁰Ibid., fol. 247r–248v.

Protihusitský charakter kartuziánskej pisárskej činnosti potvrdzuje rukopis M II 138 a traktát *Eloquenti viro*.¹²¹ Rukopisy boli prevažne opisované samotnými mníchmi.¹²²

Vzhľadom na špecifickosť zachovaných rukopisov je možné predpokladať, že knihy k opisu boli zapožičiavané z väčšej diaľky. Kartuziánsky spôsob života, sústredený okolo jedného statického bodu, ktorým bola samotná kartúžka, zvyšuje pravdepodobnosť, že vyhotovenie kníh vrátane ich väzby čerpalo z lokálnych zdrojov. V prípade rozoberaných hebrejských fragmentov sa zvyšuje pravdepodobnosť, že tento pergamen je hebrejským rukopisom v minulosti držaným židmi usídlenými na Morave.

Zo žiadneho z pozorovaní však nevyplýva možnosť presnejšie datovať jednotlivé väzby. Samotná väzba nám nepomáha určiť, či by nájdené hebrejské materiály vo väzbách predchádzali samotné vypovedanie v polovici XV. storočia.

1.2.2 Benediktínsky kláštor v Rajhrade pri Brne

V týchto dňoch slúži benediktínsky kláštor v Rajhrade aj ako pamätník písomníctva na Morave. Turistom sprístupnená knižnica obsahuje 18 000 kníh, ktoré sa priebežne podrobujú digitalizácii. Počet knižných artiklov v celom fonde však číni až 65 000 zväzkov. Medzi týmto obrovským počtom kníh sa našli štyri stredoveké štyri a štyri inkunábule, ktoré obsahujú pergamen s hebrejským obsahom alebo znaky po tom, že sa vo väzbe v minulosti nachádzal. Vzhľadom k dynamickému vývoju dochovaného fondu však nie je jasný pôvod všetkých knižných jednotiek.

Počiatky benediktínov v Rajhrade sú doložené písomne *kanonikom vyšehradským*, ktorý informuje o stretnutí Jindřicha Zdíka, Konráda Znojemskeho a Vratislava Brnenskeho v kláštore v Rajhrade v roku 1136. V nasledujúcom storočí získal tržné privilégia a na sklonku roku 1247 olomoucký biskup Brno vysvätil oltár sv. Petra a sv. Pavla a vedľajší oltár sv. Kríža.¹²³

Kláštor situovaný na otvorenom priestranstve v strategickej blízkosti Brna (c. 20 km) podliehal mnohým ozbrojeným hrozbám, čím utrpel aj fond utvárajúci sa v týchto priestoroch. Už v roku 1253 sa stal cieľom vpádu uhorských vojenských

¹²¹Olomouc, Vědecká knihovna, M II 138, fol. 235r–246v.

¹²²Černušák, „Knihovna dolanských kartuziánů,“ 33.

¹²³Foltýn, *Encyklopedie klášterů*, 662–633.

jednotiek a Kumánov. Ešte v osemdesiatych rokoch toho istého storočia v okolí pôsobili lúpežné jednotky. Prekvapivo však počas husitských vojen nebol poškodený a poslúžil ako útočisko benediktínom z materského kláštore v Břenove, s ktorým je história rajhradského kláštora spätá. Po podpore Jiřího z Poděbrad sa vzťahy s Brnom na čas zhoršili. Kláštor taktiež niekoľkokrát v XVI. storočí vyhorel.¹²⁴ Počas stavovského povstania bol zrušený, ale následne obnovený. Opäť opustený na krátku dobu bol po tatárskom vpáde v roku 1663.¹²⁵

Po tomto období však nastáva epocha rastu kláštora, ktorá vrcholí v roku 1813 s vyhlásením tohto kláštora za opátstvo. Následne začal byť pripravovaných katalóg, ktorý je základom dnešného katalógu. Aj v tomto období utrpel kláštor počas napoleonských vojen. V roku 1798 tam prezimovala ruská armáda.¹²⁶ Aj keď benediktínsky kláštor v Rajhrade sa stal stabilne fungujúcou inštitúciou, ak prihladneme k búrlivým historickým udalostiam, je zložité predstaviť si v danom priestore kontinuálnu knižničnú kultúru.

Sto rokov vytvárajúci sa katalóg ukazuje na fakt, že ešte v XIX. storočí bolo mnoho diel odcudzených, či rozpredaných a dnešná kolekcia predstavuje torzo bývalého fondu, i keď sa počtom stále radí medzi bohaté knižnice.

Vladislav Dokoupil predpokladá, že vznik terajšieho fondu a jeho systematický rast nastal v čase poľských prepoštov *Kryštofa Soběkurského* (1575–1607) a *Michala Bylinského* (1607–1613).¹²⁷ Zo XVII. storočia sú dochované jednotné väzby kníh, rajhradské supralibros aj knihárske účty.¹²⁸ Za prepošta Antonína Pirma (1709–1742) sa už šírila legenda o bohatej knižnici. Fakticky sa tento počet odhaduje len na 3000 knižných jednotiek. Pirm sa však postaral o prestavbu kláštora a do plánov inkorporoval aj knižnicu. Jej realizácia prispela aj k zvýšeniu počtu testamentov, ktoré odkazovali knihy kláštoru. Rast knižného fondu však nastal po rušení kláštorov za prepošta *Conrada Otmaru* (1762–1812). Takto sa do rajhradskej knižnice dostali knihy z jezuitských knižníc, kartuziánov v Kráľovej Poli, z kostola

¹²⁴Vladislav Dokoupil, *Dějiny moravských klášterních knihoven ve správě universitní knihovny v Brně* (Brno: Musejní spolek v Brně, 1972), 25.

¹²⁵Foltýn, *Encyklopedie klášterů*, 662–666.

¹²⁶Dokoupil, *Dějiny knihoven*, 72

¹²⁷Ibid., 76.

¹²⁸Viz prepošt Coelestine Arlet (1666–1683), Ibid., 49.

sv. Michala v Brne, knihy od dominikánov pri sv. Anne v Brne, premonštrátov zo Zábrdoviciach, či mikulovských kapucínov.¹²⁹

Kúpou kníh zo zrušeného kláštora sa do Rajhradu dostalo asi 19 kníh pôvodne patriacim brnenským Františkánom. Štyri z nich obsahujú pergamen alebo stopu po pergamene s hebrejským textom. Jedná sa o inkunábule z benátskej tlačiarne: tri diely *Repertoria iuris utriusque* od Johanna Bertachia¹³⁰ a komentár ku Gratiánovmu dekrétu od Gianantonio de Sangiorgio.¹³¹ Všetky štyri knižné jednotky majú rovnaké rozmery a rovnaký typ väzby. Jedná sa o koženú väzbu zdobenú slepotiskom; komplikovanejší motív na prednej strane a jednoduchší linkový na zadnej. Knihy sú opatrené dvoma sponami; tlač R P 7 má odlišný typ spôn, ktoré boli opatrené rajhradskými mníchmi. Vpredu je nalepený papierový nápis zo začiatku XVI. storočia s názvom diela.

1.2.2.1 Inkunábule brnenských františkánov v rajhradskej knižnici

Brnenský kláštor františkánov-observantov sv. Bernardína Sienského sídlil až do obliehania Brna Švédmi (r. 1643) v podhradí, pod Petrovom neďaleko Židovskej brány. Po zbúraní celého predhradia presídlili kláštor do vnútra mesta. Ich nový kláštor vyrástol na mieste opusteného a poničeného kostola sv. Márie Magdalény, ktorý vyrástol na území židovskej štvrte po vyhostení židov z kráľovských miest.¹³² Marginálne poznámky v knihách ako i štítky na knihách poukazujú na fakt, že boli zakúpené a užívané už v období existencie prvého kláštora.

Všetkých devätnásť diel zakúpených rajhradskou inštitúciou má jednotne upravený chrbát, ktorý je charakteristický pre knihy brnenských Františkánov. Všetky chrby boli natreté šedou farbou a nesú na sebe signatúru a skrátenejší názov diela. S podobným vizuálnym spracovaním sa v Rajhrade stretávame aj v prípade kníh mikulovských kapucínov s odlišnou formou signatúry.

Tieto knihy sú aj ukázkovým prípadom premeny skladovania a narábania s knihami. Pôvodná väzba mala ešte stále „stredoveký“ charakter. Na väzbách boli na každej strane štyri nárožnice a stredová pukla, ktoré chránili knihu pred oderom pri

¹²⁹Ibid., 53–56.

¹³⁰Rajhrad, Klášterná knihovna benediktínů, sign. R P 7, 8, 9: Bertachius, Johannesm *Repertorium iuris utrisque*, pars I, II, II (Venetiis, 1494). Viz Vladislav Dokoupil, *Soupis prvotisků z fondů Universitní knihovny v Brně* (Praha: SPN, 1970), 66.

¹³¹Rajhrad, Klášterná knihovna benediktínů, sign. R P 11: Johannes Antonius de Sancto Georgio, *Commentaria super Decreto* (Venetiis, 1500). Viz Dokoupil, *Soupis prvotisků v Brně*, 194.

¹³²Foltýn, *Encyklopedie*, 101.

horizontálnom uložení knihy. Knihy majú stopy po reťazi, jedná sa o tzv. *libri catenati*. Knihy teda mohli byť prístupné verejnosti. Forma skladovania sa medzičasom zmenila. Došlo k odstráneniu nárožníc, ktoré pri vertikálnom uložení neboli praktické. Neexistujú však doklady o tom, či k tomuto odstráneniu došlo pred alebo po zakúpení kníh rajhradskými benediktínmi. Je však možné, že v čase odstraňovania došlo aj k vytrhaniu predsádok knihy. Tie boli pôvodne z hebrejského rukopisu a zmena mohla súvisieť s premenou vlastníctva kníh.

Vcelku sa zachovala predná predsádka R P 7 a predná predsádka R P 9. Fragmentárne je dochovaná čiastočne vytrhnutá zadná predsádka R P 9 a na zvyšku prednej predsádky R P 8 ostalo jediné písmeno *bet* napísané červeným atramentom. V ďalších prípadoch sú voľným okom zachytiteľné zrkadlové odlačky vytrhnutých predsádok na prídeštiach. Predné prídeštia boli oškriabané a znaky sú nenápadnejšie. Zadné prídeštia obsahujú niekoľko zachovaných hebrejských slov.

K vytrhnutiu hebrejských predsádok muselo dôjsť pred katalogizáciou knihy. Rajhradské exlibris nalepené na prednom aj zadnom prídešti totiž ukazuje, že bolo nalepené až po vytvorení hebrejského odtlačku. Pokiaľ by hebrejská predsádka bola na svojom mieste v čase nalepenia exlibris, čakávali by sme odtlačky aj na exlibris samotnom.

Všetky tieto hebrejské fragmenty boli do menovaných knižných jednotiek vsadené v rovnakom čase. Tomu nasvedčuje nielen jednotná väzba, ale fakt, že všetky fragmenty pochádzajú z toho istého rukopisu. Sú časťami ranej liturgie, jedná sa o liturgické hymny spísané *Eliezerom ben Qalirom* (umr. VII. st.), ktoré sa stali populárnou súčasťou aškenázskych sviatočných modlitieb.¹³³

Vďaka odtlačkom pár slov na prídeštiach a určení veľkosti písma je možné potvrdiť, že sa skutočne jedná o časti tohto istého rukopisu. Text nasleduje moderné machzory, je teda relatívne štandardizovaný (XV. storočie). Tieto fragmenty tak ukazujú systematickú kníhviazačovú prácu s pergamenom oddeleným z toho istého rukopisu počas krátkeho časového úseku.

¹³³Viz kapitola „Liturgické fragmenty“ (s. 88–102).

Knihy R P 7, 8 a 9 sú tlačami z roku 1494.¹³⁴ Kniha R P 11 je tlačou z roku 1500.¹³⁵ Všetky knihy sú benátskymi tlačami. Z rokov produkcie vyplýva, že rukopisy sa dostali do väzieb až v XVI. storočí, v čase kedy priamo v Brne židia nesídlili.

1.2.2.2 Rukopisy v držaní rajhradskej knižnice

Okrem hore zmienených tlačí, vlastní rajhradská knižnica aj štyri rukopisy z XV. storočia s hebrejským materiálom v pôvodnej väzbe. Nie je však jasné aký je pôvod jednotlivých rukopisov.

Komparáciou záševok z hebrejského rukopisu R 420 a R 584¹³⁶ (uprostred piatej zložky) je možno vyvodit' záver, že sa jedná o rovnaký rukopis s liturgickým obsahom, menovite modlitby k Jom kipur. Druhý menovaný rukopis obsahuje aj hebrejský pergamen užitý na vytvorenie mäkkej väzby. Tento hebrejský pergamen opäť obsahuje liturgický materiál (modlitby k Šmini aceret).¹³⁷ Zdá sa však, že sa jedná o ďalšiu písársku ruku. Je teda jasné, že tieto knižné väzby vznikali spoločne. Vznik oboch diel bol katalogizátorom určený na polovicu XV. storočia.¹³⁸

V prípade R 584 je zaujímavé užitie pergamenu ako mäkkej väzby. Rukopis má celkom 101 fólií. Dochovaný materiál s hebrejskými fragmentmi v knižnej väzbe ukazuje, že hebrejský pergamen bol zachovaný predovšetkým v knihách s drevenými doskami a najmä ako predsádka, nie ako viditeľný pokryv. Takéto spracovanie je typické pre neskorší materiál archívnej povahy, kde aj počet listov je menší. Táto väzba je však z polovice XV. storočia.

Aj rukopis R 586 obsahuje mimo hebrejskú predsádku aj záševky z iného hebrejského rukopisu, ktorého obsah sa nedá zrekonštruovať a záševky latinského pergamenu zo XIV. storočia. Opäť môžeme vidieť, že spracovanie druhotného pergamenu bolo masové a jeden rukopis môže uchovávať viac hebrejských rukopisov písaných inou rukou a to spoločne s latinskými rukopismi. Tento rukopis obsahuje kolofón týkajúci sa prvej (slovník *Exquo*) z dvoch paleografických jednotiek, ktorý odkazuje na rok 1481. Za ním nasleduje ďalšia paleografická

¹³⁴Rajhrad, Klášterná knihovna benediktínů, sign. R P 7–9: Johannes Bertachius, *Repertorium iuris utrisque*, I–III (Veneriis, 1494).

¹³⁵Ibid., R P 11: Johannes Antonius de Sancto Georgio, *Commentaria super Decreto* (Venetiis, 1500).

¹³⁶Vladislav Dokoupil, *Soupis rukopisů knihovny benediktinů v Rajhradě* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1966), 241–242, 298–300.

¹³⁷Rajhrad, Klášterná knihovna benediktínů, sign. R 584.

¹³⁸Dokoupil, *Rajhrad*, 241, 298.

jednotka (slovník *Vocabularius systematicus*).¹³⁹ Všetok datovaný materiál zachovaný v Rajhrade pochádza poslednej tretiny XV. storočia.

1.2.3 Farský kostol sv. Jakuba v Brne

Farská knižnica pri kostole sv. Jakuba v Brne je jedinečným fondom tohto typu. Dnes uschováva 125 rukopisov, z ktorých tri uschovávajú hebrejské zlomky na pozícií predsádok. Známa je aj zbierkou tlačí; v XIX. storočí ich počet bol zmapovaný na 158 a až 141 z nich boli prvotlače.¹⁴⁰ V nich sa doposiaľ hebrejské zlomky neobjavili. Fond je pod správou *Archívu mesta Brna (AMB)* od roku 1931.

Samotný kostol vznikol v prvej polovici XIII. storočia a slúžil predovšetkým nemeckým kolonistom.¹⁴¹ V XIV. storočí za markraba Jošta prišlo ku prestavbe pôvodne románskej stavby. V nasledujúcom storočí dosiahla stavba dnešnú podobu. Patronátne právo patrilo pôvodne oslavanskému konventu cisterciánok, *Vallis s. Mariae*, až do roku 1532. V tomto roku (11. februára) prešlo toto právo na brnenskú mestskú radu, ktorá sa dlhodobo zasahovala do menovania svätajakubského farára.¹⁴²

Doklady o vplyve oslavanského kláštora na vývoj farskej knižnice možno vidieť na darovaných knihách. Dar formou testamentu bol najčastejší spôsob akvizície kníh. Spätosť s Oslavanmi však môžeme vidieť aj na jednej z kníh, ktoré obsahujú hebrejský fragment. Na zadnej predsádke rukopisu AMB, V2, sign. 90/39¹⁴³ je vpísaný nasledujúci nekrológ: *Anno Domini MCCCCXVI in die Decollacionis s. Iohannis obiit honestus vir dominus Nicolaus, cappellanus Osslavinensis, cuius fuit presens liber. Ora pro eo*. Obdobný nekrológ môžeme nájsť v druhom zväzku knihy, taktiež s hebrejskou predsádkou, so signatúrou 91/40.

Toto obdobie bolo pre rukopisnú knižnicu tým najbohatším. Jej základný fond sa budoval do prelomu XV. a XVI. storočia. Následné ticho v rukopisnej sekcii však nesúvisí s premenou práva patronátu, ale vynálezom kníhtlače. Z XVII. a XVIII.

¹³⁹Ibid., 300.

¹⁴⁰Z Habrichovmu súpisu aj Stanislav Petr, *Soupis rukopisů knihovny při farním kostele svatého Jakuba v Brně* (Praha: Masarykův ústav – Archiv Akademie věd ČR, 2007), VII.

¹⁴¹Bertold Bretholz, *Die Pfarrkirche St. Jakob in Brünn* (Brünn: R. M. Rohner, 1901), 25.

¹⁴²Foltýn, *Encyklopedie klášterů*, 589–591.

¹⁴³Signatúry obsahujú dve čísla. Prvé bolo knihám udelené brnenským gymnáziálnym učiteľom Gutmenschom. Druhá signatúra za lomítkom bola knihám pridelená už v roku 1780 po katalogizácii Alexiom Habrichom. Archiv města Brna, V 2 Knihovna sv. Jakuba, sign. 90/39: *Hymnus*.

storočia knižnica uchováva len tri rukopisy.¹⁴⁴ Na knižnicu sa však nezabudlo a prvý inventár bol zhotovený ešte v XV. storočí. Katalóg sa podarilo katalogizovať roku 1780 už zmieňovaným Alexiom Habrichom¹⁴⁵ a na jeho odkaz naviazal Franz Mauri Simonis. Knižnica a kostol sa dostali do pozornosti historikov už v XIX. storočí a na začiatku XX. storočia. v roku 1911, bol zhotovený Gutmenschov katalóg. Napriek tomu sa desiatka kníh stratila. Dochovali sa len ich kodikologické popisy z katalógov. Tie však prezenciu hebrejských fragmentom nereflektovali.

Farská knižnica kostola pri sv. Jakubovi v Brne pre nás predstavuje dôležitý fond. Na rozdiel od ostatných hore uvedených knižníc nevznikal tak komplexne a sledoval primárne praktické potreby kostola. Vo fonde dominujú liturgické spisy rôzneho charakteru: misály, breviáre, či lekcionáre. Ďalej obsahuje päť rukopisov biblií, dvadsať biblických komentárov a patristické texty. Vyskytujú sa aj komentované diela Aristotela, homiletické texty, hagiografické, či kanonické. Drvivá majorita diel je spísaných latinsky a sporadicky sa vyskytujú nemecké kódexy. Čeština sa vyskytuje len v glosách a ako druhotný materiál vo väzbe rovnako ako hebrejské texty.¹⁴⁶ Mnohé z textov boli identifikované ako moravikálie a celý fond odráža lokálne pomery.

Je obrovskou škodou, že predsádky dvoch z troch kníh svätajakubského fondu sú v zlom stave.¹⁴⁷ Ich vyblednutosť bráni úplnej identifikácii. Tomu by zrejme pomohlo vyhotovenie ultrafialových fotografií. Zatiaľ boli objavené v texte výroky zo žalmov. Je preto možné, že sa jedná o komentár k nim. Tretia knižná jednotka obsahuje traktát Chulin z Babylonského Talmudu.

Nie je možné presnejšie datovať zachované kódexy. Inštitúcia franskej knižnice v Brne operovala na malom území, preto je dôležité zmieniť prezenciu hebrejského materiálu v týchto knihách. Ich moravský pôvod je totiž vysoko pravdepodobný.

¹⁴⁴Petr, *Soupis rukopisů*, XXI.

¹⁴⁵Tento Benediktín zhotovil aj rajhradský súpis, k nemu viz Jindra Pavelková, „Nejstarší soupis rukopisů knihovny benediktínského opatství Rajhrad z pera A. Habricha a jejich srovnání s dnešním stavem,“ in *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska*, 16 (2008), 161–171.

¹⁴⁶Petr, *Soupis u svatého Jakuba v Brně*, XI–XIII.

¹⁴⁷Brno, AMB, V 2, Knihovna sv. Jakuba v Brně, sign. 90/39; Ibid., sign. 91/40.

1.3 Zhrnutie

Hebrejské fragmenty vo väzbách kníh sú špecifickou súčasťou knihy ako kultúrneho produktu svojej doby. Zachoval sa len ten materiál, ktorý mohol byť efektívne použitý kníhviazačmi a súčasne prežil politické dianie v danej oblasti. Nie je preto prekvapením, že hebrejské fragmenty nachádzame v dobre zachovaných fondoch a v inštitúciách, ktoré cielene uchovávali materiály ako mestskú administratívu.

Pri sledovaní pri pohybu kníh, ďalších materiálov použitých pri vyhotovení väzby je možné vyselektovať väzby, ktoré sú späté s danou lokalitou a nie je dôvod predpokladať, že by hebrejský pergamen prichádzal z iných vzdialených zdrojoch.

Napriek tomu uplatnenie regionálnej perspektívy má svoje nevýhody. V súčasnosti je tento výskum definovaný v zhode s inštrukciami projektu *Books within Books*, ktorá spája jednotlivé národné projekty. Táto perspektíva nesleduje však komunikačné kanály kníh v XV. storočí. Knihy cirkevných inštitúcií cestovali medzi jednotlivými dcérskymi a sesterskými kláštorami. Knihy získavané pre obohatenie rane novovekých knižníc presahovali hranice Moravy.

V tomto ohľade nás mestské knihy o proveniencii dokumentov informujú najviac. Časový rozdiel medzi obdobím vyhotovenia hebrejského rukopisu a mestskej knihy je ale všeobecne najväčší. Mestské knihy pochádzajú prevažne z Olomouca z druhej polovice XVI. a prvej polovice XVII. storočia, teda z obdobia kedy existujú diferencované knihy a agenda mesta narastá. Hebrejské rukopisy však pochádzajú prevažne z XIV. a XV. storočia. Ak sa pozeráme na vyhodenie židov ako na poslednú veľkú udalosť, ktorá viedla k preskupeniu židovského majetku, tak medzi týmto momentom a vlastným využitím textu je viac ako storočie. Oneskorené, respektíve dlhodobé, užívanie týchto získaných zdrojov vo svojich článkoch indikujú aj iní bádatelia.¹⁴⁸

Dochované rukopisné knihy odkrývajú, že užívanie hebrejských zlomkov narastá v čase narastajúcej knižnej produkcie. Súčasne sa do obehu museli dostať s uvoľnením zdrojov po vyhnaní židov. Žiaden z datovaných kódexov nie je spätý tesne s touto udalosťou z polovice XV. storočia, ale až z konca storočia. V tomto

¹⁴⁸Viz Saskia Dönitz: "Puzzling the Past: Reconstructing a Mahzor from Receipt Wrappings," in *Genizat Germania*, A. Lehnardt, ed. (2010), 31–40; Elisabeth Hollender, "Reconstructing Manuscripts: The Liturgical Fragments from Tier," in *Genizat Germania*, A. Lehnardt, ed. (2010), 61–90.

prípade sa hebrejské rukopisy nepoužívali vo väzbách tesne po udalosti. Stále však máme pred sebou množstvo nedatovaného materiálu z XV. storočia. Nie je teda možné prísť k ultimátnym záverom.

Výskyt fragmentov pokračuje do polovice XVII. storočia. Časť fragmentov by bolo možné spojiť so stavovským povstaním.¹⁴⁹ To však nevysvetľuje výskyt a neidentifikuje zdroje fragmentov, ktoré sa vyskytujú vo väzbách celé XVI. storočie a na začiatku XVII. storočia. Hebrejské rukopisy sa tak do obehu dostávali postupne ako to je v iných prípadoch. Známý je šopronský prípad, kde sa hebrejský materiál v knihách objavuje až tri desaťročia po vyhnaní židov zo Šoprone (1526). Kníhviazači získali tento pergamen rádu hospitalitov, ktorí hebrejské knihy do tej doby uskladňovali. Následne sa začali objavovať na mestských spisoch.¹⁵⁰ V tomto kontexte je možné vnímať aj moravské materiály. Zo zbierok uchovaných v cirkevných inštitúciách, ktoré už v XV. storočí mali sa venovali svojej knižnici a nezáväzovali knihy ihneď do hebrejského pergamentu.

V XVI. storočí rozvoj kníhtlače vytlačoval význam rukopisov z verejnej sféry.¹⁵¹ Pergameny s neaktuálnym obsahom (ktoré majú byť uložené v genize pokiaľ obsahujú meno božie) mohli byť dostupnejšie k zisku. Hebrejské pergameny však nepochádzajú z obdobia mladšieho ako polovica XV. storočia. Obsah fragmentov tak odкрýva aspekty stredovekého židovského osídlenia materializovaného v písme v chronologicky širšom rámci. Niektoré fragmenty boli datované už do prvej polovice XIII. storočia. Vzhľadom na to, že ide o nepriame datovanie fragmentárneho materiálu, nasledujúca kapitola pojedná o metódach práce a popise hebrejských rukopisov. Tieto metódy boli uplatnené aj vo výskume moravských fragmentoch a jeho výsledky sú verbalizované v nasledujúcich častiach.

¹⁴⁹Brno, MZA, A 7, Přiznávací berní listy, kart. 46, sign. 38 (z roku 1620), A 7, Přiznávací berní listy, kart. 46, sign. 39 (z roku 1620), A 7, Přiznávací berní listy, kart. 50, sign. 23 (z roku 1620–1), G 10, kart. 1150 (17. storočia), G 12 Cerroniho sbírka II 153 (po roku 1632), G 12 Cerroniho sbírka II 382 (Taufregister do 1623). Olomouc, AMO, knihy (M1-1), inv. č. 5596, sign. 265 (1619–1620).

¹⁵⁰Pre obsah článku k Soproni viz Tamás Visi a Magdaléna Jánošíková, „Moravian Hebrew Fragments in Regional Perspective,“ in *Books within Books – New Discoveries in Old Bindings*, ed. Andreas Lehnardt et Olszowy-Schlanger (Boston—Leiden: Brill, 2013) (v tlači). Originálny článok, viz Katalin Szende, A könyvkötéshez felhasználott kódextöredékek társadalom és kultúrtörténeti összefüggései Sopronban: *‘In geschribn Pergament einbunden’* [Fragmenty z kódexov použité pre knižväzbu v Soproni v sociálnom a kultúrnom kontexte], *Magyar Könyvszemle* 123 (2007): 278–309.

¹⁵¹Väčšina nájdených rukopisov má reprezentatívne znaky a boli využívané komunitne (ich vlastníctvo však bolo individuálne), a preto je daná poznámka adekvátna. Autorka sa nesnaží povedať, že rukopisná kultúra bola narušená.

2 Hebrejská kodikológia a paleografia vo vzťahu k moravským rukopisným fragmentom

Identifikované hebrejské fragmenty, s ktorými táto magisterská práca narába, nám nedávajú jasnú predstavu ako vyzeral finálny produkt určený čitateľovi. Vzhľadom na diasporne usídlenie židov v oblasti stredovekej Ázie, Afriky a Európy nemôžeme pozeráť na hebrejskú knihu ako na knihu meniacu sa chronologicky s drobnými premenami na lokálnej úrovni. Existujú kultúrne celky, ktoré si vytvorili svoje vlastné preferované postupy pri vytváraní kódexu. Tieto postupy reflektovali odkaz na užívanie hebrejského písma,¹⁵² predchádzajúcu tradíciu (ako v prípade vyhotovenia zvitku Tóry, ktorý podobne ako zvitok Ester si zachoval formu odlišnú kódexu), a súčasne lokálnu kultúru a diaľkové komunikačné kanály, ktorými sa kniha ako remeselný produkt šírila. Všetky tieto aspekty musia byť vždy zohľadnené pri diskusii o hebrejských kódexoch ako aj zvitkov vyhotovených v hebrejskom písme z dielne židovského pisára.

Najčastejšie rozlišujeme medzi niekoľkými hebrejskými knižnými paleograficko-kodikologickými tradíciami založenými na spoločných geograficko-kultúrnych znakoch. Toto delenie bolo vytvorené na základe výskumu Colette Sirat a Malachi Beit-Ariého.¹⁵³ Typológia rešpektuje do značnej miery aj iné kultúrno-sociálne výskumy týkajúce sa stredovekého židovského osídlenia a ukazuje, že jednotlivé skupiny tvoriace stredoveké identity si udržiavajú aj špecifickú remeselnú prax. Napriek tomu rozdelenie je len vodiacom pomocnou linkou pri diskusii o hebrejskom kódexe, ktorú vystavali kodikológovia zaoberajúci sa hebrejskými kódexmi. Mnoho javov totiž prestupuje vymedzené hranice.¹⁵⁴ Vymedzenie do oblastí zohľadňuje

¹⁵²Táto magisterská práca pracuje s hebrejskými fragmentmi. Toto pomenovanie však nereflektuje jazyk fragmentov, ale použité písmo. Hoci väčšina fragmentov skutočne zaznamenáva hebrejský jazyk, nachádzame medzi zlomkami aj iné jazyky zaznamenané hebrejským písmom. Jedná sa predovšetkým o aramejštinu, ktorá je jazykom targumu Onkelos, ktorý sa zachoval desiatich fragmentoch. Jeden z dochovaných fragmentov obsahuje starofrancúzske glossy v hebrejskom písme (Kroměříž, Arcibiskupská zámecká knihovna, sign. 21.235).

¹⁵³Základnou literatúrou sú nasledujúce diela zmieňovaných autorov: Colette Sirat, *Du scribe au livre: les manuscrits hébreux au Moyen Âge* (Paris: CNRS éditions, 1994); Idem., *L'examen des écritures: l'oeil et la machine* (Paris: CNRS, 1981); Malachi Beit-Arié, *Hebrew Codicology: Tentative Typology of Technical Practice Employed in Hebrew Dated Medieval Manuscripts* (Paris: CNRS, 1976); Idem., *The Makings of the Medieval Hebrew Book: Studies in Palaeography and Codicology* (Jerusalem: Magnes Press, 1993); Idem., *Unveiled Faces of Medieval Hebrew Books: the Evolution of Manuscript Production – Progression or Regression?* (Jerusalem: Magnes Press, 2003).

¹⁵⁴Malachi Beit-Arié, „Kodikologia ivrit: typologia šel malachat ha-sefer ha-ivri ve-icuvo be-jamej ha-bejnajim“ [Hebrejská kodikológia: historická a komparatívna typológia hebrejského stredovekého]

odlišnosti ako ošetrovanie písacích látok, linkovanie, vytváranie zložiek či typ písma. Nasledujúce paragrafy stručne zrekapitulujú toto delenie a dajú do kontextu hebrejské fragmenty z oblasti dnešnej Moravy.

Najvýchodnejšiu skupinu nazývame *orientálna* a zahŕňa oblasť od Egypta k Malej Ázii a ťahne sa ďalej na východ. V tomto celku vystupujú ešte dve špecifické písárske tradície Perzie a Jemenu. Práve v Jemene sa od XIII. storočia etabluje vlastná písárska tradícia charakteristická písmom špecifického vzhľadu.

Od Egypta cez celý zvyšok Magrebu až k územiu Pyrenejského polostrova pod islamskou nadvládou sa ťahne ďalší celok nazývaný ako *Sfarad*. Tento celok presiahol Pyreneje a zasahuje aj na územie Provence a Bas-Languedoc v časovom období, ktoré koreluje s Almohádskymi perzekúciami¹⁵⁵ židovského obyvateľstva a jeho postupným presúvaním na sever polostrova a oblasť za Pyrenejami. Tento presun znamenal aj šírenie knižného a písárskeho remesla.¹⁵⁶ Ani po premene politického a náboženského zriadenia na Pyrenejskom polostrove nedošlo k narušeniu tejto tradície a udržala si svoju špecifickosť.¹⁵⁷ Vážnou ranou samozrejme bolo vypovedanie židov zo Španielska v roku 1492. Táto udalosť však neukončila *sefarskú* knižnú tradíciu, ale preniesla ju na nové miesta spolu s obyvateľstvom či pokračovala v iných sefardských centrách mimo Pyrenejský polostrov.

Talianska oblasť predstavuje ďalšiu svojbytnú písársku jednotku. Samostatne vystupuje i územie Byzantu zahŕňujúce grécke teritória – Rodos, Krétu, Balkán a západ Malej Ázie. Napokon je tu pre túto prácu najdôležitejšia oblasť *Aškenázu*, pod ktorým sa skrýva franko-germánska oblasť, oblasť Anglicka, sever Talianska a územie východnej Európy. Práve do tohto kultúrneho rámca spadá aj územie českých zemí.

(2012), 47–50, prístup 20. júna 2013,
http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/manuscripts/hebrew_codicology/Documents/hebrew_codicology.pdf.

¹⁵⁵Almohádska dynastia operuje v andalúzskej oblasti od polovice XII. storočia (1147), kedy pod vedením Abd al-Mu'mina al-Gumiho získava túto časť a dominuje v regióne do porážky alianciou kresťanských pincov Kastílie, Aragonu, Navarre a Portugalska v roku 1212 v bitke pri Las Navas de Tolosa. Po tejto prehre Almohádovia čelili už len úpadku ich moci.

¹⁵⁶Táto udalosť sa odráža aj v ostatných sférach a je spomínaná aj v kapitole venovanej liturgii, tvorbe hymien a iných.

¹⁵⁷Beit-Arié, *Tentative Typology*, 14–15.

Malý záujem pomocných vied historických, zaoberajúcich sa hebrejskou rukopisnou knihou, donútila Collete Sirat a Malachi Beit-Ariého, aby aplikovali metódy kvantitatívneho výskumu pre vytvorenie základného operatívneho a pojmového rámca pre kodikologický popis materiálov. Ich výsledky sú najvýznamnejším prínosom pre hebrejskú kodikológiu v období moderného bádania. Napriek tomu je vzťah medzi makropopismi a mikropopismi hebrejského materiálu stále teoreticky ťažko uchopiteľný a v procese tvorby. Pohľad na moravské fragmenty, ktoré stoja na kultúrnej periférii stredoveku ako aj na periférii záujmu moderného kodikologického i paleografického bádania je problematický. Pritom vieme, že aplikácia lokálnych spôsobov tvorby kníh je v Aškenáze častým javom vzhľadom na nedostatočný počet židovského obyvateľstva a komplikovaný prístup k zdrojom k vytváraniu kódexov.¹⁵⁸

Samotné vymedzenie Aškenázu vo vzťahu k Morave je problematické a premenlivé v čase. Z pohľadu doteraz vykonaných kodikologických štúdií sa definícia aškenázskej knižnej tradície vypracovala na datovaných rukopisoch.¹⁵⁹ Nájdené materiály často pochádzajú z oblasti dnešného Nemecka a Francúzska, kde sa formovala aj stredoveká aškenázska identita.¹⁶⁰ Na týchto podkladoch sa vykonali kodikologické ako i paleografické rozborov a etablovali prvé teórie o vývoji kódexu a jeho písma.¹⁶¹ V XIV. a XV. storočí sa však knižnými centrami stávajú mestá ďalej na východ ako Praha, Wroclaw a Krakov, kde tento trend vrholi až v ranom novoveku.¹⁶² Rukopisná kultúra v tejto oblasti však ešte nebola spracovaná na dostatočnej úrovni. Absentuje definícia vzťahu k západnej aškenázskej tradícii ako i ku knižnému a písárskemu remeslu na širšej lokálnej úrovni. Väčšina nájdených hebrejských zlomkov bola nepriamo datovaná do XIV. a XV. storočia. Otázka do akej miery je tento materiál naviazaný na poľské centrá by mala stáť v centre pozornosti. Vzhľadom na to, že v súčasnej dobe nie je možné vykonať takúto komparáciu, je nutné podčiarknuť, že v budúcnosti takáto práca môže priniesť viac svetla do vzťahov medzi hore spomenutými regiónmi.

¹⁵⁸Sirat, *Du scribe au livre*, 48–50, 105.

¹⁵⁹Najrozsiahljším projektom je portál *SfarData*, kodikologická databáza hebrejských stredovekých rukopisov, ktorý vznikol pod záštitou Izraelskej akadémie vied a humanitných odborov. Viz „SfarData“, prístup 23. jún, 2013, <http://sfardata.nli.org.il/sfardataweb/home.aspx>.

¹⁶⁰Viz Israel Ta-Shma, *Minhag aškenaz ha-qadmon: cheker ve-ijun* (Jerusalem: Magnes Press, 1992).

¹⁶¹Viz Ada Yardeni, *the Book of Hebrew Script: History, Palaeography, Script Styles, Calligraphy and Design* (London, New Castle: the British Library, Oak Knoll Press, 2002), 227–235.

¹⁶²Renata Zurkova, „Handel książki Żydów krakowskich w pierwszej połowie XVII wieku,“ in *Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie*, 35 (1990), 5–7.

Súčasne je zdokumentované prepojenie rabínskych autorít z územia Moravy na rakúske ješivy.¹⁶³ Zohľadnená musí byť otázka hostiteľských kódexov ako nosičov fragmentov, ktoré taktiež putovali.

Napriek uvedeným komplikáciám nasledujúce odstavce predstavujú vzhľad aškenázskeho hebrejského kódexu v súlade s doterajším kvantitatívnym výskumom. Tento náčrt aškenázskeho kódexu posluží ako základná predstava o tejto knižnej kultúre ako materiálneho produktu tohto geograficko-kultúrneho celku.

2.1 Aškenázsky model kódexu

Magisterská práca sa zaoberá hebrejskými pergamenovými fragmentmi. Napriek tomu, že pergamen nebol jediným nosičom, jeho postavenie v Aškenáze je prominentné. Vytlačenie pergamenu papierom prebiehalo v tejto oblasti pomalšie ako inde. Ešte v XV. storočí bola viac ako polovica datovaných hebrejských kníh z pergamenu a v oboch predchádzajúcich storočiach takmer všetky dochované datované rukopisy používajú pergamen ako svoj nosič.¹⁶⁴ Tento štatistický údaj je však problematický. Podľa odhadov sa totiž zachovalo len 5% hebrejského knižného materiálu a to buď vo forme kódexu, zvitkov, či len čiastočných fragmentov.¹⁶⁵ Je preto otáznave, či nebol pergamen náchylný na lepšiu konzerváciu ako v prípade fragmentov, ktoré boli použité pri väzbe kníh.

Prominentné postavenie pergamenu v Aškenáze navrhuje taktiež Simcha Emanuel. Ten požiadal Beit-Ariého o analýzu hebrejských rukopisných fragmentov dochovaných vo väzbách v Taliansku. Práve talianska oblasť sa stala na sklonku stredoveku a predovšetkým v ranom novoveku priestorom pre stretávanie jednotlivých kultúrnych celkov, ktoré sme popísali vyššie. Vzhľadom k tomuto faktoru je Apeninský priestor vhodný na tento komparatívny prístup. Analýza prišla so zaujímavou koreláciou – čím väčší je dochovaný fragment, tým je väčšia pravdepodobnosť, že materiál pochádza z aškenázskeho pergamenu.¹⁶⁶

¹⁶³Visi, *Moravian Fragments*, 186. Tamás Visi, „Intelektuální život Židů v Brně v 15. století,“ in *Časopis Matice Moravské*, 127 (2009), 131–141; Idem., „A Jewish divorce formula („get“) from Brno, 1452,“ in *Medium Aevum Quotidianum*, 56 (2007), 13–43; Schubert, *Die Geschichte des österreichischen Judentums* (Vienna: Böhlau, 2008), 27–30.

¹⁶⁴Beit-Arié, *Kodikologia ivrit: typologia*, 65–67.

¹⁶⁵Idem., *Tentative Typology*, 54.

¹⁶⁶Emanuel, *the European Geniza*, 316.

Tento výsledok naznačuje, že aškenázske pergamenové kódexy boli knihami väčšieho formátu ako knihy talianske a sefardské. Dochované kódexy uvedenú štatistiku potvrdzujú. Rozmerovo najväčšie diela pochádzajú z aškenázskych dielní. Erfurtská biblia, ktorá je najväčším hebrejským dochovaným pergamenovým dielom, má rozmery 470 x 630 mm (š x v).¹⁶⁷ Pre vyhotovenie tohto kódexu z XIV. storočia bolo nutné vytvoriť falošné bifólia zlepovaním dvoch separátnych fólií. Obrovské pergamenové kódexy sú napokon typické pre kontinentálnu Európu.¹⁶⁸ Spomeňme českému prostrediu blízky latinský *Kódex gigas*, ktorého 310 pergamenových listov má rozmery 490 x 890 mm (š x v).¹⁶⁹

2.1.1 Spracovanie pergamenu

Spracovanie pergamenu vo fransko-germánskej oblasti dospelo do vlastného charakteristického stavu po roku 1300. Po tomto roku sa mení prax spracovania odrážajúca sa na vyrovnání vizuálnych rozdielov medzi stranami pergamenu – stranou srsti a mäsa. Dospelo sa k tomu holením a oškriabaním oboch strán kože. V hebrejských datovaných kódexov sa tento typ pergamenu objavuje v poslednej štvrtine XIII. storočia.¹⁷⁰ Toto spracovanie sa ukázalo najmä na pergamene nemeckých židovských komunít a v menšej miere severofrancúzskych, kde sa prax rozšírila neskôr. Z pohľadu latinskej kodikológie je tento spôsob obojstranného spracovania pergamenu dôkladne doložený pre Strednú Európu o storočie skôr, kým holenie len jednej strany ostalo populárne na juhu.¹⁷¹ Tento typ pergamenu nazývame južný alebo talianský pergamen.

Pergamen upravený z oboch stranách je doložený na takmer všetkých hebrejských fragmentoch, ktoré sa stali predmetom tejto práce. Úprava oboch strán pritom bola dominantnou formou spracovania pergamenu na území českých zemí a v ich okolí. Takáto úprava mala aj svoj praktický význam – uľahčovalo sa tým písať na opačnú stranu pergamenu. Vzhľadom k vysokým nákladom pri produkcii

¹⁶⁷„Restauration der Erfurter Bible,“ *Freunde der Staatsbibliothek zu Berlin*, prístup: 14. júla, 2013: <http://www.freunde-sbb.de/de/projekte/erfurterbibel.html>.

¹⁶⁸ Bischoff, *Latin Palaeography: Antiquity and the Middle Ages* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1990), 24–25.

¹⁶⁹„Codex Gigas,“ prístup 15. júla, 2013, <http://www.kb.se/codex-gigas/eng/Long/description/#Parchment>.

¹⁷⁰Beit-Arié, *Unveiled*, 20–22; Idem., *Tentative Typology*, 22–25.

¹⁷¹Voit, *Encyklopedie*, s.v. „Pergamen,“ 677–678; Ivan Hlaváček, Jaroslav Kašpar, Rostislav Nový, *Vademecum pomocných věd historických*, 2. ed.(Praha: H&H, 1994), 280. Talianské rané spracovanie sa odlišuje aj jasným určením konkávej strany pergamenu so stranou srsti. Viz Bischoff, *Latin Paleography*, 9.

pergamenovej knihy bol každý priestor cenným. V prípade pergamentu určeného na vyhotovenie listín (popísaných len na jednej strane pergamentu) nemuselo byť vyhladenie a odstránenie kože tak dôkladné. Napriek tomu je aj takýto materiál jasne odlišiteľný od pergamentu južného typu, ktorý si jasné znaky srsti na svojom verse zachoval.¹⁷² Ďalším interným rozdielom je farba pergamentu. V oblasti východného Aškenázu sa okrem svetlého pergamentu produkoval aj pevnejší pergamen šedej farby, ktorého strany však taktiež možno odhaliť len s námahou. Takéto pergameny sú typické aj pre moravské fragmenty. Tento pergamen sa neodlišuje od iného lokálneho preskúmaného materiálu.

V moravskej zbierke hebrejských zlomkov môžeme nájsť aj jednu výnimku. Jedná sa o časť zo zvitku Tóry. Použitý pergamen sa odlišuje od hore popísaného typického spracovania. Recto dokumentu je výrazne bledšie a lesklejšie, kým verso obsahuje výraznejšie stopy po srsti. Tento typ pergamentu sa približuje talianskému typu. Nie je to však jediný aspekt tohto fragmentu, ktorý ho odlišuje od ostatných rukopisov.¹⁷³ Tento typ pergamentu mohol byť využívaný v Aškenáze v stredoveku. K vytlačeniu tohto spracovania nastávalo už od XII. storočia.¹⁷⁴ Ďalšie štyri dochované fragmenty Tóry obsahujú pergamen, ktorý sa neodlišuje od pergamentu iných fragmentov a moravikálií.

2.1.2 Linkovanie rukopisov

Premena spracovania pergamentu so sebou priniesla aj ďalšie technologické modifikácie. Linkovanie pergamentu taktiež prekonalo zmenu. Starší materiál nesie na sebe znaky textového zrkadla vytvoreného slepým linkovaním za užitia predmetu so suchým hrotom. Tento spôsob je všeobecne považovaný za najstarší a je jediným povoleným pri príprave zvitku Tóry.¹⁷⁵ V prípade kódexu sa pripravili listy pergamentu a na vonkajšie okraje sa prepichnutím naznačili vodiace body, cez ktoré boli hrotom vyryté linky od jedného okraja k druhému. Toto vyrytie linky prebiehalo zo strany srsti a následne sa na seba takto upravené listy naskladali

¹⁷²Ku fyzickej komparácii boli použité pápežské listiny dochované v kapitulnej knižnici. Olomouc, Zemský archiv v Opavě, po. Olomouc, Arcibiskupství Olomouc, NAD 1694, 943; Ibid., 8; a talianskou listinou G 2 Nová sbírka, sign. 723/6 zlomky.

¹⁷³Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci, M II 31/zadná predsádka.

¹⁷⁴Beit-Arié, *Tentative Typology*, 22.

¹⁷⁵Viz Nachman Danzig, „Sirtut sifrei qodeš: makora šel halacha ve-hašlachoteja“ [Linkovanie svätých textov: halachické zdroje aj jeho implikácie], in *Atara le-chajim: mechqarim be-sifrut ha-talmudit ve-ha-rabanit li-chvod profesor Chajim Zalman Dimitrovski* (Jerusalem: Magnes Press, 2000), 283–353.

a prehli, aby vytvorili zložku v súlade s Gregoryho pravidlom.¹⁷⁶ V oblasti Sfaradu a Talianska, nie však v Aškenáze, sa dochovalo takéto linkovanie dvoch listov pergamentu naraz.¹⁷⁷ Beit Arié poukazuje na duplikovanie práce. Nepresné linkovanie dvoch bifólií naraz viedlo k opätovnému linkovaniu druhého bifólia.

S postupným objavovaním nového spracovania pergamentu sa objavil aj nový spôsob jeho linkovania a to za použitia olovenej ceruzy. Rysovacia ceruza si vynútila linkovanie oboch strán pergamentu na jednej strane, na druhej strane povolila kreatívnejší prístup k textovému zrkadlu. Pisár mal širšie možnosti pre uloženie textu. Takto upravené pergamenové fólia obsahujú vodiace dierkovanie ako na vonkajšej strane fólia, tak i na vnútornej. To znamená, že pergamenový list bol najskôr zložený, prepichnutý na vonkajšom i vnútornom okraji, a až potom sa vypracovali vodiace linky. Podľa Beit-Ariého sa tento spôsob úpravy a prípravy kódexovej knihy stal dominantným a exkluzívnym pre Aškenáz od XIV. storočia, hoci nevytláčil úplne pôvodný typ spracovania a linkovania pergamentu.¹⁷⁸ Jeho nástup vo franko-germánskej oblasti je odhadovaný do poslednej tretiny XIII. storočia.¹⁷⁹ Táto premena sa spája aj s presadením obojstranne jednotného spracovania pergamentu.

Pre aškenázsku oblasť ďalej na východ však absentujú datované rukopisy, ktoré by túto prax potvrdzovali v danom geografickom priestore. Z nášho fragmentárneho materiálu môžeme však usúdiť, že tento prechod pri spracovaní prebiehal aj vo východnom Aškenáze. Fragmenty datované do XV. storočia sú majoritne pripravené za pomoci olovenej ceruzy, kým v starších vrstvách sa objavujú oba typy spracovania textového zrkadla.

Predtým ako zhodnotíme moravské fragmenty z pohľadu aplikovaného linkovania, je nutné zamyslieť sa aj nad možnou motiváciou k prechodu na nový typ úpravy textového zrkadla. Prechod v XIII. storočí na nový typ linkovania je hodnotený ako prechod od časovo nenáročnejšej formy k forme vyžadujúcej väčšie množstvo času. V oblasti Aškenázu si linkovanie pergamentu vyžiadalo dekonštrukciu zložky, ktorá vznikla narezaním a zoskupením pergamentu. Dierkovanie pre vytvorenie vodiacich

¹⁷⁶Gregoryho pravidlo – pergamenové listy v zložke sú uložené vždy tak, že strana srsti sa dotýka strany srsti a strana mäsa strany mäsa.

¹⁷⁷Beit-Arié, *Tentative Typology*, 22–23.

¹⁷⁸Ibid., 83–84.

¹⁷⁹Beit-Arié, *Unveiled*, 12.

bodov totiž prebiehalo zložením bifólia, aby sa zaistila súmernosť bodov. Po vyznačení dierok sa bifólia nalinkovali a opäť naskladali do zložky.

Obdobná transformácia je potvrdená aj pre latinské kódexy.¹⁸⁰ Od slepého linkovania sa prešlo k olovenej ceruze a následne k farebnému atramentu. Takéto linkovanie sa stalo súčasťou karolínskeho kódexu.¹⁸¹ Aškenázske linkovanie pergamentu pod vplyvom týchto trendov je v porovnaní s inými hebrejskými rukopisnými tradíciami komplexnejšie. Implementácia tejto praxe sa však preukazuje na hebrejskom kódexe oneskorene o celé storočie.

V aškenázskych rukopisoch sa vytvára sieť liniek a uzavretých priestorov. Mimo základné linky ohraničujúce priestor pre text nájdeme často zdvojené vertikálne linky na okrajoch textu, stredové linky medzi stĺpcami textu, vizuálnu hru medzi linkami cez šírku celého bifólia a krátkymi linkami od jednej vertikály k druhej. Colette Sirat prezentuje tento fakt ako estetickú pridanú hodnotu aškenázskych rukopisov.¹⁸² V prípade moravských hebrejských fragmentov môžeme skutočne potvrdiť rozmanitosť tejto praxe. V materiáloch môžeme nájsť jednoduché linkovanie, ale i komplexnejšie usporiadania vertikálnych a horizontálnych čiar. Druhý menovaný variant platí pre pergameny linkované olovenou ceruzou, ktorá ponúkala jednoduchšiu prácu s členením textového zrkadla.

Možnú estetickú motiváciu pri vytváraní časovo náročnejšieho diela obhajuje aj Beit-Arié. Ďalšou možnou motiváciu, mimo pridanú estetickú hodnotu, však mohla byť podľa neho aj premena funkcie textu a jeho vizuálnej skladby.¹⁸³ Nové textové zrkadlo sa totiž objavuje spoločne s novým typom textov – komentármi a glosovanými textami. Tieto texty vyžadovali nové formy uloženia textu na stránky.

Ako odlišovací faktor aškenázskeho rukopisu od rukopisov iných židovských kultúrnych okruhov môže poslúžiť práve linkovanie. Hebrejské písmo, na rozdiel od latinského alebo arabského, nie je závislé na dolnej linke. Kým latinka leží na spodnom riadku, kvadratické písmo s dlhými ťahmi písma aj v hornej časti písmena sa orientovalo na hornú vodiacu linku. Tento prístup je praktický; písmena

¹⁸⁰ Albert Derolez, *the Palaeography of Gothic Manuscript Books: from the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 54–58.

¹⁸¹ Derolez, *Palaeography*, 34–36.

¹⁸² Sirat, *De scribe au livre*, 96–97.

¹⁸³ Beit-Arié, *Unveiled*, 11–12.

hebrejskej abecedy ako bet, reš, dalet, he, a iné sa začínajú písať vodorovným ťahom v hornej časti písma. Bola to teda horná horizontálna vodiaca linka, ktorej hlavná funkcia slúžila k podpore písania rovných riadkov. Z praktického uhlu pohľadu to znamená, že počet riadkov sedí s počtom napísaných riadkov a text visí z vyznačenej linky. Táto prax bola dodržiavané všade s výnimkou Aškenázu a Byzantu. V textovom zrkadle týchto rukopisov pribudla posledná spodná linka, ktorá text virtuálne uzavrela do narysovaného štvoruholníka. Počet narysovaných liniek v aškenázskom rukopise je o jeden väčší ako počet napísaných riadkov.¹⁸⁴ Tento element je užívaný pre rozpoznanie knižnej praxe v prostredí Aškenázu.

Tento spôsob úpravy textového zrkadla je preukázateľný aj u všetkých hebrejských fragmentov z moravských knižníc a archívov, ktoré si zachovali relevantnú spodnú časť rukopisu. Nemôžeme však tvrdiť, že všetky rukopisy obsahujú jednotlivé písmená orientované na spodnú linku. Najčastejšie, písmo visí posunuté od hornej vodiacej linky v priestore medzi hornou a spodnou vodiacou linkou. Medzi fragmentmi nachádzame aj rukopisy, kde horný horizontálny ťah je simultánny s vodiacou linkou. Jedná sa o rukopisy z XV. storočia, ale pre časové vyjadrenie tohto trendu je nutné zostaviť pozorovanie na širšej vzorke rukopisného materiálu. Je možné, že späťosť písmena s hornou linkou umožnila práve prax užívania olovenej ceruzy, ktorá nevytvára hlbokú ryhu v pergamene, do ktorej by sa mohol vliať atrament. Aj rukopisy orientované na hornú linku však obsahujú dodatočnú spodnú linku.

Colette Sirat podčiarkuje aj iný ako praktický rozmer spodnej linky a tým je špecifická estetika aškenázskych rukopisov a takáto linka bola vnímaná ako estetická súčasť rukopisu. Tento princíp bol vyzdvihnutý Nielom Kerom na poli latinskej paleografie.¹⁸⁵ Preferenciu vsunúť aj prvý riadok pod linku, teda do uzavretého priestoru, možno sledovať u väčšiny latinských rukopisov s výnimkou rukopisov písaných humanistickým písmom a niektorých komplexných glosovaných textov. V prípade hebrejských rukopisov v oblasti Aškenázu ide o postup uzavretia textu skrze vsunutie posledného riadku textu nad linku.

¹⁸⁴Sirat, *De scribe au livre*, 35.

¹⁸⁵Niel Ker, "From above top line to below top line: A Change in Scribal Practice," in *Celtica* 5 (1960), 13–16.

2.1.2.1 Moravské fragmenty a linkovanie

Na základe moravskej zbierky rukopisných fragmentov je zložité začleniť jednotlivé rukopisy do skupín podľa typu úpravy textového zrkadla. Okom je rozoznatel'né, či sa jedná o úpravou suchou ceruzou alebo olovenou. V prípade absencie znakov linkovania, jedná sa pravdepodobne o olovenú ceruzu. Vo zvýšenej miere sa ceruza aplikuje na mladších fragmentoch. Liturgické materiály z XV. storočia obsahujúce zložitejšie rozvrhnutie textu užívajú túto metódu linkovania. Fragmenty Tóry majú slepé linkovanie tak, ako to vyžaduje halacha.¹⁸⁶ Iné fragmenty so slepou úpravou textového zrkadla sú staršieho dátumu. K úplnému ohodnoteniu celej praxe rysovania liniek nám však absentujú úplné fragmenty, ktoré zachovávajú aj dierovanie. Tieto časti sa však vo väzbách často nenachádzajú.

Moravský zemský archív dnes drží aj separované bifólio masoretického biblického textu.¹⁸⁷ Celé bifólio má rozmery 667 x 414 mm pričom samotné hlavné textové pole každého fólia má približne 210 x 270 mm. Nad a pod hlavným textom sa nachádza masora magna: nad textom sú nalinkované dva riadky a v dolnej časti tri. Posledný riadok, ktorý v tomto prípade nie je architektonický navrhnutý, prechádza dolnou časťou rukopisu ako pokrivená ozdobná linka zalomená do pravých uhlov (mikrografia). Hlavné textové pole je usporiadané do troch stĺpcov, ktorých šírka variuje od 50 do 56 mm.

Práve vďaka uchovaniu celého bifólia si môžeme všimnúť absenciu vnútorného dierkovania upravujúceho horizontálne linky. Prepichy boli len na okrajoch. V prípade tohto masoretického biblického textu je zachovaný len jeden rad dierok. Na druhom okraji muselo dôjsť k orezaniu pri úprave knižného korpusu. Je voľným okom pozorovateľné, že linky sú vedené od jedného okraja k druhému a teda vedú nie len medzi voľným priestorom stĺpcov, ale aj cez stred fragmentu.

Zo štruktúry slepých liniek môžeme vyvodit' ďalší jav. Všetky horizontálne linky sú vedené od okrajovej vertikálnej linky, ktorá určuje vonkajšiu hranicu textu. Poslednú vertikálnu linku však presahujú. Z toho môžeme vyčítať, že prvá bola vyrysovaná horizontálna linka a následne až vertikály. Vertikály sú narysované cez

¹⁸⁶Babylónsky Talmud [b], Megila, 16b; bSota 17b; Tosafot ad Gitin 6b; pre ďalšiu diskusiu viz Danzig, *Sirtut*, 283–292.

¹⁸⁷Pre bližšie informácie k masoretickej praxi viz „Biblia: masora a vokalizácia“ (s. 76–86). Moravský zemský archív v Brně, G2 726A/6 zlomky: *Biblický masoretický text* (masora magna, masora parva) a *targum Onkelos* (nasleduje veta po vete):Lv 14, 4–5; Lv 6–7.

celé fólio a sú umiestnené na okraji každého stĺpca. Toto bifólio nám ponúka pohľad na prácu pisára rozhodujúceho sa ako štrukturovať opisovaný text. Pisár najskôr skonštruoval vonkajší okraj narysovaním prvej vertikály jedného fólia. Ten istý prepich vytvorený pre jednu časť fólia je prenesený aj na vonkajší okraj druhého fólia. Táto prax nie je samozrejmá. O neskorších dobách vieme, že v oblasti dnešného Talianska bolo možné získať papier, ktorý už bol horizontálne nalinkovaný.¹⁸⁸ Pisár tak len vyznačoval vertikálne linky, ktoré sa stali piliermi procesu *mise en page*.

Paleografické črty písma ukazujú, že sa jedná o písmo z obdobia pred začiatkom XV. storočia. Písmo má jasné gotické črty – rozdvojené chvosty na konci ťahu a výrazné patky. Preto možno predpokladať, že text nie je starší ako XIV. storočie. Na tomto prípade je jasné preukázateľné, že hutná slepolinkovaná horizontálne-vertikálna sieť je späť so staršou vrstvou textov.

Ďalším fragmentom, ktorý obsahuje slepé linkovanie celého fólia je fragment taktiež použitý na mäkkú väzbu *Termínu svätého Šimona*.¹⁸⁹ Opäť obsahuje masoretický biblický text z knihy Jób. Úprava textového zrkadla ukazuje, že linkovanie pripravilo pergamen na vpísanie troch stĺpcov. Text vpísaný do pergamenu má však len dva stĺpce, ktoré využívajú horizontálne linky na zarovnanie textu. Vertikálne linky však pretínajú aj hlavný text a aj text masory magny pod hlavným textom. Zarovnanie textu po vertikálnej stránke prebehlo od oka. Pisár teda nevyužil možnosť narysovať si ďalšiu pomocnú čiaru. Rozhodnutie o zmene formátu stránky v rozpore s pôvodnou architektúrou stránky mohlo byť podmienené aj žánrom textu. Napriek tomu, že pôvodne predstavený masoretický text (MZA Brno, G2 726A/6 zlomky) obsahoval tri stĺpce textu na jednom fóliu, dvojstĺpcové usporiadanie masoretického textu je typické pre aškenázske prostredie.

Ďalším možným dôvodom rezignácie na pôvodnú architektúru stránky by bola snaha vytvoriť vizuálne plnú stranu napriek tomu, že pisár nemal dostatok textu na jej zaplnenie. V tomto prípade by sme očakávali, že text vo fragmente bude obsahovať záverečnú časť jednej z parašot¹⁹⁰ knihy Jób. Text zachytáva časti Jób 33:29–35:10,

¹⁸⁸Beit-Arié, *Kodikologia ivrit: typologia, English pre-publication summary*, 50–51.

¹⁸⁹Moravský zemský archive v Brně, A 7, Příznávací berní listy, kart. 46, sign. 38/fr.1

¹⁹⁰paraša (sg.), parašot/parašijot (pl.) – časť masoretického biblického textu z obdobia pred delením na knihy a kapitoly, v rukopisoch oddelená vizuálne medzerou.

ktorý je súčasťou paraše Elihu (32:2–37:24). Nejedná sa teda o koniec tejto časti knihy.

Na príklade tohto fragmentu je možné ilustrovať dva aspekty písárskej práce. Prvým je fakt, že linkovanie prebiehalo ako samostatný akt predchádzajúci počiatok písania textu. Zahrňoval v sebe vytvorenie priestoru pre uloženie textu, ktoré bolo premyslené. V tomto prípade pisár použil pergamen, ktorý bol naformátovaný pre tri stĺpce. Samotný obsah textu ho však donútil buď prispôbiť text jeho konvenčnému usporiadaniu, alebo sledovať stredoveký estetický ideál vyplnenia celej strany. Tento rukopisný zlomok nepredstavuje jediný príklad inkoherecie medzi linkovaním a textom.

Rukopis *Vydání obecní kraje olomouckého*¹⁹¹ obsahuje taktiež masoretický text. Fragment zachytáva masoru magnu, ale aj targum Onkelos, ktorý nasleduje veta po každej hebrejskej vete. Obsahom je časť z knihy Numeri. Opäť je text spísaný do dvoch stĺpcov. Textové zrkadlo prezrádza, že pergamen bol pripravený na tri stĺpce textu. Rozvrhnutie textu na prvom zmieňovanom fragmente (MZA A 7, kart. 46, sign. 38) a druhom fragmente (MZA A 7, kart. 50, sign. 23) je totožné. Rovnako aj písmo prezrádza, že sa jedná o toho istého pisára. Napokon oba fragmenty pochádzajú z olomouckých berných listov z roku 1620. Oba rukopisné fragmenty nepochybne tvorili kodikologický celok.

Hebrejské fragmenty boli užívané často ako vonkajšie obaly a pokryvy rozmerovo väčších kníh. Zachovalo sa tak niekoľko fragmentov, ktoré sú bifóliami. Hoci si nezachovali vonkajší okraj, ktorý obsahuje dierkovanie, môžeme nahliadnuť aspoň do stredu medzi fóliami a presvedčiť sa, či obsahuje vnútorné dierkovanie.

Fragmenty linkované olovenou ceruzou obvykle obsahujú vnútorné dierkovanie. Medzi moravskými fragmentmi sa nachádza niekoľko zlomkov z halachického diela *Tur* Jáкова ben Ašera. Všetky majú komplexne vypracované linkovanie. Mimo základné hranice textu upraveného do troch stĺpcov sú narysované aj ďalšie vertikálne linky medzi stĺpcami. V prípade fragmentu na knižnej väzbe *Termínu nového leta*¹⁹² je taktiež pozorovateľná hustejšia sieť vertikál, ktoré sa vyskytujú na vonkajšom okraji každého stĺpca textu dvakrát a to v 5 mm vzdialenosti od seba.

¹⁹¹Moravský zemský archiv v Brně, A 7 kart. 50, sign. 23

¹⁹²Moravský zemský archiv v Brně, A 7 kart. 46/39.

Rôzne linky majú pomáhať zarovnať incipity kapitol písané kvadratickým písmom s vlastným textom písaným knižným písmom. Jedná sa o dielo, do ktorého pisár musel investovať veľké časové úsilie.

Tento fragment sa zachoval ako bifólio, ale pri pohľade do stredu textu nevidíme žiadne dierkovanie. Fragment je ošúchaný, ale môžeme vidieť linky prekračujúce celé fólio. Je možné, že nebolo horizontálne linkované celé fólio, ale iba bloky. Textové zrkadlo bolo pripravené ceruzou. Nie však spôsobom, ktorý sa stal neskôr pre pergamen typický. Typická príprava obsahovala dierkovanie vnútorného a vonkajšieho okraja fólia.

Ďalšia skupina liturgických fragmentov spätých so sviatkom Jom kipur pravdepodobne tvorí skupinu pochádzajúcu z jedného kódexu.¹⁹³ Jedná sa teda o text z machzoru. Na základe paleografických črt je možné zaradiť tieto fragmenty do XV. storočia. Gotizujúce prvky písma ustúpili a boli nahradené jednoduchším typom písma, ktorý je pomerne ukladaný na stránku. Všetky fragmenty obsahujú len jeden typ monumentálneho kvadratického písma v rôznych veľkostiach. Veľkosť písma hlavného textu je úmerná narysovanej vodiacej linke. Ostatné časti textu sú napísané buď písmom dvojnásobne väčším (incipity pijutov, opakujúce sa slová skladieb, prvé slová na riadku) alebo dvojnásobne menším (liturgické časti prednášané celou komunitou, sezónne pridávané časti, opakujúce sa časti).

Dôsledné sledovanie proporčnosti textu je cítiť aj z globálneho vyznenia jednotlivých fólií. Pisár cielene pracoval s aplikáciou prázdneho priestoru a vizuálnou podobnosťou slov. Jednotlivé zarovnania boli vytvorené za pomoci olovenej ceruzy. Aj keď tieto vizuálne trendy môžeme rozoznať aj u starších gotických machzorov,¹⁹⁴ na týchto fragmentoch z XV. storočia môžeme vidieť ako sa zvyšuje dôraz na vypracovanie architektúry stránky a to za pomoci linkovania olovenou ceruzou. Súčasne pozorujeme trend zjednodušovania písma, ktorého ťahy sú paralelné, patky písma sú zachované. Upúšťa sa od výrazných zdvojení koncových ťahov a ozdobných driekov.

¹⁹³Jedná sa o nasledujúce fragmenty: Moravský zemský archiv v Brně, G 10, k. č. 232; MZA, G 10, k. č. 233; Státní okresní archive, Archiv města Olomouc (AMO), knihy (M1-1), inv. č. 1559, sign. 593; AMO, knihy (M1-1), inv. č. 1361, sign. 397. Tento celok je pracovne označovaný ako virtuálny kódex Morava 2. Viz Visi, *Moravian Fragments*, 2013.

¹⁹⁴srv. Budapešť, Akadémia vied, Kaufmann collection MS A 384: Tripartite Machzor (Constance, 1320); Zsófia Buda, „Animal-headed figures in the Tripartite Mahzor“ in *Central European University*, 12 (2006), 33–47.

2.1.3 Zložka a vzhľad kódexu

Pokiaľ si chceme predstaviť kompletný kódex z oblasti stredovekého Aškenázu, moravské fragmenty nám túto možnosť neposkytujú. Na základne kvantitatívneho výskumu však môžeme ich teoretický vzhľad odvodiť.¹⁹⁵

Počet listov v zložke reflektuje latinskú rukopisnú kultúru. Aškenázske rukopisy obsahujú štyri prehnuté bifólia počas celého stredoveku. Táto úprava je platná rovnako pre pergamen ako aj pre papier a sleduje latinskú paralelu kódexov zložených z *katernov*. Dochované pražské a rakúske rukopisy túto prax potvrdzujú.

Kompozícia štyroch prehnutých bifólií tvoriacich zložku sa objavuje aj v Sefarde. Tu sa od XIII. storočia objavuje aj ďalší spôsob vytvorenia zložky a to zo šiestich listov. Výnimočne sa objavujú aj zložky z troch listov v Toledě ako lokálna tradícia a iné počty dochované v malom počte rukopisov. Štyri listy v zložke sa vyskytujú aj v dochovaných pergamenových rukopisoch v Byzante, je ich však malý počet a v prípade papierových rukopisov sa nepodarilo zachytiť systém vzhľadom k nepravidelnému užívaniu číslovania listov v zložkách. V prípade Talianska je najtypickejším počtom listov v zložke päť, a to v prípade pergamenových aj papierových kódexov. Päť bifólií je typických aj pre Orient. V Taliansku sa objavujú aj zložky so štyrmi listami, ktoré boli pravdepodobne sefarským a aškenázskym importom.¹⁹⁶ Papierové kódexy z tejto oblasti obsahujú počet listov v zložke, ktoré variuje od klasických päť až k trinástim.

2.1.4 Paleografia: Aškenázske písmo

Podobne ako v prípade kodikologických znakov je možné rozdeliť písmo v závislosti od jednotlivých geokultúrnych celkov. Delenie písma sa udialo na základe jeho morfológických znakov ako i dynamickej formy ich vytvorenia skrze definovanie pohybu ruky (duktus). Hoci kvantitatívne prístupy sú kritizované od polovice sedemdesiatych rokov,¹⁹⁷ hebrejská paleografia, ako mladá disciplína, hľadá spôsob ako efektívne pomenovať novopreskúmaný rukopisný materiál, ktorého počet neustále pribúda. Aj táto magisterská práca sa snaží o pragmatické zaradenie rukopisných fragmentov do jednoduchých kategórií skrze všímanie si

¹⁹⁵Beit-Arié, *Tentative Typology*, 41–49.

¹⁹⁶Ibid., 48–49.

¹⁹⁷Problematike bolo venované číslo *Scriptorium*, viz najprominentnejší článok: Ezio Ornatò, „Statistique et Paléographie: peut-on utiliser le rapport modulaire dans l'expertise des écritures médiévales?“ in *Scriptorium* 29 (1975), 198–234.

formy písma a jeho zaradenie do časového bodu v kombinácií s poznatkami z kodikológie. Je však zrejmé, že tieto kategórie určovania sa neustále menia a nie sú univerzálne platné. Preto v nasledujúcich odstavcoch objasním aké kategórie boli na sledovanie písma aplikované. Pred tým však venujem pár riadkov súčasnému teoretickému pohľadu na vývoj aškenázskeho písma.

Veľký vplyv majoritných kultúr na mechanizmus prípravy kódexu písaného hebrejských písmom sa odzrkadlil aj na samotnom písme. Preto geokultúrne rozdelenie užité v prípade popisu kodikologických znakov je možné aplikovať aj tu. Je nutné však ozrejmiť, že mobilita pisárov, ktorí sa naučili určitý model písma, je oveľa väčšia ako mobilita zdrojov v stredoveku. Moravské fragmenty obsahujú písmo aškenázskeho typu, preto táto podkapitola je venovaná len tejto pisárskej tradícii.¹⁹⁸

Hebrejská paleografia rozdeľuje medzi dvoma hlavnými tradíciami, ktoré sa simultánne vyvíjali na Prednom východe počas stredoveku. Označujú sa na základe geografického sústredenia ich centier. Jednou je *juhozápadná* vetva, ktorá sa šírila z palestínskej oblasti a druhou je *severovýchodná* vetva sústredená v irackej oblasti.¹⁹⁹ Obe písomné kultúry šírili svoj vplyv skrze inštitúcie, ktoré navzájom súperili o priazeň židovského obyvateľstva mimo samotnú oblasť, ich finančnú podporu a uznanie autority ich výkladu halachy. Súperenie babylonského a palestínskeho Talmudu možno vnímať ako jednu z rovín tohto stretu autorít.²⁰⁰ Črty písma z juhozápadnej vetvy sa rozšírili do talianskej a aškenázskej oblasti. Medzi tieto znaky možno rátať rovný ľavý ťah písmena alef začínajúci v ľavom vrchnom cípe, alebo preferovanie rovných horizontálnych ťahov v hornej časti písmena a sklon písma na imaginárnu dolnú linku písma.²⁰¹

Hlbšie sledovanie písma je však sťažené absenciou datovaných dokumentov, nezohľadňovaním nedatovaného materiálu a nedostatočným výskumom, ktorý stále

¹⁹⁸Pre všeobecný prehľad viz Yardeni. *Hebrew Script*, 227–231; Beit-Arié, *Kogikologia ivrit: typologia*, 415–423.

¹⁹⁹Judith Olszowy-Schlanger, „Oriental Script“ (prednáška a seminár, workshop „Hebrew Manuscript Studies“, Staatsbibliothek zu Berlin, 19. júl, 2013).

²⁰⁰Pre politické a kultúrne dianie viz Robert Brody, *The Geoinim of Babylonia and the shaping of Medieval Jewish Culture* (New Haven: Yale University Press, 1998).

²⁰¹Viz appendix: Obrazová príloha, obr. 3 (prvý alef z ľava).

prebieha. Starší datovaný knižný materiál pochádza z XII. storočia.²⁰² Od tohto storočia môžeme sledovať postupné šírenie materiálov z franko-germánskej oblasti postupne do ďalších častí Európy.

V XIII. a XIV. storočí sa kvadratické písmo týchto oblastí začalo mierne odlišovať.²⁰³ Písmo francúzskych oblastí sa vyznačuje nižšou mierou paralelizmu dolných ťahov, výraznými patkami a chvostovými zdvojeniami na konci ťahu perom. Táto gotizujúca tendencia sa odrazila v ešte zvýšenej miere na anglických hebrejských textoch.²⁰⁴ Písmo nemeckých oblastí sa prejavuje menšou mierou lámania oblúkov. Ťahy nadol sú paralelné. Napriek tomu si písmo zachováva gotický ráz skrze aplikáciu výrazných patiek a jemnejších chvostových zdvojení ako i striedanie hrubých (vodorovných) a tenkých (zvislých) ťahov.

Nemeckú verziu hebrejského písma môžeme sledovať aj v moravských rukopisných fragmentoch. V XIII. storočí sa šíri táto kultúra písma do východnej Európy a v nasledujúcom storočí na sever Talianska.²⁰⁵ Gotické prvky aškenázskeho písma sa naplno prejavili v XIV. storočí. Len dva pergamenové kódexy s kolofónom a určenou provenienciou sú doložené pre rakúsku oblasť do konca XIV. storočia. Oba však slúžia ako pomocné datovacie body. Najstarší dochovaný kolofón pravdepodobne odkazujúci na lokalitu v Rakúsku pochádza až z roku 1299.²⁰⁶ Jeho proveniencia je však diskutabilná. Dva kolofóny (fol. 239v) tejto masoretickej biblie však nie sú napísané písařom hlavného textu, ale písařmi masory. Masora, ktorá má postavenie paratextu voči textu biblie, je napísaná až po dokončení písania hlavného textu biblie. Prvý kolofón, ktorý odkazuje na dokončenie masory, obsahuje dátum (1299). Kolofón i hlavný text sú napísané dvoma odlišnými aškenázskymi rukami. Druhý kolofón je taktiež spísaný za účelom oznámiť ukončenie písania masory. Tento kolofón je napísaný byzantským typom písma a podobá sa na písmo masory

²⁰²Ms Florence, BN II-I-7 (babylónsky Talmud, traktáty Brachot a Kodašim, 1177); Ms London, Bl. Ar. Or. 51 (Menachem ben Saruq, Machberet, 1188/9); Ms London, Valmadonna Trust 1 (Pentateuch s targumom a haftarami, 1189); Ms Bologna, BU, Ms 2208 a Ms 2209 (Proroci a hagiographa, 1193), pre základné kodikologické popisy viz „SfarData“, prístup 22. júl, 2013, <http://sfardata.nli.org.il/sfardataweb/home.aspx>.

²⁰³Sirat, *Du scribe au livre*, 124; pre obrazovú komparáciu písmen alef, chet, mem, pe a šin viz Beit-Arié, *Kodikologia ivrit: typologia*, 147.

²⁰⁴Viz Judith Olszowy-Schlanger, *Les manuscrits hébreux dans l'Angleterre médiévale: étude historique et paléographique* (Peeters, 2003).

²⁰⁵Judith Olszowy-Schlanger, „Ashkenazi Script“ (prednáška a seminár, workshop „Hebrew Manuscript Studies“, Staatsbibliothek zu Berlin, 18. júl, 2013).

²⁰⁶Oxford, Bodleian Library, Neubauer 2325: masoretický text biblie.

parvy. Písmo prvého kolofónu koreluje s písmom masory magny.²⁰⁷ Aj toto dielo je ukázkou absorbovania viacerých rukopisných kultúr (Aškenáz a Byzant) na v jednom časovom období.

Ďalším datovaným rukopisom s rakúskou provenienciou je halachické kompendium datované do roku 1391.²⁰⁸ Jeden z priviazaných listov predstavuje rozvodový list (*get*) z Viedne z toho istého roku (fol. 116v). Dekorácie rukopisu sú považované za podobné rukopisom zo XIV. storočia z dolného Rakúska.²⁰⁹ V rukopise môžeme vidieť texty, ktoré kolovali v XIV. storočí vo východnom Aškenáze a sú dochované aj medzi moravskými hebrejskými zlomkami.²¹⁰ Typ písma je gotický, ktorý je doložený pre toto storočie aj na Morave.

Pri sledovaní moravských rukopisných fragmentov sme zohľadňovali len jedno z možných delení. Toto delenie je založené na sledovaní premeny písma, kde dochádza k zmene celkového tvaru, ktorý vzniká odlišným pohybom kreslenia písmena. Hlavné sledované aspekty sú teda tvar (forma) a duktus.²¹¹ Iné kategórie bežne užívané pre popis písma v nemeckom a českom prostredí (modul a váha) sú vyhodnocované podľa potreby.²¹² Vzhľadom na to, že hlavnou úlohou práce bolo pozorovať aj písárske ruky na jednotlivých fragmentoch, druhotne zmienené kategórie popisu nie sú pri tejto komparácii nápomocné. Namiesto toho som sa zamerala na sledovanie aspektov typických pre pisára ako individuum. Sledovali sa znaky v súlade s teoretickým prístupom vypracovaným Judith Olszowy-

„SfarData“, key 0C285, prístup 22. júl, 2013,

http://sfardata.nli.org.il/sfardataweb/frmZiuiKai.aspx?keyid=0C285&auth_no=

²⁰⁸ Vatikán, Vatican BAT Vat. ebr. 449: halachické kompendium s midrašmi (Piskej ha-roš, Kicur glosy z diel: Piskej ha-Roš, Haggahot Maimunijot, Sefer Mordechaj, Tašbec a vybrané tosafot), viz „SfarData“, key 0E148, prístup 22. júl, 2013, http://sfardata.nli.org.il/sfardataweb/frmZiuiKai.aspx?keyid=0E148&auth_no=

²⁰⁹ Andreas Fingernail, Alois Haideinger, „New Witnesses of the Lower Austrian Style Skirt in Hebrew, German, and Latin Manuscripts,“ in *Codices Manuscripti 39/40* (2002), 15–44.

²¹⁰ Státní okresní archive, Archiv města Olomouc, knihy (M1-1), inv. č. 160, sign. 396; Ibid., inv. č. 5587, sign. 794.

²¹¹ Definícia duktu v súlade s kontinentálnou tradíciou, ktorá je odlišná od talianskeho významu. V talianskom prostredí sa pre duktus používa termín *tratteggio*. Viz Armando Petrucci, *Breve storia della scritturalatina* (Roma: Bagatto Libri, 1989), 22.

²¹² Definície termínov podľa Hana Pátková, *Česká středověká paleografie* (České Budejovice: Veduta, 2008) 33–34.

Schlanger.²¹³ Ten je zložený na metóde *SHOE* (Standard Handwriting Objective Examination) vytvorenej Marie-Jeanne Sedeyn pre sledovanie latinky.²¹⁴

Medzi sledované znaky patrí mise en page, mise en texte a globálne vyhodnotenie vzhľadu písma ako celku. Ďalej sa zhodnocuje hustota textu, rýchlosť písania a uhol ťahov na imaginárnu vrchnú a spodnú linku obklopujúcu písmo. Hoci fragmenty boli merané z dokumentačných dôvodov, pri paleografickom ohodnotení ruky pisára sa zohľadňuje subjektívne vyhodnotenie pomerov slov, písmen a medzier medzi nimi. Každý pisár preferuje určité formy zarovnania textu,²¹⁵ svojské zobrazenie ligatúr²¹⁶ a skratiek.²¹⁷

Na základe morfológických znakov a duktu rozlišujeme dva hlavné typy písma. Tým prvým je *kvadratické písmo*, ktoré je vývojovo najstarším typom písma. Podľa formy jeho aplikácie môžeme ďalej definovať jeho znaky, ako napríklad písmo monumentálne, kaligrafické, etc.²¹⁸ Ďalším typom písma je *semikurzívne písmo*. V tomto prípade dochádza k premene určitých písmen, ktoré redukujú znaky. Písmo sa začalo vyskytovať najskôr v dokumentoch, preto nazývame tento typ aj *dokumentárne písmo*. Aj keď písmo zohľadňuje rýchlosť písania a vychádza v ústrety takejto aplikácii písania, nie je možné ho definovať ako typ písma, ktorý rezignuje na estetický aspekt. Od XIII. storočia môžeme vidieť v Aškenáze písmo, ktorého morfológické znaky sú totožné so semikurzívou. Jeho dekoratívnosť a estetika si však vyžadovala obdobné úsilie ako písanie kvadratickým kaligrafickým písmom. Taktiež dané písmo bolo aplikované na vyhotovenie kníh a nie dokumentov, preto toto písmo je nazývané *knížné písmo*.²¹⁹

²¹³Judith Olszowy-Schlanger, "Petit guide de description des écritures hébraïques: identifier la main du scribe," 2013, 1–27, prístup 14. jún, 2013, <http://www.hebrewmanuscript.com/images/petit-guide-de-description-des-ecritures-hebraïques-bwb.pdf>

²¹⁴Viz Marie-Jeanne Sedeyn, *Introduction à l'examen objectif des écritures manuscrites, méthode SHOE: à l'usage des médians, sociologues, chercheurs, experts en écritures* (Les Roux: Meyreuil, 1999).

²¹⁵Stredoveké rukopisy z oblasti Aškenázu sledujú estetický trend latinských náprotivkov. Jedným z nich je estetika plnej stránky. Medzi hlavné formy zarovnania textu patria medzery v texte, skracovania a predlžovanie písmen, započatie slova a následný prepis do ďalšieho riadku, vyplnenie priestoru grafickým znamením, etc. Pre bližší popis praxe viz Sirat, *Du scribe au livre*, 98–103.

²¹⁶Viz appendix: Obrázová príloha, obr. 4.

²¹⁷Ibid., obr. 5.

²¹⁸Pre príklady ibid., obr. 11 (kvadratické), obr. 12 (knížné s kvadratickými incipitmi), obr. 13 (semikurzívne).

²¹⁹Viz Yardeni, *Hebrew Script*, 227–231.

Pri popise moravských zlomkov užívame nasledujúce termíny: kvadratické, knižné a semikurzívne písmo. Nie je to však jediný spôsob delenia a v literatúre je možné stretnúť sa s inými termínmi.

Najčastejšie sa stretávame so snahou aplikovať triadické delenie písma na kvadratické písmo, semikurzívne a kurzívne. V tomto ohľade pod kurzívnym písmom používame definíciu kurzívneho písma pre české prostredie sformulovanú Pražákom a Pátkovou. Tá hovorí o kurzívnom písme ako redukujúcom ťahy a píše sa spojitě.²²⁰ Takýto typ sa vyvinul len v Sfarade, kde dokumentárne písmo textov zo XIV. a XV. storočia bolo písané súvislým ťahom ruky, kombinujúc viditeľné a neviditeľné ťahy.²²¹ V aškenázskej písomnej kultúre k takémuto vývoju nedošlo. Definície aškenázskej kurzívy z pohľadu delenia písom uplatneného v tejto práci popisujú semikurzívne nekaligrafické písmo písané rýchlo, s väčšou hustotou písmen na riadku. K premene duktu písma, pohybu ruky pri písaní písmena, však nedošlo.

V starších katalógoch sa stretávame aj s názvami písom ako *rabínske* písmo. Toto písmo taktiež nebolo aplikované pre popis moravských hebrejských fragmentov. Toto písmo bolo užívané pri písaní komentárov. Z pohľadu tu uplatneného delenia by vo väčšine prípadov šlo o knižné písmo. Obdobne, popisovanie hebrejského písma latinskými termínmi ako majuskulný, či minuskulný, s ohľadom na funkciu písma a obsah textu nerešpektuje ich morfológiu. Kvadratické písmo je z pohľadu morfológie minuskulné. Jednotlivé písmená obsahujú jednak ascendenty ako aj descendenty a jeho rámec je možné zakresliť do štyroch imaginárnych horizontálnych liniek a nie dvoch.²²²

²²⁰Pátková, *Paleografie*, 34.

²²¹Judith Olszowy-Schlanger, v rozhovore s autorkou, 18. júl, 2013, Berlín, za túto konzultáciu touto cestou ďakujem.

²²²ascendent – časť písmena, ktoré presahuje základ písmena smerom nahor (lamed, v semikurzívnom písme cade sofit, pe sofit); descendent – časť písmena, ktoré presahuje základ písmena smerom nadol (kaf sofit, nun sofit, cade sofit, pe sofit, qof); rámec písmen so základným tvarom možno zakresliť medzi dve paralelné linky. V prípade semikurzívneho písma môžu byť písmená umiestnené inak oproti svojej kvadratickej podobe. Napríklad semikurzívny gimel má tendenciu presahovať pod spodnú časť linky.

2.1.5 Hypotetické moravské kódexy

Väčšina dochovaných fragmentov na území Moravy bola datovaných do XIV. a XV. storočia.²²³ Nedochoval sa žiaden úplný rukopis, o ktorom by sa potvrdilo, že bol vyprodukovaný na Morave. Uvažuje sa však o nasledujúcich rukopisoch, ktorých miesto produkcie je späté s týmto územím:

[1.] Berlin, *Staatsbibliothek* (Preussischer Kultursitz) – Or. Qu. 8.

Moritz Steichneider, katalogizátor hebrejských rukopisov dnes nachádzajúcich sa v Berlínskej štátnej knižnici (*Staatsbibliothek zu Berlin*),²²⁴ datuje tento rukopis obsahujúci dielo Moše z Coucy s názvom *Sefer micvot gadol* do polovice XIV. storočia až XV. storočia. Do katalógu poznamenal meno z vlastníckej poznámky na verse posledného fôlia (fol. 597v), ktoré je *Jákov bar Moše mi-Olmic* (Olmütz).

Táto vlastnícka poznámka je dôvodom k zváženiu, či sa jedná o kódex moravskej proveniencie. Po vzhľadnutí rukopisu je nutné vzniesť niekoľko argumentov, ktoré túto hypotézu posúvajú do diskutabilnej roviny. Hneď prvým je absencia akejkoľvek dokumentácie, ktorá by objasňovala ako sa rukopis dostal do berlínskej knižnice.²²⁵ Jediným zdrojom informácií je teda rukopis samotný a jeho kodikologicko-paleografický rozbor.

Jedná sa o pergamenový kódex malých rozmerov (135 x 168 mm; š x v) s textovým poľom s rozmermi 65 x 96 mm. Text beží cez celé vymedzené pole *en plaine page*. Textové zrkadlo bolo pripravené olovenou ceruzou a napriek tomu, že sa jedná o bežiaci text bez úpravy do stĺpcov, je veľmi komplexné. Vertikálne linky sú zoskupené do dvoch párov na vonkajšom okraji a ďalšie dve dvojice sa nachádzajú na vnútornom okraji. Prvé tri a posledné tri horizontálne linky sa tiahnu cez celé fólio a pokračujú na druhú časť bifólia. Text je prispôsobený na dvadsať riadkov. Počet nalinkovaných liniek je dvadsať jeden. Jedná sa teda o aškenázsky typ rukopisu. To dosvedčuje aj počet bifólií v zložke, ktorý je rovný štyrom. Ako bolo uvedené v príslušnej podkapitole, opäť sa jedná o prax dodržovanú v Aškenáze. Kvalita pergamenu je vysoká. Väčšia časť pergamenu je tak jemná, že definovanie

²²³Doposiaľ paleograficky najstarší rukopis bol vyhodnotený fragment Tóry, viz Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci, M II 31.

²²⁴Moritz Steinschneider, *Die Handschriften-verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, pt. 1, Berlin: Buchdruckerei der königl. Akademie der Wissenschaften, 1878, 22.

²²⁵Petra Figeac (*Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Orientabteilung*), rozhovor s autorkou práce, 17. júl, 2013, Berlín.

strany srsti a strany kože, vyžaduje námahu. Text často presvitá z jednej strany na druhú. V niektorých zložkách môžeme vidieť jednotlivé fólia umiestnené v poradí nerešpektujúce Gregoryho zákon. Určenie strán pergamentu muselo byť zložité aj pre vyhotoviteľa textu. Zložka je však kompletná a v nepomiešanom stave.

Celý text je písaný kvadratickým písmom. Incipity označujúce nové oddiely ako i celé nadpisy sa líšia len veľkosťou písma. Záver jednotlivých sekcií textu je ukončený pyramídovým ukončovaním textu, kde sa postupne znižuje počet slov na riadku až k jedinému poslednému slovu, ktoré je umiestnené v strede riadku. Prvé fólio obsahuje zlatom zdobený incipit (כשברא) s florálnymi dekoráciami.

Pri bližšom preskúmaní však môžeme vidieť, že text nie je úplne pôvodný. Obsah kódexu pokrýva len časť Sefer micvot gadol, dielo bolo vyhotovené aspoň v dvoch zviazaných dieloch. Dnes máme k dispozícii len jednu časť kodikologickej jednotky.²²⁶ Aj tento kódex sa však neskladá z jedinej písárskej ruky, ale z dvoch paleografických jednotiek. Pôvodná zložka fol. 583–589 absentuje a je nahradená zložkou, ktorej písárska ruka je mladšia a rovnako aj kvalita pergamentu je iná. Tá istá ruka ako i materiál sa vyskytuje aj na poslednej zložke. Tá obsahuje tri bifólia a posledné nespárované fólio (fol. 590–597) a je vytvorené z bifólií pôvodného textu písaného prvou pôvodnou rukou a neskoršej vrstvy písanej druhou rukou, totožnou s rukou na fóliách 583–589.

Druhá písárska ruka sa odlišuje už na prvý pohľad tmavším atramentom. Písmo je hranatejšie a sklon ruky je prudší. Mohlo by sa jednať o písmo z druhej polovice XV. storočia. Znak s dominantným ťahom v hornej časti písmena obsahujú tenkú linku umiestnenú kolmo na jeho stred. Tento pridaný element sa podobá dekoráciám niektorých písmen zvitku Tóry, Ester, mezúz, či tfilin.²²⁷ Tieto ozdoby sa nazývajú *tagin* (sg. *tag*). V tomto prípade však nejde o takýto prvok, keďže sa nejedná o zvitok. Je možné, že sa tak vedome upozorňuje na novú vrstvu textu. Z poslednej zmiešanej zložky možno usúdiť, že druhá písárska ruka doplnila poničený text.

Posledné fólio, ktoré obsahuje vlastnícku poznámku, bolo napísané druhým písařom reštaurujúcim knihu. Zanesenie písárskej poznámky teda môžeme odhadnúť do

²²⁶Dielo je ukončené pozitívnou micvou č. 89 bez kolofónu, či akýchkoľvek iných znakov, že je dielo úplné.

²²⁷*tag* (sg.), *tagin* (pl.) – dekorácia v tvare kolmého vlasu kolmá na hornú horizontálnu linku niektorých písmen. Písanie *tagin* je uplatnené v prípade Tóry a mezúz. Viz bMenachot 29b.

druhej polovice XV. storočia. Vzhľadom na to, že vyhostenie židov z Olomouca prebehlo v roku 1454, mohol byť Jákob bar Moše postihnutý touto udalosťou a presúvať sa smerom na západ. Ruka pisateľa poznámky sa nepodobá ani na jednu z rúk hlavných pisárov a ani na ďalšie ruky, ktoré sa vyskytujú na margináliách. Napokon text samotnej poznámky nie je textom z ruky Jáкова ben Mošeho. K jeho menu je totiž pripojená formulka *zbožný blahej pamäte* (hebr. ZaCaL; zachar cadik li-vracha). K Jákovovi sa text odvoláva ako k osobe, ktorá dielo priniesla a zostavila jej slová:

לכן [ת?] חתמתי על הספר שלי ויבא אחר ויעד גם נאום יעקב בר משה מאולמיי

*Teda ukončil som svoju knihu a priniesol ju ako i určil jej slová Jákob bar Moše z Olomouca.*²²⁸

Samotné dielo Moše z Coucy *Sefer micvot gadol* patrí k stredovekým dielam, ktoré boli populárne vo vrcholnom stredoveku. Toto dielo vysvetľujúce 613 príkazov a zákazov Tóry obsahovalo aj moralizujúce pasáže, ktoré napriek Mošeho francúzskemu pôvodu a tosafistickej metóde obsiahli aj nemecký pietizmus ako aj reakciu na šíriace sa diela Moše ben Maimona.²²⁹ Jeho popularita v Aškenáze sa odráža na skromnej vzorke moravských hebrejských zlomkov. Nachádzame dva fragmenty z dvoch odlišných kódexov s výrazne odlišným usporiadaním textu.²³⁰

Pokiaľ by tento kódex vznikol na Morave, bolo by nutné objasniť odkiaľ pochádzal tento pergamen. Kódex písaný úhladným kvadratickým písmom očividne nevznikol ako pomôcka študenta. Taktiež marginálne poznámky sú sporadické a nenaznačujú, že by sa z kódexu systematicky študovalo. Kódex nesie skôr reprezentačné znaky. Vlastnícka poznámka však neukazuje na miesto vytvorenia textu a je očividne neskorším pripiskom ďalšej ruky na nepôvodnom pergamene. Hoci historicita Jáкова bar Mošeho nemôže byť doložená,²³¹ odkaz na olomouckú obec

²²⁸Berlin, Preussischer Kultursitz, Or. Qu. 8, fol. 597v.

²²⁹Katz, Toleran. 102–105; Pre argument, že *Sefer micvot gadol* podporoval šírenie Maimonidovej filozofie, viz Jeffrey R. Woolf, „Maimonides Revised: the Case of the *Sefer Misvot Gadol*,“ in *The Harvard Theological Review*, vol 90, no. 2 (1997), 175–203. Proti argumentu, viz Hayyim Soloveitchik, „The Halakic isolation of the Ashkenazic Community,“ in *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts*, 8 (2009); 41–47.

²³⁰MZA, G 12 Cerroniho sbírka II 382; VKOL coll./fr.5.

²³¹V židovských registroch pôžičiek olomouckej obce figuruje *Jacob* a jeho žena, *Jacubin judea*, ktorí boli finančne aktívny v XV. storočí. V rokoch 1413–1420 poskytli osem úverov. Priemerný počet pôžičiek sa pohyboval okolo čísla tridsať. Jeden z najbohatších židov tohto obdobia, Salomon, poskytol až 490 úverov. V porovnaní s priemerom *Jacob* zmieňovaný v registroch poskytol malú čiastku a nemožno tvrdiť, že šlo bohatého člena obce. Viz Johan Kux, „Das Olmützer Juden register

v problematickom XV. storočí pre nás môže byť kladným znakom o fungovaní jej židovských inštitúcií.

[2.] Oxford, *Bodleian Library*, Ms Neub. 682 (Opp. 312).

Tento rukopis je kompilátom žánrovo odlišných textov, ktoré zrejme vyhotovil rabínsky učenec. Rýmovaná záverečná formulka (fol. 367v) tohto rukopisu z XV. storočia obsahuje zvýraznené písmená mena autora „Eliezer“. V kódexe však nachádzame i mladšie texty.

Obsah rukopisu je halachického charakteru s početnými glosami. Jedná sa o kompendium k širšiemu užívaniu. Fol. 374 obsahuje samaritánsku abecedu, ktorú sa autor dozvedel od muža z Jeruzalema (1534), či priviazané listy, z ktorých jeden bol adresovaný do Rakúska.²³² Pre nás najdôležitejšie fólio je fol. 341v obsahujúce rozvodový list (*get*) vydaný v Brne²³³ dňa 23. švat 5212 [= 14. január 1452; juliánsky kalendár],²³⁴ teda len dva roky pred vyhnaním židov z kráľovských miest na Morave. Po kodikologickej stránke je tu ďalšia zaujímavosť. Napriek tomu, že obsah a odkazy na jednotlivé oblasti ako i písmo samotné potvrdzujú aškenázsky pôvod, kodikológovia vyhodnotili použitý pergamen ako netypický pre Aškenáz.²³⁵ Ďalšia priama konzultácia materiálu je teda nutná.

Tento rukopis nemožno považovať pre svoju rozmanitosť ako produkt moravského písomníctva, ale je jedným z mála dochovaných rukopisov ukazujúcich na existujúcu tradíciu na Morave v podobe rozvodového listu spísaného na základe lokálneho rítu.

[3.] Praha, *Židovské múzeum v Prahe*, Ms 250.

Pod touto signatúrou sa skrýva dielo nazývané *Machzor Třebíč*, (Třebíčsky machzor) nepriamo datované do XIV. storočia. Toto dlho stratené dielo bolo

vom Jahre 1413–1420,“ in *Zeitschrift des Deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens* (1905), 404.

²³²Viz Avraham Grossman, „Igeret chazon u-tochacha mi-aškenáz be-mea ha-14,“ *Qatedra* 4 (1977), 190–198.

²³³V texte uvedené ako ברונא „Bruna.“

²³⁴Adolf Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford* (Oxford: Clarendon Press, 1886), srv. „682,“ 134–135. Tamás Visi, „A Jewish divorce formula („get“) from Brno, 1452,“ in *Medium Aevum Quotidianum*, 56 (2007), 13–43

²³⁵Malachi Beit-Arié, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library: Supplement of Addenda and Corrigenda to Vol. I (S. Neubauer's Catalogue)*, ed. R. A. May (Oxford: Clarendon Press, 1994), srv. „682“, 103.

objavené až Joachimom Josefom Pollakom v Třebíči v roku 1862.²³⁶ Hoci v druhej polovici machzoru vidíme zámerne vyrezané strany, poškodenie plesňami a vlhkom, jeho väčšia časť je dobre zachovaná a čitateľná. Jeho moderný nálezný taktiež zvyšuje pravdepodobnosť, že sa jednalo o machzor, ktorý skutočne prakticky užívali počas dlhšieho časového obdobia.

Jedná sa o machzor, ktorého zložky majú štyri bifólia. Linkovanie počítalo s jednou linkou na vyše. Jedná sa teda o typické črty aškenázskej knižnej praxe. Machzor je spísaný čiernym a červeným atramentom, s ojedinelými kresbami fauny a flóry, v súlade so stredovekými populárnymi motívami. Niektoré listy obsahujú aj zlatené iniciály.²³⁷ Sporadický výskyt dekorácií je pre nás zaujímavým pozorovaním. Väčšina nájdených fragmentov z prostredia moravských knižníc a archívov je totiž bez akýchkoľvek dekorácií. Liturgický materiál v podobe machzoru bol v Aškenázskom priestore bohato zdobený. Tento trend už v neskorom stredoveku nebol tak jasný. Napriek zhoršenej politickej situácii v XV. storočí však vznikali na území Prahy bohato zdobené knihy.²³⁸

Moravské fragmenty z machzorov pochádzajú predovšetkým z XV. storočia. Z vizuálneho uhla pohľadu si možno všimnúť dôraz na štruktúru strany a jednoduchosť písma, na úkor akýchkoľvek ďalších ornamentov. Machzor Třebíč ukazuje, že už v XIV. storočí napriek užívaniu aj drahších ozdobných látok boli iluminácie, či jednoduché dekorácie v podobe perokresby, umiestňované do machzoru len sporadicky. A to predovšetkým na miestach, na ktorých sa otvára nová časť, či kapitola.

Vzorka liturgických fragmentov, na ktorú sa táto práca sústreďuje, neobsahuje takéto časti machzoru, kde by sa reprezentačná výzdoba očakávala. U niektorých incipitov liturgických hymnov (*pijutim*) možno pozorovať geometrické útvary.²³⁹ Jedna z inkunábulí v držaní olomouckej kapituly²⁴⁰ obsahuje zadnú predsádku

²³⁶ Joachim Joseph Pollak, „Dovev Siftei Ješanim,“ in *Ha-Nešer* 3 (1863), 10–11.

²³⁷ Viz Ivana Sommerová, *Die Trebitscher Machzor – eine Beschreibung und Analyse des Manuskriptes mit Übersetzung von Probepartien* (Diplomová práca, Karlova Univerzita, Praha, 1973). Vladimír Sadek, „Recenze,“ *Judaica Bohemiae* 9 (1973), 91–93.

²³⁸ Ukážkou je iluminovaná a dekorovaná biblia s Rašihov komentárom v troch zväzkoch ukončená v roku 1489 v Prahe. Viz „Prague Bible, Vol.1“ (Yeshiva University Library), prístup 14. júl, 2013, <http://cdm128401.cdmhost.com/cdm/compoundobject/collection/yy/id/2885>.

²³⁹ Viz Rajhrad, Knihovna Benediktinského, R P 9/fr.1

²⁴⁰ Olomouc, Zemský archiv v Opavě, po. Olomouc, BCO 88: Salomon III, *Glossae ex illustrissimis auctoribus collectate*, Augsburg: St. Ulrich und Afra, c. 1474.

z machzoru, ktorý na sebe nesie dve drobné perokresby nakreslené červeným atramentom v dolnej časti fólia. Podobné umiestnenie kresby môžeme pozorovať aj v Machzore Třebíč.²⁴¹ Prvou je opäť florálny motív na konci pijutu. Druhou je fragmentárne dochovaná perokresba zvierat'a na spodnej strane versa predsádky.²⁴² Drobné dekorácie sa objavili aj na fragmente diela *Turim* autora *Jákoba ben Ašera*.²⁴³ Vegetatívny motív (ľalia) je naviazaný na posledné slovo kapitoly a na incipit novej kapitoly. Je nutné poznamenať, že *Turim* nie je liturgické, ale halachické dielo.

Ďalším aspektom trebičského machzoru je samotný text. Početné opravy v texte zapísané druhou rukou z XV. storočia (aškenázska kurzíva), naznačujú dlhodobé používanie tohto kódexu. Vysoký počet korekcií a najmä ich kvalitatívny charakter ako i umiestnenie a vyhotovenie iným typom písma vylučuje, že by išlo o opravy pisára. Tieto opravy upravujú liturgický text vyškrtávaním a pridávaním nových slov alebo ich pozmenením. Výsledný text koreluje s obsahom liturgických fragmentov z XV. storočia. Machzor Třebíč je zdrojom vhodným na komparáciu vývoja liturgie na danom území z dôvodu, že reflektuje podobu liturgie v XIV. aj XV. storočí. Je možné vzniesť námietku, že machzor mohol byť privezený z inej oblasti a upravený pre potrebu druhej komunity. Táto možnosť je málo pravdepodobná vzhľadom k špecifickému regionálnemu vývoju liturgie.²⁴⁴

2.1.6 Zhrnutie: ako vo fragmente vidieť kódex

Primárne zdroje z moravskej oblasti k rekonštrukcii hypotetického vzhľadu hebrejského kódexu absentujú. Môžeme si pomôcť Beit Ariého rekonštrukciou znakov aškenázskych stredovekých rukopisov z oblasti Francúzska a Nemecka.²⁴⁵ Od XIV. storočia to boli pergamenové kódexy, kde obe strany pergamenu si zachovávali relatívne obdobný vzhľad a kvalitu. Ukladanie listov do zložky sledovalo Gregoryho pravidlo tak, aby sa strany srsti a strany mäsa dotýkali a vytvárali vizuálne a dotykovo súmerné, otvorené strany. Zložky obsahovali štyri listy po vzore latinských náprotivkov. Ich linkovanie bolo prevedené ceruzkou na oboch stranách za pomoci vodiacich prepichnutí na vonkajšej aj vnútornej strane.

²⁴¹ Praha, Židovské muzeum, Ms 250: „Trebitsch Mahzor“ (diginálna fotografia), č. 024.

²⁴² Zviera má telo vtáka, kačky, kus hlavy je odstrihnutý (perokresba).

²⁴³ Olomouc, Státní okresní archive, Archiv města Olomouc, knihy (M1-1), inv. č. 5596, sign. 265/fr.1.

²⁴⁴ Viz kapitola „Liturgické fragmenty“ (s. 93–103).

²⁴⁵ Beit-Arié, *Tentative Typology*, 21–23, 48.

Staršia úprava textového zrkadla bola naviazaná na staršie spôsoby prípravy písacej látky a obsahovali užívanie slepého linkovania, ktoré sa objavuje až do konca XIII. storočia. Takáto predstava však môže slúžiť len ako vizuálna pomôcka, najmä s prihliadnutím k faktu, že Aškenáz sa vyznačuje väčšou závislosťou na technikách praktizovaných v danej geografickej oblasti.²⁴⁶

Pokiaľ Beit-Ariého výskum a spojenie spracovania pergamenu a vytvorenie textového zrkadla je správne, tak v prípade Moravy táto datovacia pomôcka môže byť zavádzajúca. Holenie a oškriabanie pergamenu z oboch strán sa v Strednej Európe objavilo skôr a je jeho typickým znakom. Je možné, že práve preto Beit-Arié zachytil premenu spracovania pergamenu najskôr v nemeckej oblasti a následne ako postupujúcu smerom za západ. Užívanie takéhoto pergamenu bolo na Morave a okolí staršie a objavuje sa nasledujúca hypotetická komplikácia. Židia usadení na Morave mohli nasledovať určitú remeselnú prax praktizovanú v rámci židovskej komunity a teda prešli na nový spôsob linkovania neskôr v porovnaní voči svojim kresťanským susedom. Ďalšou možnosťou je, že si v tomto regióne osvojili prípravu písacej látky skôr vzhľadom na bežnosť tohto materiálu. Tento problém by však mohol byť vyriešený len priamym svedectvom datovaných moravských rukopisov, ktoré však absentuje.

Na základe vlastného výskumu dochádzam k nasledujúcemu záveru. Moravské fragmenty sú datované od XIII. do XV. storočia a všetky, s výnimkou jedného fragmentu Tóry, obsahujú nosič písma, ktorý môžeme popísať ako z lokálnych zdrojov a korešpondujúci s prípravou pergamenu spôsobom, ktorý sa neodchyľuje od praxe latinských stredoeurópskych pisárov.

Pre ďalšie hodnotenie moravských fragmentov nám taktiež pomohla aplikácia horeuvedených poznatkov. Používanie olovej ceruzy a výskyt vnútorného dierkovania sa vyskytuje až v XIV. storočí. V tomto storočí taktiež vrcholia gotické vplyvy na formu písma a v nasledujúcom storočí sa písmo opäť zjednodušuje. V XV. storočí dochádza aj vo vyššej miere ku kombináciám jednotlivých typov písiev v jednom rukopise a k novým formám usporiadania textu. Napokon, pomocným údajom pre definovanie *terminu ante quem* je čas vyhotovenia hostiteľskej knihy, presnejšie odhad času vyhotovenia jej väzby.

²⁴⁶Sirat, *Du scribe au livre*, 33–34.

3 Moravská stratená knižnica: svet skrze fragmenty písma

Colette Sirat na základe percentuálneho zastúpenia rukopisov v oxfordskej Bodleian Library a parížskej Bibliothèque Nationale rozdelila rukopisy do nasledujúcich skupín: biblické texty a texty spojené s jej štúdiom, texty halachické (legálneho charakteru), liturgické, sekulárna literatúra, mysticizmus, filozofické a vedecké texty a iná literatúra.²⁴⁷

Pri dôslednej obhliadke moravských zlomkov vidíme, že zastúpené sú len tri skupiny textov: biblické, liturgické a halachické. Iná situácia nefiguruje ani v iných výskumoch zaoberajúcich sa hebrejskými fragmentmi.²⁴⁸ K absencii iných kategórii mohli prispieť už prejednávané faktory ako rozmery a charakter hebrejských materiálov užívaných kníhviazačmi. Objavenie textov iného charakteru bolo aj v iných zaalpských výskumoch ojedinelé. V tomto ohľade sa moravská zbierka neodchyľuje od svojich susedov.

Nasledovné podkapitoly pracujú s tromi hore uvedenými kategóriami (biblické materiály, liturgia a halacha) a definujú ich formálne kodikologické a paleografické znaky pre posúdenie písárskej kultúry v danom regióne.

3.1 Biblia: Zvitok Tóry

Drvivá väčšina dochovaných fragmentov pochádza z kódexov spísaných hebrejským písmom. Kódex je natoľko dominujúcim elementom európskej knižnej kultúry, že ho podvedome vnímame ako základnú knižnú formu. V judaizme sa však zachovali objekty vysokej prestíže, ktoré napriek tomu, že sú nosičmi písomných informácií, neboli produkované vo forme kódexu. Zvitky, Tóra, Ester, Žalmy, Rút, Kazateľ a Pieseň piesní, sú súčasťou sviatočnej liturgie. Aktuálnu podobu zvitkov si zachovala Ester, ktorá je bohatšie dokumentovaná až pre obdobie raného novoveku. Medzi moravskými fragmentmi sa nedochoval iný typ zvitku ako ten najrozšírenejší

²⁴⁷Colette Sirat, *Hebrew Manuscripts of the Middle Ages* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2002), 37–38.

²⁴⁸Rakúski bádatelia hovoria o týchto textoch: 35% biblia a pridružená literatúra, 40% halachická literatúra, 13% liturgia, 12% ostatné, prevzaté z Josef Oesch, "Genizat Austria: the Hebrew Manuscripts and Fragments in Austrian Libraries Project," in *Genizat Germania*, Andreas Lehnardt ed., 320. Daniel Polakovič zo Židovského muzea v Prahe klasifikoval vzorku asi štyristo fragmentov následovne: 28% texty biblického charakteru, 35% halachického charakteru (Mišna, babylónsky Talmud, etc.), 32% liturgického charakteru; viz Daniel Polakovič, „Hebrew Manuscript Fragments in the Czech Republic: a Preliminary Report,“ in *Genizat Germania*, Andreas Lehnardt ed., 330.

a to Tóra (päť kníh Mojžišových), preto aj táto podkapitola uvedie jeho kodikologické a paleografické špecifiká ako i stručný popis jeho funkcie.²⁴⁹

Vynález knižného kódexu priniesol hneď niekoľko výhod: obojstranné písanie zredukovalo množstvo materiálu využitého na vypracovanie jedného diela, zjednodušila sa preprava a skladovanie kníh, zjednodušila sa taktiež praktická manipulácia s textom a hľadanie v texte.²⁵⁰ Napriek tomu, uchytenie kódexu si vyžadoval čas. Doklady o jeho užívaní sa objavujú na prelome letopočtov. Širšie užívanie nastalo až v treťom storočí a v nasledujúcom storočí sa kódex etabloval ako najpopulárnejšie médium, ktoré čelí konkurencii až dnes, v čase informatizácie a digitalizácie spoločnosti.²⁵¹

Anthony Grafton a Megan Williams si všímajú, že šírenie tohto média geograficky a chronologicky kopíruje šírenie kresťanstva.²⁵² Nie je preto prekvapivé, že zvyšujúca sa tendencia užívania kódexov sa výrazne prejaví po tom, ako sa kresťanstvo stáva oficiálnym náboženstvom. Napriek tomu, že sa tu načrtáva spojenie kresťanstva a kódexu, nemáme dostatok informácií, aby sme vyhodnotili vzťah medzi židovskými komunitami a adaptáciou kódexu.

Vodítkom, že vzťah ku kódexu bol komplikovanejší naznačuje aj fakt, že termín pre kódex bol prevzatý až z arabčiny.²⁵³ Prvé hebrejské kódexy s obsahom písaným hebrejským písmom sa objavujú až na sklonku VIII. a začiatku IX. storočia.²⁵⁴

Podľa rabínskeho judaizmu Tóra nie je typickou knižnou jednotkou. Tóra ako zvitok sa výrazne odlišuje od materiálov obsahujúcich biblický text pre potreby štúdia. Štúdiom je pritom halachickou nutnosťou.²⁵⁵ Zvitok Tóry je rituálnym objektom,

²⁴⁹Okrem kódexu a zvitku môžeme hovoriť ešte o iných knižných formátoch, ktoré sa pre stredovekú Európu nedochovali. Jedným z nich je rotulus atestovaný nálezmi z Káhirskej genizy a ďalší je *pinkas*, ktorý je v babylonskom Talmude popísaný ako doštičky spojené vždy jednou stranou v tvare harmoniky. Ďalšou zaujímavosťou je absencia zvitku Ester v spojení so sviatkom *Purim* medzi Qumránskymi rukopismi. Je to jediný biblický zvitok, ktorý sa medzi nimi nenašiel. Rovnako sa ani nenachádza medzi moravskými fragmentmi, ale autorka z toho nevyvodzuje žiaden záver.

²⁵⁰Anthony Grafton, „From Roll to Codex: A Christian Initiative,“ in *Crossing Borders, Hebrew Manuscripts as a Meeting-place of Culture*, Piet van Boxel and Sabine Arndt, ed. (Oxford: Bodleian Library, 2009), 17.

²⁵¹Viz Anthony Grafton, *Codex in Crisis* (New York: Crumpled Press, 2008).

²⁵²Anthony Grafton, Megan Hale Williams, *Christianity and the Transformation of the Book: Origenes, Eusebius, and the Library of Caesarea* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008), 23–35.

²⁵³Beit-Arié, *Kodikologia ivrit: typologia* 34–35.

²⁵⁴Ibid., 19.

²⁵⁵Viz Dt 6:7.

ktorý je nosičom textu. Je uložený na miesto zvané *aron ha-qodeš*. Z tohto miesta je vyberaná v čase jej čítania. Toto čítanie prebieha minimálne v čase šabatu, v pondelok a štvrtok. Ďalšie čítanie prebieha v čase sviatkov a pôstnych dní. Celý cyklus trvá po vzore babylonského rítu jeden rok²⁵⁶ a vrcholí sviatkom *Simchat Tora*, ktorým sa pripomína uzatvorenie starého a otvorenie nového cyklu čítania. Jednotlivé týždenné čítania sa označujú ako *parašot* (pl.) alebo *sidraot* (pl.).

Tóru tvorí konsonantný text piatich kníh Mojžišových pomenovaných podľa incipitov: Berešit (Genezis), Šmot (Exodus), Vajikra (Leviticus), Ba-midbar (Numeri), Dvarim (Deuteronomium). Tento konsonantný text môže obsahovať len jeden typ dekoratívneho prvku zvaný korunky (*tagin* alebo *tagim*). Jedná sa o linky o šírke vlasu kolmé na hornú linku písma. Ich počet variuje, najčastejšie vidíme jednu až tri korunky.

Tieto knihy sú vizuálne delené na podčasti, ktorých názov je taktiež *paraša*. Tentokrát *paraša* neodkazuje na celú týždennú časť čítania, ale na menšiu jednotku v nej. Tá môže byť dvojakého typu. *Paraša stuma* (zavretá) sa vizuálne oddeľuje odsadením textu od riadka. *Paraša ptucha* (otvorená) začína vždy na začiatku riadku s tým, že predchádzajúci text je ukončený pred koncom riadka. Komplikovanejšie prípady jej delenia sa odlišujú v závislosti od príslušného geokultúrneho celku.

Kým stredoveký Aškenáz sa riadi právnou tradíciou Jechiela ben Ašera (Roš), ostatné časti sledujú definíciu *petuchot* a *stumot* podľa Maimonidovho diela *Mišne Tora*.²⁵⁷ Táto kapitola Maimonidovho diela bola prepracovaná podľa aškenázskej tradície prípravy textu Tóry a nachádzame ho aj v tlačených verziách. Jemenské rukopisy zachovávajú Maimonidovo pôvodné delenie, ktoré odkazuje na radenie podľa rukopisu *Keter aram cova* dnes identifikovaného s kódexom Aleppo.²⁵⁸

²⁵⁶V palestínskej oblasti jeden cyklus čítania činí až tri a pol roka. Označenie jednotlivých týždenných častí nazývame *sidra*. Prevládol babylonský spôsob čítania s týždennou časťou čítania nazývanou *paraša* (*paraša*, sg., *parašot*, pl.).

²⁵⁷Viz Maimonides, *Mišne Tora*, Sefer ahava, Hilchot tfilim, mezuzah, ve-sefer Tora, kap. 8.

²⁵⁸Šlomo Dov Goitein, *Ha-jišuv be-Erec Jisrael be-rešit ha-islam u-ve-tqufat ha-calvani: le-or ktivej ha-geniza* [Osídlenie v zemi izraelskej na počiatku islamu a v počas križiackych výprav skrze dokumenty genizy] (Jerusalem: Jad Jicchaq Ben-Cvi, 1980); Mordochai Glatzer, "Malachat ha-sefer šel Keter aram cova ve-hašlachoteja" [Paleogeafické aspekty Keter aram cova a jej dôsledky], in *Sfunot*, 4, 19 (1989), 167–276.

Správne radenie parašot stumot a ptuchot je otázkou platnosti Tóry. V prípade nesprávneho delenia parašot, zvitok nie je považovaný za košer pre verejné ako i súkromné čítanie a musí byť uložený do geizy.²⁵⁹

Obsah Tóry je podľa rabínskeho judaizmu základný pilier, ktorý sa nazýva aj spísaná Tóra.²⁶⁰ Plnenie všetkých náboženských zákonov vyvođených z jej obsahu je záväzné. Tieto zákony nazývame halachou *de-oraita*. Zafixovanie textu sa stalo preto prioritou už v čase neskorého staroveku. Toto obdobie prinieslo prvé traktáty, ktoré sa snažili definovať ako by mal zvitok vyzeráť. Traktát *Sefer Tora* obsahujúci regulácie pre vyhotovenie zvitku nie je súčasťou babylonského Talmudu, jeho obsah však začal dominovať i v oblastiach, kde sa komunity riadili babylonským Talmudom.²⁶¹ Traktát *Sofrim* z palestínskeho prostredia sa dochoval vo verzii v počte dvadsaťjeden kapitol, v babylonskej verzii sa zachovali len dve kapitoly.²⁶² Tieto traktáty sa stali základným zdrojom pre konzultáciu ako má zvitok vyzeráť.

Komparácia nájdených fragmentov z Mŕtveho mora nám pomáha pochopiť akým procesom zvitok prešiel vo svojej rannej podobe pred obdobím rabínskeho judaizmu.²⁶³ Moderný výskum zameraný na kodikologickú a paleografickú stránku stredovekých aj mladších biblických zvitkov bol však zanedbaný a je mladý. Vzhľadom k špecifickému postaveniu Tóry sa dlho predpokladalo, že zvitok po období rabínskeho judaizmu nepodlieha veľkým zmenám. Ich datovanie vzhľadom na sporadické kolofóny na tomto rukopisnom materiáli je obtiažne.

Hlbšie analýzy však ukazujú, že je nutné venovať pozornosť aj tomuto artiklu. V úvode sme zmienili, že v júli 2013 Mauro Perani predstavil verejnosti zvitok Tóry, ktorý bol v roku 1889 nesprávne datovaný bolonským knihovníkom Leonellom Modonom do XVII. storočia.²⁶⁴ Nesprávnu dátáciu, ktorú si Perani povšimol,

²⁵⁹bŠabat 103b and Sofrim 1:15.

²⁶⁰Spísaná Tóra (Tora še-bi-čtav) – v rabínskej terminológii popisuje prvých päť kníh kánonu, kým orálna Tóra (Tora še-be-‘al-pe) obsahuje interpretáciu písanej Tóry, tradovaná od Mojžiša cez ďalšie generácie, tradične odkazuje na Talmud a Midraš.

²⁶¹H. L. Strack, Günter Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, 2. ed.(Minneapolis: Fortress Press, 1992), 232.

²⁶²Ibid., 228.

²⁶³Viz Emanuel Tov, „Copyining of a biblical scroll,“ In *Journal of Religious History* 26, 2 (2002), 189–209.

²⁶⁴„World’s oldest Torah’ scroll found in Italy,“ *BBC news – Europe*, 28. máj, 2013, prístup: 5. august, 2013, <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-22697098>.

vyriešila C₁₄ analýza, ktorá stanovila čas vyhotovenia Tóry do konca XII. alebo začiatku XIII. storočia.

Toto znovuobjavenie zvitku hneď prinieslo niekoľko prekvapení, ktoré spochybňujú určité domnienky o archaickosti pravidla o fixnom počte znakov v Tóre. Od XII. storočia sa šíri Maimonidovo dielo *Mišne Tóra* zhrňujúce dvadsať bodov, ktoré môžu diskvalifikovať Tóru z užívania. Medzi nimi sú dve nasledovné: „čo i len jediné písmeno bolo vynechané, [alebo] čo i len jediné bolo pridané.“²⁶⁵ Tento princíp bádatelia považovali za udržiavaný už pred vznikom Maimonidovho kompendia. Táto Tóra však ukazuje, že existovala aj odlišná písárska tradícia. Bolonská Tóra totiž obsahuje grafické výplne užívané pre zarovnanie riadkov.²⁶⁶ Ďalší výskum zameraný na zvitky Tóry je nepochybne nutný.

Po materiálnej stránke zvitok Tóry býva tradične pripravovaný buď z vyčinennej kože alebo na pergamene. V prípade kože sa pripravovaný kus pochádzajúci z čistého zvierat'a oškriabe, namočí do organickej hmoty, následne sa nasolí, pomúči a natrie tanínom rastlinného pôvodu. Pergamen sa pripravoval v zhode so západnou metódou užívania vápna a oškrabovania oboch strán kože.²⁶⁷

V Aškenázskom prostredí sa Tóra zhotovuje z pergamenu známeho pod termínom *klaf*, časť zvieracej kože bližšie k srsti. Po jeho spracovaní sa nalinkuje zo strany srsti a píše sa na stranu mäsa. Táto strana je však náchylnejšia na schádzanie atramentu. Takéto spracovanie a vyhotovenie možno pozorovať aj na piatich dochovaných fragmentoch Tóry nachádzajúcich sa medzi hebrejskými knižnými zlomkami na Morave. Pri otázke, kto môže pripravovať pergamen určený na výrobu hebrejských kníh a s ňou i Tóry, stredovekí aškenázski halachisti zastávajú miernejšiu pozíciu ako Maimonides. Kým Maimonides považuje Tóru spísanú nežidom za neplatnú,²⁶⁸ *Hagahot majmuniot* (Poznámky k Maimonidovi) považuje

²⁶⁵Maimonides, *Mišne Tóra*, Sefer ahava, Hilchot tflin, mezuzah, ve-sefer Tora, 9:1. Text bol komparovaný s jemenskou verziou a nenašli sa žiadne esenciálne rozdiely. Viz „*Mišne Torah*, Sefer ahava,“ Mechon mamre, prístup: 1. august, 2013, <http://www.mechon-mamre.org/i/2309.htm>.

²⁶⁶Mauro Perani (facebook), prístup 15. júl 2013,

<https://www.facebook.com/groups/375003239611/permalink/10151699916354612/>.

²⁶⁷Menachem Haran, „Bible Scrolls in Eastern and Western Jewish Communities from Qumran to the High Middle Ages,“ in *Hebrew Union College Annual*, 56 (1985), 29–38.

²⁶⁸Maimonides, *Mišne Tóra*, Sefer ahava, Hilchot, 1:13.

dôležitejší otvorený zámer vytvoriť z materiálu Tóru (predieka sa *keduša*) a značenie koží, aby nedošlo k zámene.²⁶⁹

Dielo Hagahot majmuniot bolo skomponované Rabbi Meirom ha-Kohenom z Rothenberga (XIII. storočie) a jeho študentmi. Jeho obsah reaguje na témy uvedené v Mišne Tóre z pozície aškenázskej právnej tradície. Taktiež autorita tohto diela nie je na úrovni typického komentáru, ale v bodoch sporu si nárokuje úpravu a udržiavanie halachy podľa aškenázskeho vzoru.

Príprava textového zrkadla pre Tóru je považovaná za nutnosť už talmudickými učencami. Neskorší komentátori taktiež poukazujú na túto prax ako na *Mojžišovu halachu zo Sinaja*. S týmito slovami sa stretávame v prípade stredovekého komentátora Rašiho ako aj u Maimonida, ktorého slová sa dostali do neskoršieho halachického kompendia *Šulchan Aruch*.²⁷⁰ Nové technológie linkovania ako olovená ceruza podnietili novú diskusiu o jej užití v prípade vyhotovenia zvitku Tóry. Táto možnosť však bola zamietnutá aj rabínskou autoritou ako *Jicchak ben Moše mi-Vina* (z Viedne), ktorý sa pravdepodobne narodil na území Čiech na počiatku XIII. storočia.²⁷¹ Zamietnutie používania olovenej ceruzy v prípade Tóry je niekedy interpretované aj ako dôvod pre neskoré objavenie sa tohto typu linkovania v iných hebrejských textoch.²⁷²

Moravské fragmenty Tóry

Medzi moravskými fragmentmi sa objavilo päť zlomkov Tóry.²⁷³ Na prvý pohľad je jednoduché odlíšiť Tóru od iného biblického textu. Formát zvitku neumožňoval popísať aj verso dokumentu. Text Tóry neobsahuje ani vokalizáciu, ani kantilizačné znamienka. Ide teda na prvý pohľad o monumentálne kvadratické písmo, ktoré môže

²⁶⁹Komentár Hagahot Majmuniot bol konzultovaný z nasledujúcej edície Mišne Tora: Maimonides, *Mišne Tora* (Warsaw, [s. n.]: 1881), 67–68.

²⁷⁰*Šulchan Aruch* (Prestretý stôl) – halachické kompendium spísané Jozefom Karom vydané v tlači v Benátkach v roku 1563. K tomuto sefardskému dielu krakovský rabín Moše Isserles pripojil poznámky reflektujúce aškenázsku tradíciu s názvom *Mapa* (Obrus) publikovanú v roku 1569 ešte za života Jozefa Kara ako i glosátora. Status Isserlesových poznámok má z pohľadu aškenázskych židov väčšiu váhu ako Karov text. K Rašimu a povinnosti linkovať Tóru, viz *komentár k bSota* 17b בספר רחמנא; *komentár k bMegila* 16b של תורה. Maimonides, *Komentár k Mišne*, úvod. Idem., *Mišne Tóra*, Hilchot tefilin, mezuzá ve-sefer Tora 1, 12. Ibid., 7,4. Ibid., 10, 1. Vo všetkých prípadoch spomínané linkovanie ako Mojžišova halacha zo Sinaja.

²⁷¹Pre debatu o linkovaní viz: Jicchak ben Moše mi-Vina, *Or Zaru'a*, I (Zhytomyr: [S.n.], 1862), paragraf 543, s. 151.

²⁷²Beit-Arié, *Kodikologia ivrit: typologia*, 34–35.

²⁷³Brno, MZK, Mk 000.083; Olomouc, ZAO, po. Olomouc, knihy (M1-1), inv. č. 5594, sign. 263; Ibid., Metropolitní knihovna, CO 94; Olomouc, VKOL, M II 138; Ibid., M II 31.

obsahovať tzv. korunky (*tagin* alebo *tagim*), ozdoby v tvare vlasu kolmé na vrchný ťah písmena.²⁷⁴

Len dva fragmenty obsahujú systematicky zakreslené korunky.²⁷⁵ Tie sú v tomto prípade fixne distribuované v počte tri na písmenách *šin*, *'aj*n, *cede* a *zaj*n. Tieto dva fragmenty zdieľajú aj rovnaký typ písma, ktorý možno zaradiť do konca XIV. storočia. Fragment z metropolitnej knižnice má výraznejšie zdvojenia na začiatku ťahu. Ďalšie vyobrazenia koruniek je možné vidieť aj v prípade fragmentu použitého ako pokryv dosiek olomouckej mestskej knihy z rokov 1617–1618.²⁷⁶ Napriek tomu, že ide o fragment z väzby mladšieho materiálu, fragment zrejme predstavuje starší typ rukopisu, alebo prácu lokálneho pisára. Distribúcia koruniek je zriedkavá; v niektorých prípadoch ju možno zachytiť na písmene *šin*, *nun*, *tet*, *gimel* (tri korunky, sporadicky dve), alebo na písmene *he* (dve korunky). Korunky sa však nevyskytujú vždy a očividne nezdieľajú systém umiestnenia ako predchádzajúce zlomky.

Tento fragment je špecifický tvarom jednotlivých písmen. Tento typ nie je dostatočne reprezentovaný v moravskej zbierke. Podobá sa jednému zlomku masoretickej biblie.²⁷⁷ Oba rukopisy majú špecifický typ písmena *alef*, ktorý obsahuje zakrivenú diagonálnu linku písmena. Majorita písmen *alef* obsahuje rovný ťah ruky.²⁷⁸ Písmeno *nun* má viditeľne dlhšie spodnú linku kolmú na spodnú líniu písma, ktorá dosahuje rozmerov písma spodnej linky písma *bet*. Táto kolmosť sa prejavuje aj u ostatných písmen s dolnou líniou. Písmeno *gimel* obsahuje rovný vodorovný ťah, kým u väčšiny aškenázskych písmen dochádza ku skriveniu. Obdobný diagonálny ťah vidíme aj na rakúskom fragmente, ktorý je rozobraný nižšie.²⁷⁹ S týmto fragmentom však nezdieľa iné pozorované črty. Zaujímavý je aj homogénny odtieň atramentu a oblúky písmen. Tieto aspekty písma nenachádzame na fragmentoch zo XIV. storočia zmieňovaných v úvode podkapitoly.

²⁷⁴Viz apendix: Obrazová príloha, obr. 3 (rkp. Olomouc, ZAO, po. Olomouc, CO 94: písmená *cade*, *nun*, zatočené *pe*, *gimel*).

²⁷⁵Olomouc, ZAO, po. Olomouc, CO 94, Brno, MZK, Mk 000.083; Klagenfurt, Archiv der Diözese Gurk, Bischöfliche Bibliothek, Ink III d 14.

²⁷⁶Olomouc, ZAO, po. Olomouc, knihy (M1-1), inv. č. 5594, sign. 263.

²⁷⁷Brno, MZA, A1/3, Sbíрка rukopisů a úředních knih, inv. č. 251.

²⁷⁸Viz apendix: Obrazová príloha, obr. 3, 4, 7 a 8.

²⁷⁹Klagenfurt, Archiv der Diözese Gurk, Cod. XXXI a 3 (online), prístup 29. júl, 2013, http://www.ksbm.oeaw.ac.at/hebraica/imgjpg/AT4100/AT4100-XXXIa3_Iv.jpg.

Obdobne písané písmeno alef ako i tieňovanie písma, či jeho distribúciu, nachádzame u niekoľkých hebrejských fragmentov uverejnených na stránkach rakúskeho projektu *Hebräische Handschriften und Fragmente in österreichischen Bibliotheken*.²⁸⁰ Ten bol datovaný približne do XII. storočia a je považovaný za kvadratické písmo blízke talianskemu typu. Na príklade ďalších určených rakúskych fragmentov chcem poukázať, že táto terminológia môže byť zavádzajúca.

Ďalšou zaujímavosťou je písmo *pe* v prípade Tóry použitej ako zadnej predsádky rukopisu kartuziánov z Dolan.²⁸¹ Rozruch okolo bolonskej Tóry zatiaľ neútlchol a čas na prípravu systematickej štúdie tohto prevratného objavu ešte len dozrieva. Medzi prvými informáciami však nachádzame správu, že tento bolonský zvitok užíva špecifický tvar písmena *pe* (*pe meluḡefet*). Toto písmo presahuje svoj typický výškový rozmer a je zatočené.²⁸² Výrazne zakrútené písmo *pe* sa údajne nevyskytuje na neskorších rukopisoch.

Jeden z piatich fragmentov Tóry doposiaľ nájdených na Morave obsahuje takto zakrútené *pe*.²⁸³ Zdokumentované je aj v prípade fragmentu zvitku z Rakúska.²⁸⁴ V prípade rakúskeho fragmentu sa tvrdí, že sa jedná o aškenázske kvadratické písmo a čas spísania sa odhaduje na XII. storočie.²⁸⁵ Z uverejnených fotografií však vyplýva, že absentuje spodná linka uzatvárajúca text. Z kodikologického hľadiska je tak rukopis bližší talianskemu rukopisu. Nepoznáme z akého dôvodu sa stanovil tento skorý dátum vyhotovenia. Fragment skutočne vykazuje znaky, ktoré z pohľadu písma XIII. storočia môžeme nazývať ako formatívnou fázou aškenázskej písárskej tradície. Olomoucký fragment je o poznanie mladší. Obsahuje formu písmen, ktorá sa vykryštalizovala v XIII. storočí a neskôr sa menila len v detailoch. Súčasne vidíme zatočené *pe*. Aj ďalší rakúsky fragment sňatý z väzby v XIX. storočí

²⁸⁰Göttweig, Benediktinerstift, Druck LVI K a 30, (online), prístup 29. júla, 2013, http://www.hebraica.at/_scripts/php/hbf_msdesc.php?ID_contentdesc=10022.

²⁸¹Olomouc, VKOL, M II 138.

²⁸²Pre obrázok viz „The Rediscovery of the Oldest Torah Scroll,“ *Israel Today*, prístup 4. jún, 2013, <http://www.israeltoday.co.il/NewsItem/tabid/178/nid/23888/Default.aspx>.

²⁸³Olomouc, VKOL, M II 138.

²⁸⁴Klagenfurt, Archiv der Diözese Gurk, Cod. XXXI a 3 (online), prístup 2. augusta 2013, http://www.hebraica.at/_scripts/php/hbf_msdesc.php?ID_contentdesc=10323. Tento typ písma bol užívaný aj mimo Tóru v masoretických textoch, viz Klagenfurt, Universitätsbibliothek, Cod. Pap.-Hs. 111, Fälze, (online), prístup 2. augusta 2013, http://www.hebraica.at/_scripts/php/hbf_msdesc.php?ID_contentdesc=10340. Maria Saal-Klagenfurt, Archiv der Diözese Gurk, Depot Maria Saal, Cod. 41 (online), prístup 3. augusta, 2013, http://www.hebraica.at/_scripts/php/hbf_msdesc.php?ID_contentdesc=10432.

²⁸⁵H. Menhardt, *Handschriftenverzeichnisse österreichischer Bibliotheken*. Kärnten, Bd. I (Wien: Druck-und-Verlag der Österreichischen Staatsdruckerei, 1927), 207.

obsahuje túto formu a bol datovaný do XIV. storočia.²⁸⁶ Tento element teda prežíval aj v mladších dobách a nemusí signalizovať, že sa jedná o rukopis mladší ako XIII. storočie.

Pozostatky zakrúteného *pe* môžeme vidieť aj na fragmente z Metropolitnej knižnice olomouckej kapitoly, ktorý sme už zaradili do XIV. storočia.²⁸⁷ V tomto prípade písmeno *pe* má štandardný tvar a výskovo nevyčnieva, vo vnútri však vidíme pozostatok po jeho stočení. Vnútro písmena je vyplnený vlasovým stočeným ornamentom a dvoma korunkami na vrchnej linke a vedľa písmena.²⁸⁸ Rovnako vyplnené *pe* je možné vidieť aj na inom rakúskom zlomku Tóry z Benediktínskeho kláštora v Melku.²⁸⁹ V tomto prípade sa jedná o dekorované *pe* bez koruniek. Z týchto dôvodov navrhujem, aby sa na zakrútené *pe* neohľadelo ako na datovací aspekt, ale na výraz určitej písárskej estetickej tradície, ktorá bola rozšírená už v tzv. období protokvadratického písma²⁹⁰ a prežívala ďalej.

Posledný fragment Tóry zmienený v tejto práci, pochádza z rukopisu vyhotovenom v XV. storočí pre benediktinky v Brne a v XVII. storočí prešiel do rúk jezuitom.²⁹¹ Zadná predsádka tohto rukopisu v gotickej väzbe obsahuje časť z knihy Genezis. Jeho vzhľad v porovnaní s ostatnými rukopisnými zlomkami sa líši už na úrovni spracovania nosiča písma.

Rozdiel medzi stranou srsti a mäsa je jasne citeľný. Verso dokumentu obsahuje jasné znaky po srsti a je tmavšie na rozdiel od ostatných materiálov, kde sú strany rozoznateľné len ťažko. Slepé linkovanie prebehlo na strane srsti, tak ako je zvykom pre všetky geokultúrne regióny s výnimkou Orientu. Recto Tóry je svetlejšie ako u iných fragmentoch už na prvý pohľad. Na dotyk je hladšie. Fragment zachytáva časti dvoch stĺpcov textu. Je možné si povšimnúť snahu zarovnať koncový text, ktorá nie je tak markantná u iných fragmentov.

²⁸⁶ Admont, Benediktinerstift, Fragm., B 22 (online), prístup 30. júl, 2013, http://www.hebraica.at/_scripts/php/hbf_msdesc.php?ID_contentdesc=10134.

²⁸⁷ Olomouc, ZAO, po. Olomouc, CO 94; viz apendix: Obrazová príloha, obr. 3.

²⁸⁸ Viz apendix: Obrazová príloha, obr. 3 (piaty riadok pre zatočené *pe*).

²⁸⁹ Melk, Benedictine Abbey, Cod, 1817 (online), prístup 2. augusta, 2013, http://www.hebraica.at/_scripts/php/hbf_msdesc.php?ID_contentdesc=10260.

²⁹⁰ Viz Edna Engel, „Calamus or Chisel: on the History of the Ashkenazic Script,“ in *Genizat Germania*, Andreas Lenhardt, ed., 184–186.

²⁹¹ Olomouc, Vkol, M II 31.

Hnedý atrament na takto pripravenom materiáli ľahšie podľahol času a text je miestami ťažko čitateľný. Tým sa zhoršila aj možnosť paleograficky vyhodnotiť písmo. Je tu však niekoľko aspektov jednotlivých písmen, ktoré sa odlišujú od aškenázskeho písma, na ktoré sme zvyknutí. Jedným je pomer písmen. Písmo pôsobí „kratšie“, jeho šírka sa približuje dĺžke. Forma písmena *alef* je odlišná. Jeho ľavá nožička, dolný ťah rukou, nezačína pri hrote diagonály, ale v prvej tretine diagonály. Takáto tendencia sa vyskytuje pri západojužných typoch písma (orientálne, sefardské). Písmeno *pe* neobsahuje horný ťah rovnobežný s imaginárnou hornou linkou písma, ale pôsobí ako striežka. Výraznejšie je to možné pozorovať na prípade koncového *pe* (*pe sofit*). Spodná časť písmena *nun* a *cade* je kolmá na spodnú linku. Atrament písmena taktiež pôsobí jednoliato, čo nie je typická farba pri písaní perom. Všetky tieto črty vytvárajú už prvý dojem, že sa jedná o starší text vyhotovený odlišným spôsobom ako všetky ostatné moravské fragmenty.

Pri hľadaní obdobne vyzerajúcich rukopisov v rakúskej databáze sme narazili na rukopis vokalizovanej biblie, ktorý obsahuje niektoré z črt, ktoré sú podobné moravskému rukopisu.²⁹² Jedná sa predovšetkým o typ hore popísaného písmena *alef*, podobu možno nájsť aj s výraznými spodnými horizontálnymi ťahmi písmen ako *nun* a *cade*. Odlišuje sa však písmeno *pe*, ktoré v tomto prípade obsahuje rovnú strechu, ktorá sa stáva typickým znakom pre aškenázske písmo. V popise rakúskeho fragmentu je odkaz na orientačné datovanie Ednou Engel, ktorá predpokladá, že rukopis vzniká v XIII. storočí. Typ písma určuje však ako sefardské kvadratické písmo, možno pochádzajúce z Provence. Čiernobiela fotografia však odhaľuje, že opäť sa možno nachádza pod textom spodná linka, ktorá je znakom aškenázskeho prostredia. Taktiež hostiteľská kniha obsahuje vodoznaky rozšírené v XV. storočí v strednej Európe (býčia hlava a váhy). Pokiaľ sa jedná o sefardskú tradíciu je teda predpoklad, že samotný hebrejský rukopis je import a nie hostiteľský rukopis. Ďalšia komparácia si však vyžaduje priamu konzultáciu rukopisu.

Ďalší rakúsky rukopis vykazujúci ešte väčšiu podobnosť je zachovaný len ako záševka v breviári z roku 1479. Podľa Menhardta²⁹³ bol jeho prvým vlastníkom Rád sv. Juraja z Korutan so sídlom v Wiener Neustadt, ktorý získal túto diecézu od

²⁹²Maria Saal-Klagenfurt, Archiv der Diözese Gurk, Depot Maria Saal, Cod. 41 (online), prístup: 1. august, 2013, http://www.hebraica.at/_scripts/php/hbf_msdesc.php?ID_contentdesc=10430. Zmieňovaný rukopis obsahuje aj zatočenú verziu písmena *pe*.

²⁹³Menhardt, *Handschriftenverzeichnisse*, 145.

pápeža. Administratívne zmeny spôsobili tlaky, ale židia opustili sídla v danej oblasti až v roku 1496–1497 (vyhostenie kráľom Maximiliánom).²⁹⁴ V stredoveku bola táto oblasť bohatá na prítomnosť rabínskych učencov ako *Moše Taku*, *Chajim ben Jicchak mi-Vina*. Pobývala tu aj jedna z najvýznamnejších rabínskych autorít XV. storočia, *Jisrael Isserlein*. V XIV. storočí tu pobýval aj rabín pôsobiaci v Brne *Eizek Tirna*.²⁹⁵ Kontakt medzi Moravou a Wiener Neustadtom je historicky doložený.²⁹⁶

Ďalší fragment z rukopisu z Herzogenburgu v Dolnom Rakúsku sa dostal do väzby niekoľko rokov po vypovedaní židov z Viedne a Dolného Rakúska (1421).²⁹⁷ Rukopis je opäť odhadnutý do XIII. storočia a písmo má reprezentovať sefardské kvadratické písmo z Provence. Zdá sa teda, že opustené židovské obce odkryli staršie rukopisné materiály, ktoré mohli byť ponechané v genize synagógy. Tento nedatovaný materiál popisovaný Ednou Engel ako sefardský alebo talianský skutočne obsahuje stopy po orientálnych prvkoch, ktoré sa vytratili z písma v období XIII. storočia.

Rukopisy tohto typu sú distribuované na širšom území. Je preto otázne, či sa jedná o sefardské importy *per se*, o rukopisné objekty vyhotovené židmi prichádzajúcimi z ďalekého západu, o objekty vyhotovené pre ich potrebu alebo potrebu iných členov lokálnej obce. Alebo sa jedná o staršiu vrstvu písma, ktoré sa neskôr vyvinulo a niektoré črty sa zachovali aj v neskorších rukopisoch. Z historických prameňov nevieme o širšom usídlení ani obchodoch so západnými židovskými komunitami. XII. a XIII. storočie sú problematickými obdobiami, ktoré boli počiatkami stredovekého kultúrneho života židov v strednej Európe. Hlbší paleografický rozbor vymenovaných zdrojov ako i ďalší historický prieskum je

²⁹⁴Max Pollak, *Die Juden in Wiener-Neustadt: ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Oesterreich* (Wien: Jüdischer Verlag, 1927).

²⁹⁵Marta Keil, „Gemeinde und Kultur. Die Mittelalterlichen Grundlagen jüdischen Lebens in Österreich,“ in *Österreichische Geschichte. Geschichte der Juden in Österreich*, Eveline Brugger, ed. (Wien: Ueberreuter, 2006), 19–25.

²⁹⁶Pre tzv. prípad Šifra odohrávajúcí sa v Brne (1452), kde došlo ku konzultácii s Jisraelom Isserleinom sídliacom vo Wiener Neustadte viz Tamás Visi, „Halakha and Microhistory: The Shifra-Affair in Brno, 1452,“ in *PaRDeS*, 16 (2010), 20–49. Na publikáciu čaká preklad relevantnej časti textu k brnenskej afére, viz Jana Horáková, „Případ Šifra v Brně, 1452 (Jisrael Bruna)“ in *Výbrané hebrejské prameny k dějinám židů na Moravě: středověk a raný novověk*, Judaica Olomucensia, 5 (Olomouc, 2013), c. 34–35. (výsledné číslo strán sa môže odlišovať.)

²⁹⁷K viedenskej gezere viz Samuel Krauss, *Die Wiener Geserah vom Jahre 1421* (Wien: W. Braumüller, 1920). Pre popis a vyobrazenie rukopisu viz Herzogenburg, Augustiner-Chorherrenstift, Cod. 17 (online), prístup 1. augusta, 2013, http://www.hebraica.at/_scripts/php/hbf_msdesc.php?ID_contentdesc=10033.

nutný pre určenie charakteru týchto rukopisov. Ako hypotézu navrhujem pozerat' sa na tieto rukopisy ako na „protoaškenázske.“ Určitým záverom však je, že predsádka rukopisu M II 31 dnes uloženého vo Vedeckej knižnici v Olomouci je jedným z najstarších nájdených hebrejských rukopisných zlomkov.

3.2 Biblia: masora a vokalizácia

Autoritatívny text Biblie je z pohľadu rabínskeho judaizmu tradovaný formou zvitku Tóry. Tento nevokalizovaný text, ktorý nemožno nijak upraviť ani pridaním, či odobraním akéhokoľvek elementu, však v nasledujúcich storočiach nebol postačujúci pre zachovanie čítania Biblie ako centra rituálneho života. Začali sa objavovať aj písomné formy biblického textu s paratextom, ktorý upravoval čítanie textu (vokalizácia, *niqud*) a jeho liturgický prednes (kantilizačné znamienka, *te'amim*). Spolu so sprevádzajúcim systémom značenia týchto zmien a poskytovania ďalších informácií o charaktere slov textu ich nazývame *masoretickými Bibliami*.

Masoretická prax patrí medzi post-talmudické praktiky, ktorá vyvrcholila v IX.–X. storočí. Do XI. storočia existovali tri rozvinuté vokalizačné systémy: babylonský, palestínsky a tiberiádský. Supralineárny babylonský systém sa šírila s vplyvom irackých akademií. Už od X. storočia sa však presadzoval tiberiádsky systém. Palestínsky systém zanikol spolu v XI. storočí so zánikom jeho inštitúcií.²⁹⁸ Do objavenia káhirskej genizy sa nevedelo o tom ako presne vyzeral. Jeho výslovnosť sa však dochovala vo forme zápisu založeného na tiberiádskom systéme, ktorý označujeme ako *rozšírený tiberiádsky systém*.²⁹⁹ Doklady o tejto forme zápisu palestínskeho spôsobu vokalizácie textu v tiberiádskom systéme sú doložené na Apeninskom polostrove, kde siahala aj kultúrny vplyv palestínskych inštitúcií. Najrozšírenejším sa stal tiberiádsky systém a *Biblia Hebraica Stuttgartensia* obsahuje túto masoretickú tradíciu založenú na Leningradskom kódexe.³⁰⁰ Mnohí bádatelia však považujú za autoritatívnejší starší, fragmentárne dochovaný, rukopis

²⁹⁸Šlomo Dov Goitein, „Roš ješivat Erec-Jisrael ke-roš ha-jehudim be-medina ha-fatimi“ [Hlava ješivy zeme izraelskej ako hlava židov za Fátimovcov], in *Eretz Israel*, 10 (1971), 100–113.
Idem., „Tyre-Tripoli-'Arqa: Geniza documents from the beginning of the Crusader period,“ in *Jewish Quarterly Review*, 66 (1975), 69–88.

²⁹⁹Viz Šlomo Morag, „The Vocalization of Codex Reuchlinianus,“ in *Journal of Semitic Studies*, 4 (1959), 216–237.

³⁰⁰Leningradský kódex – najstarší kompletný text hebrejskej masoretickej biblie kolofónom datovaný do roku 1008/9. Jeho text poslužil za základ *Biblie Hebraice Stuttgartensii* (P. Kahle, O. Eibfeldt, R. Kettel Alt, ed., 1969), ktorá vychádza z tretej edície Biblie Hebraici.

tzv. *kódex Aleppo*,³⁰¹ ktorý dnes postráda väčšiu časť Pentateuchu. Kódex Aleppo mal byť vyhotovený masoretom Aaronom ben Moše ben Ašerom (zvaný Ben Ašer), ktorý reprezentoval jedného z lídrov tiberiádskej školy v prvej polovici X. storočia.

Pätnásť moravských hebrejských fragmentov (niektoré z tohto istého virtuálneho kódexu) obsahujú práve tento text vo svojej už štandardizovanej forme. Masoretické biblie si adoptovali kódex ako svoj nosič vo všetkých geografických oblastiach. Dominantný spôsob vokalizácie, ktorý je uplatnený aj v prípade moravských zlomkov, je nazývaný ako tzv. *tiberiádsky systém vokalizácie*.³⁰² Každá strana tohto kódexu okrem samotného textu Biblie obsahuje nové elementy, ktoré môžu byť umiestnené sublineárne a supralineárne (vokalizačné a kantilizačné znamienka), alebo po okrajoch textu. Táto forma masoretického systému sa vizuálne prezentuje ako forma paratextu umiestnená na rôznych miestach s odlišnou funkciou.

Jednou formou zobrazenia je tzv. *masora qšana* (malá masora), ktorá býva umiestnená v priestore medzi stĺpcami textu a jeho okrajoch. Často obsahuje menej ako päť písmen. Jej hlavnou úlohou je skratkovite upozorniť a zachytiť atypické slová textu. Masoretické poznámky nemajú normatívny charakter, ale ponúkajú pomôcku pri čítaní a komparatívny vzhľad do rôznych foriem slova. V mnohých prípadoch zaznamenáva rozdiel medzi písaným textom a čítanou formou slova (*qere-ktiv*).³⁰³ V tomto prípade sa čítaná spoluhlásková forma slova označí vedľa stĺpca. So slovom ho spája krúžok, ktorý odkazuje na čítanú formu slova zapísanú mimo text. Vokalizácia slova sa však píše pod slovo uvádzané v autorizovanom Pentateuchu.

Masora magna (známa aj ako masora *gdola*) má odlišnú formu zobrazenia informácií obsiahnutých v masore *qšana*. V kontinuálnom riadku uvádza informácie z *qšana* skrze citovanie incipitu, či otváraciej časti verša a následne sú vymenované masoretické úpravy. *Masora magna* býva umiestnená v oblasti horného a dolného okraja strany.

³⁰¹Pre digitálnu podobu viz "The Aleppo Codex," prístup 25. júl, 2013, <http://www.aleppocodex.org/>.

³⁰²Pre pravidlá viz Israel Yeivin, *Introduction to the Tiberian Masorah* (Missoula, Mont.: Scholars Press, 1980).

³⁰³*Qere*, קרי – to, čo je čítané; *ktiv*, כתיב – to, čo je písané.

Treťou formou zobrazovania masory je text pripojený za textom Biblie. Táto forma textu sa vyskytuje v prípade, že priestor na okrajoch bol nedostačujúci. Takéto masoretické zoznamy sa však medzi moravskými fragmentmi nedochovali.

Napriek tomu, že z uvedenej definície masory magny a qtany vyplýva ich komplementárny charakter, ich koherencia vo vzťahu k textu to nereflektuje. Masora magna často nerešpektuje text Biblie na uvedenej stránke. Funguje ako vlastný celok. V období stredoveku sa mení jej funkcia na estetickú. Tento vývoj je najmarkantnejší v prípade franko-nemeckých Biblií, kde sa písmená masory magny zoskupujú do obrazcov (mikrografia). Hoci pietistické hnutia ako *chasidei Aškenaz* vyjadrovali odpor voči tomuto prístupu manipulácie k textu, mikrografické masory boli populárnymi. Autorita masory ostáva nedotknutá, kým jej pôvodný účel už je pozmenený. *Sefer chasidim* sa k mikrografickej praxi vyjadruje nasledovne:

*„Ten, kto si prenajme pisára, aby mu spísal tradície (masory) pre dvadsať štyri [kníh Biblie], nech stanoví podmienku, že [pisár] nesmie vytvárať kresby v tradíciách (masorách) ako vtáky, zvieratá, alebo stromy a žiadnu inú kresbu. Pretože, keď sa masora stala zvykom v dvadsiatich štyroch [knihách], tak písali do knihy Rišonim (predchádzajúce rabínske autority), ktorí boli expertmi v tradícii.“*³⁰⁴

Ani táto forma dispozície textov nie je pôvodná. Fragментy z káhirskej genizy ukazujú, že masora existovala ako sebestačné fungujúce dielo, a teda vlastná jednotka.³⁰⁵

Značná časť dochovaných masoretických kódexov v Aškenáze obsahuje mimo hebrejský biblický text aj aramejský preklad (*targum*). Tento preklad tradične označuje targum Onqelos v prípade piatich kníh Biblie a targum Jonatán v prípade kníh prorockých. V prípade zvitkov sa dochovalo niekoľko typov targumov; počas

³⁰⁴Sefer Chasidim, kap. 282, hebrejský text, text prebraný z *Ha-taklitor ta-torani*, ed. 16, CD-ROM (Jerusalem, 2010):

"מי שמשכיר סופר לכתוב מסורות לעשרים וארבע, יעשה תנאי עם הסופר שלא יעשה ציורים במסורות, כעופות והיות או כאלין ולא שום ציור, כי מה שהתחילו המסורה לכתוב בעשרים וארבע, לפי שהראשונים היו בקיאים במסורת, לכך כתבו בספרים..."

K ďalšiemu vzťahu k rukopisnej praxi podľa Sefer chasidim viz Malachi Beit-Arié, „Ideals versus Reality: Scribal Prescriptions in Sefer Hasidim and Contemporary Scribal Practices in Franco-German Manuscripts,“ in *Rashi 1010–1990, Hommage à Ephraïm E. Urbach: congrès eropéen des études juives*, ed. Gabrielle Sed-Rajna (Paris: Editions du Cerfs, 1993), 559–566. K Chasdei Ashkenáz ako exkluzivistickému hnutiu viz Hayim Soloveitchik, „Three Themes in the Sefer Hasidim,“ in *AJS Review*, I (1976), 311–358.

³⁰⁵Judith Olszowy-Schlanger, „The Hebrew Bible,“ in *The New Cambridge History of the Bible II* (2012), 31.

stredoveku sa nevykryštalizoval žiaden autoritatívne platný. Hebrejský text spoločne s aramejským prekladom boli normatívnymi učebnými textami. Aj väčšina masoretických fragmentov z Moravy obsahuje targum, ktorý nasledoval hebrejský text verš za veršom. Táto prax radenia veršov, aramejský za hebrejský, je daná pravidlom, ktoré je dané v Mišne. Targum je nutné čítať po hebrejskej vete.³⁰⁶

Odlíšná kompozícia targumu a hebrejského textu sa objavila v XIII. storočí pod vplyvom komplexných systémov komentovania, glos a vytvárania polyglotických Biblií.³⁰⁷ Texty boli stavané paralelne do stĺpcov. Takýto rukopisný materiál sa vyskytuje medzi fragmentmi len v jedinom exemplári.³⁰⁸ Tento typ textu reprezentuje tzv. *tiquin qorim*, učebnú pomôcku, kde jednotlivé stĺpce textu reprezentujú ten istý text prezentovaný v odlišných formách (vokalizovaný, nevokalizovaný, aramejský text). Tento malý fragment použitý na zošitie zložiek textu zo XVII. storočia obsahuje tri stĺpce: jeden stĺpec obsahuje biblický text, ďalší masoretický text a tretí targum Onqelos. Text využíva odlišné formy kvadratického písma pre odlišenie textu. Rovnako sú použité dva odlišné atramenty. Text je však písaný dvoma odlišnými rukami. Svetlohnedý atrament zachytávajúci hlavnú časť textu pochádza z XV. storočia. Na verse sa nachádza semikurzívny nápis, ktorý nesie na sebe znaky talianskej semikurzívy. Písmo je okrúhlejšie, mohlo byť pripísané neskôr.

Ostatné texty s targumom sledujú tradičnú formu spisovania verša za veršom a odlišenie targumu od hebrejského textu nie je na prvý pohľad vizuálne možné. Text zdieľa rovnaký typ písma so všetkými formálnymi znakmi ako i farbu atramentu a umiestnenie na riadku. Targum je integrálnou súčasťou textu.

Po formálnej stránke predstavujú dochované fragmenty diela väčších rozmerov. Šírka a výška hlavného textového poľa bez okrajov a masory magny dochovaná na niekoľkých fragmentoch ukazuje, že presahovala 200 mm v šírke a 320 vo výške.³⁰⁹ Údaje ukazujú, že celé fólio muselo dosahovať rozmery väčšie ako 300 x 400 mm.

³⁰⁶mMegila 3.

³⁰⁷Olszowy-Schlanger, *The Hebrew Bible*, 32–33.

³⁰⁸Brno, Moravský zemský archiv (MZA), G 10, kart. 1150.

³⁰⁹Úplne zachované textové pole: Brno, MZA, A1/3, Sbíрка rkp., inv.č. 251: 220 x 380; Ibid., A 7, Přiznávací berní listy, k. 50, sign. 23: šírka 245; Ibid., A 7, Přiznávací berní listy, k. 46, sign. 38: 270 x 401; Ibid., G 2 Nová sbírka, sign. 726 A/6 zlomky: 210 x 322; Ibid., G 11, Sbíрка rkp. Františkova muzea v Brně, k. 615: 306 x 399; Ibid., G 11, Sbíрка rkp. Františkova muzea v Brně, k. 441: 315 x 420; Brno, MZK, ST3-0001.195: šírka 305; Olomouc, ZAO, rod. archiv Žerotínov-Bludov, kn. 53: 232 x 297.

Toto je potvrdené aj jediným zachovaným celým bifóliom z Moravského zemského archívu v Brne.³¹⁰ Veľkosť jedného jeho fólia dosahuje 330 x 414 mm. Takáto veľkosť zodpovedá funkcii textu. Masoretické biblie slúžili ako základ výuky detí a boli určené k verejnému čítaniu. Jedná sa o artikel, ktorý patril k základnej výbave knižnice.

Usporiadanie biblického textu na stránke nachádzame v dvoch podobách. Prevažuje usporiadanie do troch stĺpcov, ale text môžeme nájsť aj v dvoch stĺpcoch. Vnútorne delenie biblického textu nasleduje rovnaké pravidlá ako v prípade Tóry. Texty sú teda delené na *parašot*, ktoré majú pododdiely zvané *ptuchot* a *stumot*.

V prípade už zmieňovaného zachovaného celého bifólia³¹¹ môžeme vidieť jednu zvláštnosť. Bifólio zachytáva aj časť paraše *Šoftim*, štyridsiatej ôsmej paraše. Jedna zo *stumot* označuje verš Dt 19:15. V prípade tohto textu vidíme odsadenie v strede riadku (*stuma*) až pri verši Dt 19:16. Všetky ostatné vnútorné delenia rešpektujú tradíciu.³¹² Text neobsahuje žiadnu poznámku, ktorá by upozorňovala na to, že sa jedná o chybu pisára.

V jednom fragmentárnom prípade máme dochovaný text v prechode medzi dvoma parašami. Jedná sa o pergamenový ústrižok o rozmeroch 65 x 194, ktorý obsahuje verše z knihy Leviticus.³¹³ Zachytáva prechod medzi sekciou prašat *Tazrija* (Lv 12:1–13:59) a prašat *Mecora* (Lv 14:1–15:33). Incipit prvého verša *Mecory* je vytvorený kresleným písmom a rovnako jeho vokalizácia je kreslená, avšak nevyplnená. Veľkosť tohto slova je dvojnásobná. Ukončenie *Tazrije* je označené semi-kurzívnym písmom (hlavný text je napísaný kvadratickým písmom) na jeho samotnom konci. Toto písmo je totožné s masoretickým písmom, ktoré môžeme vidieť v spodnej časti fragmentu. Napriek tomu, že máme iba jeden fragment zachytávajúci takéto spracovanie textu, z ďalších analýz vieme, že práve tento fragment pochádza z rovnakého rukopisu ako už zmieňované bifólio (viz. nižšie).³¹⁴

V prípade delení prorockých kníh a spisov nebolo delenie štandardizované do tej miery ako sa to podarilo v prípade piatich kníh Mojžišových vďaka halachickým

³¹⁰Brno, MZA, G 2 Nová sbírka, sign. 726 A/6 zlomky.

³¹¹Brno, MZA, G 2 Nová sbírka, sign. 726 A/6 zlomky

³¹²Dt 21:1 (*ptucha*), Dt 20:1 (*stuma*), Dt 20:10 (*stuma*), Dt 20:19 (*stuma*).

³¹³Brno, AMB, A3/2, Mýtní kniha, inv. č. 98h; fragment obsahuje časť textu Lv 13, 59–14:2.

³¹⁴Brno, MZA, G 2 Nová sbírka, sign. 726 A/6 zlomky.

kompendiám z pera Maimonida (Ramban) a Jechiela ben Ašera (Roš). Jeden z fragmentov zachytáva text z Jeremiáša.³¹⁵ Podľa kódexu Aleppo sa Jeremiáš delí do väčších parašot na základe jeho obsahu do proroctiev. Ďalšie vnútorné delenia sú často označené, keď je uvedené proroctvo slovami ako „toto mi povedal Pán.“³¹⁶ Moravský fragment sa od kódexu Aleppo odchyľuje v nasledujúcich bodoch.

V prípade Jer 17:19 podľa Aleppa je stuma, kým v prípade moravského fragmentu je to ptucha začínajúca na novom riadku. Verš Jer 19:21 je taktiež podľa moravského fragmentu ptucha. Verš totiž začína hore zmieneným uvedením božieho proroctva. Aleppský kódex tento verš nepovažuje za vytvárajúci nový odsek (ptuchu). Vníma Jer 17:19–27 ako jednu uzavretú jednotku. V prípade moravského fragmentu mohlo ísť o pisárovo rozhodnutie alebo chybu motivovanú incipitom verša. V prípade stumy vo verši 18:5 sa oba fragmenty zhodujú a začínajú text uprostred. Kódex Aleppo v prípade siedmeho proroctva³¹⁷ vydeľuje dvoj až trojveršia do celkov a tento fenomén moravský fragment nereflektuje.³¹⁸

Z niekoľkých fragmentov môžeme vydedukovať, že moravské fragmenty sledovali tradičný aškenázsky typ umiestnenia masory magny. Najčastejšie sa stretávame s dvoma riadkami v hornej časti rukopisu a s tromi riadkami v dolnej časti rukopisu. Tento model je sledovaný aj v moravských fragmentoch.³¹⁹ Hore uvedený fragment, na ktorom sme demonštrovali prechody jednotlivých parašot, a brnenské celé bifólio³²⁰ obsahujú viac ako tri riadky v spodnej časti masory magny. Nadbytočné riadky sú však usporiadané do zlomenej linky vytvárajúcej dekoráciu v spodnej časti rukopisu. Aj toto však ukazuje, že estetika troch spodných liniek bola udržiavaná a len nadbytočné linky mohli opustiť rovnobežnú pozíciu.

Umiestnenie masory magny nie je možné popísať absolútne pre absentujúce časti z fólii. Z fragmentov však vyplýva, že sa preferovalo postavenie masory parvy

³¹⁵Brno, MZA, G 11, Sbíрка rkp. Františkova muzea v Brně, k. 441.

³¹⁶Napr. Jer 6:22: כה אמר יהוה

³¹⁷Jer 18:1–20:18.

³¹⁸V čase vypracovania tejto práce sa mi nepodarilo konzultovať nasledujúcu prácu, ktorá by pomohla vyriešiť načrtnutý problém: Charles Perrot, „Petuhot et setumot: études sur les alinéas du Pentateuque,“ in *Revue Biblique*, 76 (1969), 50–91.

³¹⁹Dva riadky masory magny viditeľné na fragmentoch: Brno, MZA, G 2 Nová sbírka, sign. 726 A/6 zlomky; *Ibid.*, A 7 Brno, MZK, ST1-058.153; Olomouc, ZAO, rod. arch. Žerotínov-Bludov, kn. 53; A 7, Přiznávací berní listy, k. 46, sign. 38. Tri riadky masory magny v spodnej časti viditeľné na fragmentoch: Brno, AMB, A3/2, Mýtní kniha, inv. č. 98f–g; Brno, MZA, G 2 Nová sbírka, sign. 726 A/6 zlomky; Brno, MZK, ST3-001.195; Olomouc, ZAO, rod. arch. Žerotínov-Bludov, kn. 53.

³²⁰Brno, AMB, A3/2, Mýtní kniha, inv. č. 98h; Brno, MZA G2 Nová sbírka, sign. 726 A/6 zlomky.

v priestore medzi stĺpcami a na vonkajšom okraji textu.³²¹ Táto pozícia je považovaná za tradičný aškenázsky model.³²²

Totožnosť troch fragmentov brnenskej mýtnej knihy a separovaného bifólia z Moravského zemskeho archívu³²³ bola v tejto kapitole už spomenutá. Všetky fragmenty obsahujú masoretický text biblie usporiadaný do troch stĺpcov a masoretický text uložený v hornom, dolnom a vonkajšom okraji ako i priestore medzi stĺpcami textu. Pergamen obsahuje slepé linkovanie cez celé fólio. Zaujímavosťou je, že spodná masora parva obsahuje len jednu hrotom vyrytú linku a nie tradičné štyri pre tri riadky.

Písmo reprezentuje kvadratické písmo zo XIV. storočia. Nesie na sebe znaky gotického štýlu – zakrútené drieky a výrazné patky. Písmo fragmentov je mierne nahnuté doľava. Kým dolné ťahy písmen sú vzájomne paralelné, dolný ťah písmena alef je kolmý. Text je zarovnaný predovšetkým predĺžovaním posledných písmen. Toto ukončovanie je zvýraznené rozporom medzi vyššou hustotou písma a následným kontrastom s predĺženým písmenom. Toto písmo zaberá priestor približne troch bežných písmen.

Komparácia samotného masoretického textu je vždy problematickejšia. Už v prípade rakúskeho datovaného rukopisu³²⁴ bolo ilustrované, že každý element textu (konsonantný text, vokalizácia, masora magna, masora parva) môže byť napísaný inou osobou. V mnohých iných prípadoch to môže byť vykonané jediným pisárom. V drobných židovských komunitách nebolo možné udržiavať toľko učených pisárov, ktorí by mohli zhotovovať masory na vysokej úrovni. Mikrografická prax ukazuje, že od čitateľa sa nevyžadovalo, aby masore magne rozumel. Jednoduchším procesom bolo prepísanie knihy podľa predlohy. Napriek tomu rozsiahlosť písania tohto druhu textu vyžaduje, aby bola vyhotovená rozsiahlejšia komparácia masoretických poznámok po formálnej stránke a vyhodnotilo sa, či sa jedná o špecifický masoretický typ písma po estetickú stránku. Z pohľadu jeho duktu sa jedná o nijak nedekorovaný semikurzívny typ písma.

³²¹Viz Brno, AMB, A3/2 Mýtní kniha, inv. č. 98h; Brno, MZA, A 7, Přiznávací berní listy, kart. 50, sign. 23; Ibid., G 2 Nová sbírka, sign. 726 A/6 zlomky; A 7, Přiznávací berní listy, kart. 46, sign. 38.

³²²Olszowy-Schlanger, *The Hebrew Bible*, 34–35.

³²³Brno, AMB, A3/2, Mýtní kniha, inv. č. 98f–g; Brno, MZA, G 2 Nová sbírka, sign. 726 A/6 zlomky.

³²⁴Vatikán, Vatican BAT Vat. ebr. 449.

Masora magna a parva komparovaných zlomkov bola napísaná totožnou rukou. Už na prvý pohľad možno identifikovať prečnievajúce ascendenty písmena lamed so zahnutým hákom a tendenciu vytvoriť zo štvrtého, resp. piateho riadka masory geometrický ornament. Zhodujú sa aj jednotlivé prvky textu ako skratka tetragramatonu v podobe troch bodiek usporiadaných do trojuholníka, špecifický tvar písmena gimel a iné. Zaujímavý a vo všetkých prípadoch zhodný je aj tvar písmena alef, ktorý lavíruje medzi kvadratickou a kurzívnou podobou.

Samotný pisár hlavného konsonantného textu zanesol niekoľko úprav modifikujúcich svoj text. Predovšetkým dopĺňa slová, ktoré zabudol zaniest' do textu. Slová vpisuje drobným písmom na okraj stĺpca. Virtuálne tak zasahuje do priestoru masory parvy. Doplnené slová napriek podobnej veľkosti s masorou parvou nezdieľajú sklon a sú dekorovanejšie (lamed s ozdobnou patkou, zvlnené gotické ťahy). Táto komparácia zväzda k vyvodu záveru, že ruka pisára hlavného textu a masoreta je odlišná. Je nutné však zohľadniť, že písmo masory a písmo hlavného textu sa vizuálne odlišuje a preto ich nie je možné komparovať. Každý gramotný človek dokáže písmo prispôbiť svojmu účelu.

Gotické písmo XIV. storočia je možné vidieť na ďalších dvoch fragmentov.³²⁵ Oba fragmenty boli použité ako vrchný pokryv kartónových väzieb vypracovaných mestskými pisármi. Berne zo zbrojných koní a z poddaných olomouckého kraja ako i vydania olomouckého kraja boli vyhotovené v roku 1620–1621. Nie je dôvod, aby boli väzby považované za mladšie. Obe archíválie obsahujú masoretický text napísaný gotickým kvadratickým písmom a s masoretickými poznámkami.

Text na väzbe z berní obsahuje biblický text targum (aramejský preklad), ale vokalizovaný text z knihy Jób sa vyskytuje bez targumu. Otázka targumu ku knihe Jób však nebol v premodernej dobe štandardizovaný a rekonštrukcia jeho šírenia nie je úplná.³²⁶ Existujú ďalšie dva vokalizované biblické texty neobsahujúce aramejskú parafrázu.³²⁷ Oba fragmenty pochádzajú z prorockých kníh (Jeremiáš, Sudcovia,

³²⁵Brno, MZA, A 7, Přiznávací berní listy, kart. 46, sign. 38 (bez targumu): Berne zo zbrojných koní a z poddaných; Ibid., A 7, Přiznávací berní listy, kart. 50, sign. 23.

³²⁶Viz David M. Stec, *The Text of the Targum of Job: an Introduction and Critical Edition* (Leiden, New York: E. J. Brill, 1994); R. Weiss, „Ha-targum ha-arami le-sefer Ajuv“ [Aramejský targum knihy Jób], in *The Aramaic Targum of Job* (1979); Adolf Weiss, *De libri Jobi paraphrase chaldaica* (Breslau: Typis H. Lindner, 1873).

³²⁷Brno, MZA, G 11, Sbírka rkp. Františkova muzea v Brně, kart. 441; Olomouc, ZAO, po. Olomouc, Archiv obce Nenakonice (O1-46), inv. č. 4.

Ezechiel, Prvá kniha kráľovská), pre ktoré sa tradične uvádza targum Jonatán. V týchto prípadoch ho však text neobsahuje, čo môže ukazovať, že čítanie biblického textu bolo fixované predovšetkým na päť kníh Mojžišových a targum Onkelos.³²⁸ Na druhej strane targum je doložený medzi zlomkami, ktoré obsahujú Príslovia.³²⁹ Na text Prísloví ako i všetkých ostatných kníh z kategórie *ktuvim* (Spisy) sa však nevzťahuje mišnaický príkaz (mMegila 3) čítať texty s targumom. Otvára sa otázka, či možno považovať tento text za lokálnu tradíciu. Pre jej zodpovedanie je nutné vyvinúť ďalšie bádateľské úsilie.

Písmo hore uvedených fragmentov s gotickým štýlom má výraznejšie patky a viditeľné chvostové zdvojenia na konci ťahov. V porovnaní s predošlými diskutovanými masoretickými fragmentmi³³⁰ je sklon písma miernejší a distribúcia na riadku rovnomernejšia. Výraznejšie predlžovanie písmen je zjavné len v prípade písmena *mem sofit*. Fragment na väzbe z berní³³¹ je zaujímavý formou zarovnania. Už v predchádzajúcej kapitole sa uvádzalo, že linkovanie pergamenu nezodpovedá uloženiu textu. Vertikálne linky navrhnuté na tri stĺpce nie sú v súlade s vlastným textom usporiadaným do dvoch stĺpcov. Absentujú teda vertikály, ktoré by mu umožnili zarovnanie prvých písmen v stĺpci. Pisár zvolil teda metódu zvlneného textu, kde každý druhý riadok začína na úrovni druhého písmena prvého riadku a následne tretí riadok sa vracia na úroveň prvého riadku a začína vysunutým písmenom na prvej pozícii. Koncové zarovnanie stĺpcov taktiež nie je dôsledné a kombinuje striedme predlžovanie, skracovanie písmen a ponechávanie voľného priestoru.

Rovnaký spôsob radenia textu do stĺpcov je zachovaný na jednom fragmente, ktorý je užitý ako pokryv knihy zo XVI. storočia Abrahama Buchholzera dnes uschovanej v Moravskej zemskej knižnici.³³² Fragment obsahuje Príslovia vyhotovené pravdepodobne v XV. storočí. Linkovanie textu nie je možné zrekonštruovať. Pravdepodobne bolo vyhotovené olovenou ceruzou, ktorá časom vybledla. Táto forma radenia textu je užívaná pri zdôraznení, že pasáže majú poetický charakter.

³²⁸Ďalšie fragmenty podporujúce vznik miešaných kódexov s časťami s targumom aj bez neho. Viz nižšie v prípade dvoch fragmentov zo zbierky rkp. Františkova múzea v Brne.

³²⁹Brno, MZK, ST3-0001.195; Brno, MZA, G 21 Staré tisky, kart. II/44.

³³⁰Brno, AMB, A3/2, Mýtní kniha, inv. č. 98f-g; Brno, MZA, G 2 Nová sbírka, sign. 726 A/6 zlomky.

³³¹Brno, MZA, A 7, Přiznávací berní listy, kart. 46, sign.

³³²Brno, MZK, ST3-0001.195.

Oba fragmenty obsahujú masoru parvu, ktorá je písaná odlišným spôsobom. Fragment *Olomouckých vydání*³³³ obsahuje taktiež dva horné riadky masory magny, na ktorých je odlišnosť štýlu písania masoretického textu zjavná. Text je tvorený drobným kvadratickým písmom (asi 4 mm riadkovanie), ktoré si zachováva všetky písmená v kvadratickej forme vrátane dôsledne napísaného písmena alef a pe. Napriek drobnému písmu nesú známky toho, čo nazývame v tejto práci gotickou estetikou. Ascendent písmena lamed nie je tak predĺžený ako v prípade predchádzajúcich fragmentov. Obsahuje však patku na svojom vrchole. Tá predstavuje buď vidlicovité zdvojenie alebo vlas tiahnucci sa od vrcholu písmena doľava. Masora taktiež užíva rovnakú skratku pre tetragramaton ako predchádzajúce texty, a teda tri bodky v tvare trojuholníka. Táto skratka sa však nezhoduje so skratkou hlavného konsonantného textu, ktorý užíva kombináciu dvoch písmen jud a písmena lamed.³³⁴

Rukopisy XV. storočia sa vyznačujú menším dôrazom na vypracovanie drieku a väčším kontrastom medzi hrubými a tenkými ťahmi. Vrchné ťahy sú paralelné s dolnými ťahmi. Písmo je paralelné. Niektoré fragmenty taktiež neobsahujú masoretický aparát a obsahujú len vokalizovaný text s kantilizačnými znamienkami.³³⁵ Prevažujú texty, ktorých textové zrkadlo je pripravené olovenou ceruzou narozdiel od predchádzajúcich rukopisov, ktoré obsahovali slepé linkovanie.

Zarovnanie do stĺpcov je komplexnejšie a kladie sa dôraz na rovnomernú distribúciu písma na riadku. Fragment obsahuje Deuteronomium 28:68–29:6,³³⁶ a je rozdelený na pťuchou (Dt 28:69) a stuma (Dt 29:1). Toto delenie je opačné v dnešnej verzii. Pisár miesto zámerného predlžovania písmen na konci riadku uprednostňuje rozpísanie slova, ktoré nie je ukončené a opäť plne zopakované v ďalšom riadku. Neukončené slovo často končí rozlomeným písmenom.

Rovnaké usporiadanie textu a spôsob zarovnania obsahuje aj ďalší fragment z toho istého fondu.³³⁷ O tom, že sa jedná o fragment z rovnakého kódexu naznačuje rovnaká kvalita pergamenu a zhodná výška hlavného textu. Ďalšie paleografické

³³³Brno, MZA, A 7, Přiznávací berní listy, kart. 50, sign. 23.

³³⁴Ibid., pre príklad viz appendix: Obrazová príloha, obr. 5 a 8.

³³⁵Brno, MZA, G 11, Sbízka rkp. Františkova muzea v Brně, kart. 615.

³³⁶Ibid.

³³⁷Brno, MZA, G 11, Sbízka rkp. Františkova muzea v Brně, kart. 441.

črty textu (distribúcia písma, sklon, jednotlivé písmo) ukazujú, že sa jedná o tú istú písársku ruku. Všetky tieto znaky ukazujú, že ide o totožnú kodikologickú i paleografickú jednotku.

Prvý fragment obsahuje Deuteronomium s targumom Onqelos, druhý fragment Jeremiáša bez targumu. Je možné, že teda fragmenty pochádzajú z biblie, ktorá obsahovala všetkých dvadsať štyri kníh. A to tak, že časť obsahovala aj aramejskú parafrázu (pravdepodobne v prvých piatich knihách) a časť (prorocké knihy, možné zvitky) boli bez nej. V stredoveku sa v Aškenáze písali najčastejšie biblie, ktoré obsahovali päť kníh Mojžišových s targumom Onqelos, nasledovali zvitky (Pieseň piesní, Rút, Žalmy, Kazateľ, Ester) a haftarot.³³⁸ Časť z Jeremiáša teda mohla byť súčasťou poslednej skupiny a byť čítaná počas šabatu alebo sviatkov. V súčasnosti nevidujeme nájdenu časť Jeremiáša (17:16–18:9) ako haftaru. Najbližšou čítanou časťou je Jeremiáš 16:19–17:14 pre *Be-chukotaj* (Lv 26:3–27:34). Pokiaľ ide skutočne o tú istú kodikologickú jednotku, tak Jeremiáš figuroval zrejme ako celá kniha a nie výňatky k čítaniu.

Z paleografického hľadiska je zaujímavý i ďalší fragment z Moravského zemského archívu, ktorý slúži ako pokryv väzby knihy s komorným účtovníctvom, v prvej polovici XVI. storočia.³³⁹ Písmo ma odlišný pomer, jeho šírka a výška sa k sebe blížia. Distribúcia písmen na riadku je redšia a slová sú jasne delené. Písmo je takmer úplne kolmé na imaginárnu hornú a dolnú linku písma. Descendenty písmen sú krátke; táto črta je všeobecne platná pre aškenázske písmo, avšak výrazná v tomto prípade. Špecifická je aj ligatúra alef-lamed.³⁴⁰

3.3 Ostatné texty

Zatiaľ sa hovorilo o dvoch kategóriách biblického textu: Tóra vo forme zvitku a biblia ako kódex. Toto rozdelenie pod druhú kategóriu automaticky zaraďuje akýkoľvek biblický vokalizovaný fragment. Ten však nemusí pochádzať z biblie. U konkrétnych kníh ako Jeremiáš a zvitkoch ako Ester, Rút, Pieseň piesní možno predpokladať, že mohli byť súčasťou liturgie.

³³⁸Olszowy-Schlanger, *The Hebrew Bible*, 34.

haftara (sg.), haftarot (pl.) – vybrané sekcie z Prorokov čítané počas šabatu a sviatkov v návaznosti na čítanie z Tóry. Toto čítanie prebieha ako spev s melódiami líšiacimi sa od textu Tóry.

³³⁹Brno, MZA, A1/3, Sbíрка rukopisů a úředních knih, inv. č. 251.

³⁴⁰Viz appendix: Obrazová príloha, obr. 4.

Reprezentatívne liturgické kódexy, ktoré slúžia pre vedenie verejných modlitieb zvané *machzor* (*machzorim*, *pl.*), majú svoju vlastnú tradíciu v Aškenáze a adoptovali si vlastnú formu aj po paleografickej stránke. Tomuto typu kódexov je venovaná nasledujúca kapitola.

Odlíšiť text, ktorý mohol pochádzať z diela liturgického charakteru od biblie je zložité. Obe kodikologické jednotky totiž majú tendenciu dosahovať väčších rozmerov vzhľadom k ich funkciám. Biblické texty v machzoroch taktiež preberajú radenie textu do dvoch až troch stĺpcov.³⁴¹ K rozoznaniu z akého typu knihy fragment pochádza nám môžu pomôcť paratexty ako v prípade rukopisu CO 433 z Olomouckej kapituly, kde sám pisár označuje, že text je určený pre čítanie k sviatku Roš ha-šana.³⁴² Môžeme sa teda domnievať, že ide o biblické výťahy užívané pri liturgických obradoch. Pokiaľ fragment neobsahuje tento druh informácií, otázka jeho funkcie musí byť ponechaná otvorenou.

³⁴¹V dvoch stĺpcoch: Machzor Worms, II, Pieseň piesní, Rút, Kazateľ; Machzor Nuremberg, Kazateľ, Rút. V troch stĺpcoch: Machzor Worms, I, Kazateľ, Jób, Jeremiáš. „Mahzor Nuremberg,“ *the Jewish National and University Library, Treasures of the Jewish People, Private Collections*, prístup: 2. augusta, 2013: http://jnul.huji.ac.il/dl/mss-pr/mahzor-nuremberg/open_eng.html. „Mahzor Worms,“ *the Jewish National and University Library: Treasures of the Library*, prístup: 2. augusta, 2013, http://www.jnul.huji.ac.il/dl/mss/worms/about_eng.html.

³⁴²Olomouc, ZAO, po. Olomouc, CO 433; pre ďalšie informácie viz apendix.

3.4 Liturgické fragmenty

Liturgické texty sa objavujú až v priebehu stredoveku. Žiadna z liturgických modlitebných kníh sa neobjavila pred začiatkom stredoveku a nie je jasné, či existovali a nekolovali len ako orálne dedičstvo. Je nám však prístupný halachický materiál, ktorý sa snažil upravovať liturgiu skrze inštrukcie.

Materiály upravujúce rítus začali generovať babylonské gaónske authority, ktoré si nárokovali na vedúcu pozíciu vo fixovaní tradície a šírenia ich vlastnej právnej authority. Prvým autorom takéhoto textu, ktorý má cielene fixovať liturgiu, bol gaón akadémie v Súre *Rav Natronai bar Hilai*.³⁴³ Ten zaslal inštrukcie lucenskej komunite v Španielsku. Jeho nástupca *Rav 'Amram* skomponoval systematickejší text. Táto liturgická pomôcka, *Seder Rav 'Amram*, sa úspešne šírila ako inštrukcie pôvodne vydané do Barcelony.³⁴⁴ O storočie neskôr *Sa'adja ben Josef al-Fajúmi*, známy ako Sa'adia Gaon, zostavil svoje dielo venované tejto tematike pre potreby egyptských komunít.³⁴⁵

V Aškenáze vznikajú podobné diela už jednu generáciu po Rašim (1040–1105). Israel Ta-Shma ukázal, že dielo považované za *Sidur Raši*³⁴⁶ je len jednou z verzii tzv. *Machzora Vitry* spísaného *Simchom ben Samuelom z Vitry*. Ta-Shma predpokladá, že autor Machzoru Vitry je vnukom učenca s rovnakým menom, ktorý bol žiakom Rašiho. S týmto záverom nesúhlasí Simcha Emanuel, ktorý považuje za autora diela Simchu – súčasníka Rašiho.³⁴⁷

Vlastný text liturgie je tvorený tzv. statickými modlitbami a variabilnými doplnkami. Pod statickými modlitbami si predstavujeme základné náboženské povinnosti, ktoré sa stali základom synagogálnej liturgie. Medzi povinnosti

³⁴³ Akadémie v Súre – akadémie v reprezentovaná gaónom v Babylónii medzi VI. až XI. storočím. Spoločne s akadémiou v Pumpedite reprezentovali najväčšie authority judaizmu ako zohrávali dôležitú úlohu v šírení babylonského Talmudu. Loius Ginzburg, *Geonica*, I (New York: Hermon Press, 1968), 123.

³⁴⁴ Pre kritickú edíciu viz E. D. Goldschmidt, *Seder Rav Amram* (Jerusalem: Mosad ha-Rav Kuk, 1971). Edícia však čerpá z rukopisného materiálu prevažne zo XIV. storočia.

³⁴⁵ Ginzburg, *Geonica*, 166. Tento prehľad sa drží výsledkom výskumu Sefana C. Reifa a jeho diela *Judaism and Hebrew Prayer* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1993) a diela Ismara Elbogena, *Der judische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung* (Frankfurt am Main: J. Kauffmann, 1931). Táto monografia bolo preložená do hebrejčiny aj angličtiny a často figuruje ako základná príručka napriek jej veku a nutnosti niektoré závery revidovať.

³⁴⁶ *Sidur Raši* bol považovaný za spísané Rašiho názory k liturgii vytvorený jeho žiakmi.

³⁴⁷ Israel Ta-Shma, „Al kama injanej Machzor Vitry“ [Niekoľko otázok Mazchora Vitry], in *Ali Sefer*, 1984, 81–89; Simcha Emanuel, „Le-Injano šel Machzor Vitry“ [Otázka Machzoru Vitry], in *Ali Sefer*, 12 (1986), 129–130.

plnoprávneho člena židovskej obce patrí recitácia *Šema Jisrael* dva krát denne a recitácia *Amidy* tri krát denne.³⁴⁸ Amida je v súčasnej dobe tvorená devätnástimi požehnaniami. Ďalšie požehnanie sú zaraďované pred a za Šmu (Jócer, Ahava raba, Emet ve-jaciv). Medzi jednotlivé požehnanie sú vkladané doplnkové liturgické časti nazývané *pijutim* (*pijut*, sg.).

Medzi jeho základné znaky patrilo abecedné radenie textov a iné vizuálne hry s radením písmen a celých slov. Časom sa pridáva rým na konci riadku a delenie textu na strofy skrze biblické citáty a refrény. Hoci značná časť *pijutov* je anonymná, medzi *pijutmi* sa akcentuje ich autorstvo, ktoré sa prejavuje skrze adaptáciu užívania akrostichov. Akrostich sa stáva dominantnou formou označovania autorstva textu ako originálny autor alebo opisovač diela v hebrejských textoch.

Za najvýznamnejšieho autora *pijutim* je považovaný *Eleazar ben Qalir (Qilira)*.³⁴⁹ V rokoch 1050 až 1200 môžeme hovoriť o období bohatých na sefardské *pijutim*. Autori ako *Ibn Gabirol*, *Juda ha-Levi*, či *Moses ibn 'Ezra* neboli len významní básnici, ale aj filozofovia. Ich básne sa vyznačujú striktnou adaptáciou arabských metier a dôrazom na jasné gramatické štruktúry jazyka. V kontinentálnej Európe a na Apeninskom polostrove sa *pijut* rozmáhal približne do polovice XIII. storočia a čerpal predovšetkým z palestínskej básnickej tradície.

Liturgiu kontinentálnej Európy popisujeme vo vzťahu k dedičstvu palestínskych *pajtanim*, ktorá sa reflektuje v tejto liturgii na rozdiel sefardskej liturgie. Byzantský, talianský a franko-germánsky rítus bol naklonený palestínskej tvorbe *pijutim* a zachovali sa celé časti hymien totožne uložených do obradu. Markantné je užívanie *pijutim* Eleazara be Qalira najmä v prípade *qinot* počas sviatku Tiša be-av.

³⁴⁸ *Šema Jisrael* – vyznanie viery skladajúce sa z pasáží Dt 6:4–9, Dt 11:13–24, Nu 15:37–41.

Amida – základná modlitba denného modlitebného obradu recitovaná za státia (názov odvodený od hebrejského slovesa „stát“) individuálne a potichu. V prípade, že sa modlenia účastní počet mužov dosahujúci kvórum (*minjan*), modlenie prebieha nahlas s ďalšími prídavkami (*qerova*). Recitácia prebieha počas ranného obradu (*šachrit*), poobedného (*mincha*), večerného (*arvit*), počas šabatu, počas sviatkov v modlitebnom prídavku (*musaf*), počas sviatku *Jom kipur* aj v konečnej sviatočnej modlitbe s názvom *Ne'ila*. Amida je taktiež známa pod názvami *Tefila* alebo *Šmone esre* (Osemanásť, odkaz na požehnanie, ktorých je dnes devätnásť).

³⁴⁹ Charakteristike jeho *pijutim* viz Ezra Fleischer, *Širat ha-qodeš ha-ivrit bi-jamej ha-bejnajim* [Hebrejská poézia v stredoveku] (Jerusalem: Keter, 1995); Michael Rand, „Compositional Technique in Qilirian Piyyutim for Rain and Dew,“ in *From a Sacred Source: Genizah Studies in Honour of Professor Stefan C. Reif*, Ben Outhwaite, ed. (Leiden: Brill, 2010), 249–287.

Táto vetva recituje počas sviatočných šabatov špeciálny *jocer* a *qerovu*³⁵⁰ ako i kerovu pre celú *amidu* počas sviatku Jom kipur. Tieto ako i ďalšie špecifické znaky liturgie nie sú doložené pre Sfarad, ktorý sa pridržiaval byzantských gaónov.³⁵¹

Liturgická tradícia palestínskych *pajtanim*³⁵² sa vyznačovala zložitými lingvistickými formami. V Aškenáze sa časom stali pre poslucháčov neuchopiteľné. Začali sa spisovať komentáre k pijutim, ktoré mali za úlohu objasňovať text a ich funkciu.³⁵³ *Jicchak (Or Zaru'a) mi-Vina, Meir z Rothemburgu (Maharam), Ja'akov ben Moše Moellin (Maharil), Avraham Klausner, či Eizek Tirna*³⁵⁴ sú osobnosti, ktoré sa liturgickým otázkami venovali a formovali chápanie liturgie v stredovekom Aškenáze. Najvýznamnejším a najrozsiahlejším komentárom k významu pijutim pochádza z pera *Abraham ben Azriel*. Ten pravdepodobne pobýval v Prahe v prvej polovici XIII. storočia. Vo svojom diele *Arugat ha-bosem* interpretuje liturgiu ako jeden zo zdrojov židovskej kultúry.³⁵⁵

V XIV. storočí sa ukazujú rozdiely medzi jednotlivými širšími kultúrnymi okruhmi aj v samotných liturgických textoch. Rozdiely odrážajú geograficko-kultúrnu deľbu na západný (*Raynus*) a východný Aškenáz. Na východe vznikajú komunity, ktoré v období ranného novoveku budú odkazovať ako na *Ostrajch, Polin, Pihem, Mern* a *Lita*.³⁵⁶ V XV. storočí sa rakúsky učenec vyjadril o východnom Aškenáze ako *bnej chet* (ľudia písmena ch) na rozdiel od západu, ktorý vyslovuje na miesto ostrého ch písmeno h (*bnej het, ľudia písmena h*).³⁵⁷

Povedomie o rozdieloch v tradíciách a vedení obradov bolo známe už skôr. Absencia nadregionálnych židovských autorít viedla k vytváraniu lokálnych tradícií zvaných *minhag* (*minhagim*, pl.). Ich rešpektovanie sa stalo jedným z pilierov aškenázskej kultúry. Objavovali sa žánre, ktoré tieto regionálne rozdiely zachytávali.

³⁵⁰Jocer – prvé požehnanie pri ranej modlitbe (šachrit) pomenované podľa obsahu – poďakovanie stvoriteľovi za svetlo (Jocer Or – stvoriteľ svetla). Qerova – pijutická vložka do Amidy.

³⁵¹Heinemann, *Literature of Synagoge*, 208–209.

³⁵²Pajtan – autor pijutu, básnik.

³⁵³Viz Elisabeth Hollander, *Piyyut commentary in medieval Ashkenaz* (Berlin: Walter de Gruyter, 2008).

³⁵⁴Avraham Klausner, *Sefer Minhagim*, Ch. Ehrenreich, ed., (Deva: Ocar ha-chajim, 1929); Eizek Tirna, *Sefer minhagim* (Cracow: [s. n.], 1597).

³⁵⁵*Sefer Arugat ha-Bosem*, E. E. Urbach, ed., 4 vol. (Jerusalem: Mekitse nirdamim, 1939–63).

³⁵⁶Reif, *Hebrew Prayer*, 180.

³⁵⁷Viz Martha Keil, „Gemeinde und Kultur – Die mittelalterlichen Grundlagen jüdischen Lebens in Österreich,“ in *Geschichte der Juden in Österreich*, Österreichische Geschichte 15 (Vienna: Ueberreuter, 2006), 73.

Spomínaný Machzor Vitry je nepriamo spojený s Olomoucou skrze postavu jedného z autorov neskorších dodatkov. *Jicchak ben Dorbelo* (taktiež ako Durabel, XII. storočie) zaznamenával špecifické tradície jednotlivých obcí, ktoré navštívil ako sprievod obchodníkov. Medzi Dorbelovými destináciami bola aj Praha odkiaľ vyrazil do Poľska a Ruska.³⁵⁸ Jedným z navštívených miest mohol byť práve Olomouc, ktorý sa skrýva za menom *Almica*. Dorbelo tu zaznamenal dva zvyky: trhanie trávy pri pochovávaní a delenie paraše Va-jelech.³⁵⁹

3.4.1 Liturgia skrze fragmenty

Hlavným liturgickým prameňom sú fragmenty pochádzajúce z *machzoru* (machzorim, pl.). Jedná sa o knižnú jednotku väčšieho formátu s obsahom sviatočnej liturgie. K nim boli často priväzované iné materiály spojené s liturgickým životom komunity. Napriek tomu, že liturgia je verejnou záležitosťou, machzor nie vždy patril komunite. Machzory najčastejšie patrili *chazanom*. Pod chazanom si dnes predstavujeme kantora. V X–XII. storočí sa jednalo o odborníka na liturgické otázky.³⁶⁰ Liturgia sa generovala v regionálne úzkych oblastiach a často bola pre každú komunitu špecifická. Machzor bol teda výrazom samotnej komunity a jeho vlastníctvo sa stávalo ich záujmom. Komunita však netvorila inštitúciu, pre ktorú by bolo typické získavať takéto objekty. Machzor mohla získať od patróna, ktorý ho nechal vyhotoviť.

Obrovské iluminované, či dekorované machzory boli len sporadicky dostupné bežnému členovi obce. Ten počas sviatkov opakuje predriekany text.³⁶¹ V tomto ohľade má machzor charakter verejného textu a najznámejšie dochované aškenázske machzory ukazujú, že si adoptoval aj vhodnú reprezentatívnu formu verejného textu. Norimberský machzor³⁶² z XIV. storočia dosahuje rozmerov 370 x 500 mm (š x h)

³⁵⁸Gérard Nahon, "Isaac b. Dorbelo et le Mahzor Vitry," in *Ibrahim Ibn Ya'qub at-Turtushi: Christianity, Islam and Judaism Meet in East-Central Europe (800–1300)*, Petr Charvát, ed., (Praha: Oriental Inst., 1996), 191–206.

³⁵⁹Viz siman 279 a 350 in *Mahzor Vitry*, Shimeon Horowitz, ed. (Jerusalem: Aleph Publishing Co.) s. 247, s. 388. Pre český preklad viz Jana Horáková, „Náboženské zvyky v Olomouci, cca. 1180 (Machzor Vitry),“ in *Vybrané hebrejské prameny k dějinám židů na Moravě: středověk a raný novověk*, Judaica Olomucensia 5, T. Viši, M. Krappman, A. Drexlerová, ed. (Olomouc: Upol, 2013), 13–14.

³⁶⁰Reif, *Hebrew Prayer*, 181.

³⁶¹*Ibid.*, 179.

³⁶²„Mahzor Nuremberg,“ *the Jewish National and University Library, Treasures of the Jewish People, Private Collections*, prístup: 2. augusta, 2013: http://jnul.huji.ac.il/dl/mss-pr/mahzor-nuremberg/open_eng.html.

a obsahuje 521 fol. Prvá časť Wormského machzoru³⁶³ z XIII. storočia dosahuje 310 x 390 mm, druhá časť 310 x 450 mm. Z moravských dochovaných fragmentov môžeme len ťažko vydedukovať aký bol finálny rozmer kódexu. Fragmenty dochované ako mäkká väzba alebo vrchný pokryv archiválií však ukazujú, že výška zachovaného textového poľa (bez okraja) mohla dosahovať nad 300 mm.³⁶⁴ To ukazuje, že aj moravské fragmenty sledovali túto formu.

O machzoroch sa najčastejšie hovorí v súvislosti s bohatými ilumináciami často vytvorenými kresťanskými iluminátormi.³⁶⁵ Medzi fragmentmi takýto materiál nenachádzame a rovnako sa nepredpokladá, že by prípadné iluminované a dekorované stránky mali poslúžiť ako druhotný pergamen do knižných väzieb.³⁶⁶ Bohate zdobené machzorim sú pritom typicky aškenázskou záležitosťou. Machzor, ktorý riadil komunitný rítus a reprezentoval komunitu, sa stal objektom, ktorý ju mal reprezentovať po vonkajšej materiálnej stránke. Narozdiel od jednoduchosti Tóry sa na machzor nevzťahovali zákazy súvisiace s uplatňovaním konkrétnejších foriem zobrazovania jednotlivých umeleckých elementov.

Estetická koncepcia machzoru sa však nezakladá len na takýchto explicitných dekoráciách. V predchádzajúcich odstavcoch sme zmienili, že pijut v sebe zahrňoval abecedné hry a akrostichy. Až písomná fixácia liturgie na nosič pomohla týmto aspektom vyniknúť. Rozmanité radenie textu, zložité linkovanie a zarovnávanie textov ako aj uplatňovanie rozličných veľkostí písma ukazuje, že príprava machzoru bol zložitý zdĺhavý proces a vyžadovala skúseného pisára.

Ďalším z dôležitých aspektov machzorov je ich vokalizácia. Kým v biblických textov sa relatívne rýchlo presadil tiberiádsky systém, v prípade liturgie to nebolo tak zrejmé. Mnohé machzory sú vokalizované v rozšírenom tiberiádskom systéme, ktorý bol považovaný za tradičný.³⁶⁷ Na prípade zmieňovaného Machzoru Worms

³⁶³ „Mahzor Worms,“ *the Jewish National and University Library: Treasures of the Library*, prístup: 2. augusta, 2013, http://www.jnul.huji.ac.il/dl/mss/worms/about_eng.html.

³⁶⁴ Brno, MZA, G 2 Nová sbírka, sign. 723/14 zlomky. Brno, MZA G 10, k. 233: 343 mm; Olomouc, ZAO, po. Olomouc, knihy (M1-1) inv. č. 1361, sign. 397: 343 mm

³⁶⁵ Viz Bezalel Narkiss and Aliza Cohen-Mushlin: *The Illumination of the Worms Mahzor*, in „Mahzor Worms,“ *the Jewish National and University Library: Treasures of the Library*, (online)prístup: 2. augusta, 2013, <http://www.jnul.huji.ac.il/dl/mss/worms/pdf/3eng.pdf>.

³⁶⁶ Dekorované fragmenty sa výnimočne vyskytujú ako v prípade fragmentov z Hildesheimu, viz Saskia Dönitz, „Puzzling the Past: Reconstructing a Mahzor from Receipt Wrappings,“ in *Genizat Germania*, Andreas Lehnardt, ed., 31–40.

³⁶⁷ Reif, *Hebrew Prayer*, 176.

môžeme vidieť, že táto premena vokalizácie sa začala uplatňovať. Kým jeho prvá časť je vokalizovaná za využitia tiberiádskeho rozšíreného systému, druhá obsahuje tiberiádsku vokalizáciu. Beit-Arié sa domnieva, že obe časti boli napísané odlišnými pisármi a nepoužívali sa simultánne. Druhá časť totiž nesie znaky užívania v podobe glos a poznámok až od XVI. storočia, kým prvá časť vykazuje znaky kontinuálneho užívania.³⁶⁸ V podkapitole o masoretických bibliách sme hovorili o tom, že vokalizácia prichádzala do textu druhotne. V prípade masoretických biblií sa presadili *naqdanim*, gramatici, používajúci tiberiádsky systém. Pisári liturgie mali širšie možnosti ako text vokalizovať a mohli použiť rozšírený systém vokalizácie. Opäť autor konsonantného textu nemusel byť autorom aj vokalizácie.

Pre posúdenie vokalizácie moravských fragmentov, ja ako autorka tejto práce nemám lingvistické vzdelanie, ktoré je potrebné pre túto analýzu. Je však dôvod, prečo by vokalizácia nemala deviovať od tiberiádskeho systému. Väčšina moravských liturgických fragmentov pochádza z machzorov z XV. storočia. V tej dobe už bola tiberiádska vokalizácia zavedená. Znalosť je priamo zachytená. Medzi masoretickými bibliami je dochovaný starší materiál s tiberiádskou vokalizáciou.

V nasledujúcich riadkoch by som rada predstavila časť fragmentov, ktoré sú špecifické. Jedná sa predovšetkým o kodikologické a paleografické pozorovania zamerané na formát knihy, typy písma a ich funkcie. V prípade jedného fragmentu si všímam odklon od textu moderných edícií.³⁶⁹ Upozorňuje na niektoré aškenázske pijutim.³⁷⁰ Hlbšia analýza textu by však prekročila rozsah a vytýčený cieľ tejto práce. Mnoho fragmentov pochádza z totožných kodikologických jednotiek. Časť virtuálnych kódexov bola prezentovaná v článku Tamása Visi a autorky práce (2013).³⁷¹ Táto diplomová práca pracuje s ďalšími hebrejskými zlomkami, ktoré som identifikovala ako pochádzajúce z toho istého kódexu a týmto objavom dopĺňujeme výsledky bádania.

³⁶⁸ Malachi Beit-Arié, „The Worms Mahzor: Its History and Its Palaeographic and Codicological Characteristics,“ in *Treasures of the Library: Mahzor Worms* (online), 13–14, prístup 4. august 2013, http://www.jnul.huji.ac.il/dl/mss/worms/art_eng.html.

³⁶⁹ Olomouc, ZAO, po. Olomouc, CO 299.

³⁷⁰ Všetky identifikované pijutim sú uvedené v apendixe. Na ich identifikáciu bol použitý Davidsonov slovník pijutim, v jednotlivých odkazoch je uvedené číslo pijutu, viz Israel Davidson, *Ocar ha-šira ve-ha-pijut: mi-zman chatimat kitvei ha-godeš 'ad rešit tqufat ha-haskala* [Slovník piesní a pijutim: od počiatku svätých textov až po počiatok haskaly], I-IV (New York: the Jewish Theological Seminary of America, 1923–1933). Spôsob odkazovania sleduje spôsob uvedený v poznámke 369.

³⁷¹ Visi, „Moravian Fragments,“ in *Genizat Germania*, Andreas Lehnardt, ed. (2013).

Svadobná liturgia: Fragment z rukopisu olomouckej kapituly

Rukopis vsadený ako predná a zadná predsádka diela latinského breviára z Olomouckej metropolitnej knižnice obsahuje liturgiu sviatočného rázu orientovaného na svadobný obrad a na šabat, ktorý udalosť predchádza.³⁷² Je to jeden z mála fragmentov, ktorý obsahuje takéto špecifické hymny. Všetky dochované hymny sú štandardnou súčasťou liturgie tohto typu. Napriek tomu môžeme vidieť odlišné poradie veršov ako bolo znázornené na nasledujúcom príklade *Mocei šabat* a *Birkat ha-mazon*. Napriek tomu, že sú vitálnou časťou sviatočnej liturgie vo väčšine rítov môžeme vidieť do akej miery dokážu v stredoveku variovať.

Liturgické hymny tohto typu nazývame *zmirot* (sg. *zemer*). Napriek tomu, že ich texty nachádzame predovšetkým v hebrejskom, či aramejskom jazyku, preniesli sa aj do vernokulárnej reči ako jidiš a ladino. Už od stredoveku sa žánru darilo predovšetkým v kultúrnej oblasti Sfaradu, kde sú vitálnou témou praktického užívania ako i skúmania i dnes. Tento fragment nám však ponúka pohľad na liturgické hymny, ktoré sú autorsky i užívateľsky spojené s Aškenázom.

Predná predsádka je neúplná, obsahuje však incipit básne *Jišma'a ba-arei Jehuda* z pijutu s názvom *Qol David jona tama*, ktorej autor je Ja'akov ben Natan.³⁷³ Je možné, že sa jedná o súčasníka rabbi Jicchaka mi-Vina, a že sa pohyboval v rakúskom prostredí.³⁷⁴ Text pijutu v čase tohto výskumu nebol komparovaný s inou kópiou, ale tá je potrebná. Text totiž nie je koherentný.

Verso prednej predsádky obsahuje *Mocei Šabat*, liturgiu predznačujúcu ukončenie šabatu a s ním aj ukončenie príkazov a zákazov definujúcich správanie počas tohto dňa. Opäť v komparácii s moderným textom môžeme pozorovať odlišné poradie liturgických veršov. Fólio zachytáva štyri úplné verše a posledné dve slová začiatočného verša a značnú časť posledného šiesteho verša. Moderné edície zachytávajú verše v poradí ako udávané v prvom stĺpci, následnosť veršom v analyzovanom fragmente zachytená v druhom stĺpci.³⁷⁵

Moderná edícia

³⁷²Olomouc, ZAO, po. Olomouc, CO 299.

³⁷³Viz Davidson, qof 81, yud 4119*.

³⁷⁴Leopold Zunz, *Die synagogale Poesie des Mittelalters* (Berlin: J. Springer, 1855), 489–490.

³⁷⁵Text prevzatý z „Maagar ha-pijutim,“ *Piyut.org*, prístup 10. marca, 2013, <http://www.piyut.org.il/tradition/325.html?currPerformance=367>. Davidson, he 741.

- [1] יום פְּנֵה כָּצֵל
- [2] צְדָקָתְךָ כְּהַר תְּבוֹר
- [3] חֲלָפָה עֹנֵת מִנְחָתִי
- [4] קוֹלִי בֵּל יִנְטֵל
- [5] הֶעֱתַר נוֹרָא וְאִיוֹם
- [6] קָרָאתִיךָ יְיָ הוֹשִׁיעֵנִי

CO 299/fr.1

- [1] יום פְּנֵה כָּצֵל
- [2] צְדָקָתְךָ כְּהַר תְּבוֹר
- [3] חֲלָפָה עֹנֵת מִנְחָתִי
- [4] קָרָאתִי יְיָ הוֹשִׁיעֵנִי
- [5] הֶעֱתַר נוֹרָא וְאִיוֹם
- [6] קוֹלִי בֵּל יִנְטֵל

Dôvod tejto zmeny nie je zrejmý, nejde však o žiadnu pisársku chybu. Text reflektuje odlišnú formu liturgie, ktorá sa odzrkadľuje aj nasledujúcom požehnaní. Jedná sa o požehnanie pred svadobným jedlom, *Birkat ha-mazon*.³⁷⁶ Pijut obsahujúci niekoľko požehnaní sa taktiež líši od súdobej formy hymnu. Požehnaní je päť a sú usporiadané nasledovne:³⁷⁷

- [1] דְּוֵי הַסֵּר וְגַם חֲרוֹן. וְאֵז אֵלִים בְּשִׁיר יְרוּן. נִחְנוּ בְּמַעְגְלֵי צְדָקָה. שְׁעָה בְּרַכַּת בְּנֵי אֲהָרֵן:
- [2] נִבְרָא אֱלֹהֵינוּ שְׁהַשְׁמַחָה בְּמַעֲוֹנוֹ. וְשִׂאֲכָלְנוּ מִשְׁלֵן.³⁷⁸
- [3] בְּרוּךְ אֱלֹהֵינוּ שְׁהַשְׁמַחָה בְּמַעֲוֹנוֹ. וְשִׂאֲכָלְנוּ מִשְׁלֵן. וּבִטְוִבוֹ חַיִּינוּ:
- [4] בְּרוּךְ הוּא בְּרוּךְ שְׁמוֹ בְּרוּךְ אַתָּה יי"ל אֱלֹהֵינוּ יְדוּד אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם. הִזָּן אֶת הָעוֹלָם כָּלוֹ. בְּטוֹבוֹ בְּחֵן בְּחֶסֶד וּבְרַחֲמִים. נוֹתֵן לָחֶם לְכֹל בֶּשֶׂר. כִּי לְעוֹלָם חֶסֶד:³⁷⁹
- [5] וּבִטְוִבוֹ הַגְּדוֹל תְּמִיד לֹא חָסַר לָנוּ וְאֵל יִחְסַר לָנוּ מִזֶּן לְעוֹלָם וָעֶד. בְּעֵבוֹר שְׁמוֹ הַגְּדוֹל. כִּי הוּא אֵל זָן וּמְפָרֵס לְכֹל:³⁸⁰

³⁷⁶Davidson, dalet 180.

³⁷⁷Moderný text prebraný a komparovaný z *Ha-taklitor ta-torani*, ed. 16, CD-ROM (Jerusalem, 2010).

³⁷⁸Toto požehnanie namiesto formule „baruch“ (požehnaný) používa pasívum „nivrach“. Taktiež skracaie text požehnaní oproti dnešným sidurom.

³⁷⁹Namiesto tradičného „baruch ata adonaj“ (požehný si Hospodin) text operuje s dlhšou formou „baruch hu‘, baruch šmo, baruch ata adonaj“ (požehnaný je on, poženané je jeho meno, požehnaný si Hospodin).

³⁸⁰Skrátený verš oproti modernej verzii.

Zadná predsádka už zmieňovaného fragmentu obsahuje ďalšiu liturgickú pieseň *Menucha ve-simcha or la-jehudim*.³⁸¹ O autorovi nie je nič známe okrem jeho mena naznačeného v akrostiku – „Moše.“ Tradične je spievaná v piatok večer. Fragmentárny text, ktorý mu predchádza, obsahuje požehnanie manželom vo svojej štandardnej forme. Jedná sa teda o liturgický rukopis, ktorý slúžil práve k tomuto verejnemu obradu.

Tento fragment je zaujímavý aj po kodikologickej stránke. Napriek tomu, že sa dochoval s neúplnou šírkou a dĺžkou, je to časť bifólia a na základe pomerov vnútorných okrajov sa dá predpokladať, že veľkosť knihy sa blížila veľkosti duodecima (pod 20 cm na výšku). Nejedná sa o veľkolepé pergamenové dielo ako bolo prezentované v popise stredovekého machzoru. Napriek tomu, že sú viditeľné len vertikálne linky vedené olovenou ceruzou, v strede vidíme stopy po vnútornom dierkovaní používané pri horizontálnom linkovaní textu.

Ďalším povšimnutia hodným faktom je, že hlavný text je napísaný knižným písmom. Fragментy z machzorov manipulujú s rôznymi veľkosťami kvadratického písma. Odlišné veľkosti predstavujú spôsob oddelenia rôznych informácií. Kým písmo do veľkosti dvoch až štyroch riadkov je používané pri incipitoch jednotlivých pijutov, zmenšené písmo označuje slová opakované komunitou, alebo záverečné formule. V tomto rukopise vidíme uplatnenie kvadratického písma v prípade incipitov pijutov. Ostatné časti sú písané knižným písmom neskorého XIV. alebo začiatku XV. storočia.

Z tohto pozorovania vyplýva, že pôvodný kódex s textom zemirot neniesol znaky machzoru, ktorý predstavuje väčšina fragmentov. Liturgické texty z machzorov využívajú kvadratické písmo, ktoré má reprezentatívnu funkciu. Tieto zemirot určené pre špeciálne slávnosti boli vytvorené a užívané oddelene od hlavného liturgického diela užívaného v komunite.

Liturgia v dokumentárnej semikurzíve: fragment pesachovej hagady

Aj ďalší fragment spája s predchádzajúcim podobná veľkosť (nedosahuje veľkosť reprezentatívnych machzorov) a typ semikurzívneho písma. Tentokrát sa nejedná však o knižné písmo, ale o regulárne dokumentárne písmo.³⁸² Takéto písmo sa

³⁸¹Davidson, mem 1864. Pre text a preklad v angličtine viz Zemirot Database, „Menucha Vesimcha,“ prístup: 13. marca, 2012, http://www.zemirotdatabase.org/view_song.php?id=21.

³⁸²Bmo, MZK, Mk P 0000.183.

vyskytuje predovšetkým na textoch s halachickým obsahom. Je to písmo bežne užívané v dokumentoch a rukopisoch iniciovaných pre osobnú potrebu. Jeho výskyt na pergamenovom zlomku s liturgickým obsahom naznačuje, že sa jedná práve o typ dokumentu určený pre osobné užívanie. Charakter fragmentu potvrdzuje aj obsah. Jedná sa o pesachovú hagadu. Tá je čítaná pri pesachovom sederi ako naplnenie biblického prípadu (Ex 13:8) poučiť syna o vyvedení židov z Egypta.

Text taktiež nie je úplne vokalizovaný z neznámych príčin. Fragment zachytáva bifólio, text fólíí nie je konzekutívny. Kým jedno fólio obsahuje úplnú vokalizáciu, druhé je bez nej. Vzhľadom k faktu, že ide o nahlas predčítaný text, je pravdepodobné, že vokalizácia mala byť prítomná v celom texte. Ak je tento predpoklad správny, tak text predchádzal vokalizácii. Vokalizácia mohla byť vykonaná neskôr pisárom alebo inou rukou. Pre jej neúplnosť však nie je vysvetlenie.

Fragment zachytáva najznámejšiu frázu hagady: *Budúci rok v Jeruzaleme*. Tento nápis je napísaný kvadratickým písmom ako aj incipity iných častí hagady. Z kvadratického písma možno vyčítať, že sa nejedná o školeného pisára. Písmena imitujú svoj aškenázsky ideál, napriek tomu sa vzdávajú práci profesionála. Semikurzívne písmo pôsobí však prirodzene a plynule. Je možno teda vzniesť hypotézu, že priemerný gramotný muž používajúci aktívne semikurzívne písmo nebol vystavený podmienkam, kde dochádza k užívaniu kvadratického písma.

Nie je to však jediný liturgický text menšieho formátu napísaný semikurzívou. Sňatý fragment z Vedeckej knižnice v Olomouci³⁸³ taktiež splňuje dané kategórie a taktiež používa ako semikurzívu, tak i aj kvadratické písmo v prípade incipitov. Oba druhy písma však pôsobia štandardizovane a neumelo. Nepochybne sviatočné modlitby menšieho formátu boli spisované aj profesionálnymi pisármi.

Napriek tomu, že sme v úvode hovorili predovšetkým o machzore ako výraznom liturgickom prvku v Aškenáze, tieto fragmenty ukazujú, že existovali aj liturgické kódexy užívané mimo synagogálne ceremónie. Menšie finančné a časové výdaje sa ukazujú na forme tohto materiálu. V prípade pesachovej hagady ide o liturgickú pomôcku, ktorá má svoj halachický imperatív. Čítanie pesachovej hagady

³⁸³Olomouc, VKOL, kolekcia fragmentov, č. 4.

prebiehalo verejne. Tento materiál neukazuje, že by sa jednalo o modlitebný materiál pre osobné modlenie.

Liturgia s komentárom

Tri fragmenty obsahujú aj známku po komentároch tradične umiestňovaných na okrajoch textu. Len jeden z komentárov bol zatiaľ identifikovaný. Jedná sa o Rašiho komentár k Rút.³⁸⁴ Táto kniha je tradične spätá so sviatkom Šavu'ot. Umiestnenie komentárov naznačuje vyspelú tradíciu komentovania. V prípade hore uvedeného fragmentu vidíme uloženie Rašiho komentára nad textom. K neúspešnej identifikácii ďalších fragmentov prispeli objektívne podmienky ako kvalita textu.

Ďalší fragment³⁸⁵ obsahuje liturgiu k sviatku Roš ha-šana s komentárom uloženým v hornej a vnútornej časti fólia. Stranu fólia možno vydedukovať na základe dierkovania; vonkajšia strana obsahuje dvojité dierkovanie. Nejedná sa teda o prvoplánové zapisovanie komentáru na okraj textu, ale predchádzalo tomu plánovanie zo strany pisára.

Posledný text³⁸⁶ obsahuje liturgiu k Jom kipur. Zachovalo sa len posledných osem riadkov textu s komentárom na strane. Na základe veľkého voľného priestoru v spodnej časti rukopisu predpokladáme, že sa jedná o machzor väčších rozmerov. Incipit komentára napísaný kvadratickým písmom ako samotný text liturgie ukazuje, že ide o ruku totožného pisára. Nejedná sa tak o marginálne príspevky, ale naplánovaný komentár.

Napriek tomu, že sú zachované len tri fragmenty s komentárom, sú tu reprezentované dva typy písma. Rašiho komentár a komentár k liturgii k Roš ha-šana sú napísané semikurzívou. Komentár k sviatku Roš ha-šana je napísaný kvadratickým písmom. Tento text opakuje slovo, ku ktorému patrí komentár. Toto slovo je vokalizované a zväčšené o pol riadka a za ním nasleduje komentár. Hlavný text a incipit komentáru sú označené symbolom, ktorý nachádzame aj v masoretickej praxi pre označenie informácií mimo hlavný text. Značenie sa začalo užívať pre upozornenie na chybu v texte a jeho doplnenie, ktoré je umiestnené na okraji. Tento spôsob značenia odkazujúci na chybu v texte môžeme nazvať sekundárnym

³⁸⁴Brno, MZA, G 12 Cerroniho sbírka II 153.

³⁸⁵Olomouc, VKOL, 36.146.

³⁸⁶Ibid., 17.775.

doplňujúcim odkazom. Pri označovaní masoretických poznámok však paratext má funkciu primárneho odkazu, kde odkazovaný text mení podstatu textu.

V prípade tohto fragmentu má komentár charakter primárneho odkazu. Využíva toto zaužívané značenie a rovnako masoretovia používa kvadratické písmo, aj keď písmo pre komentár je tradične semikurzívne. Je preto mojou domnienkou, že pisár tohto liturgického diela bol oboznámený s masoretickou praxou a sám text napísal i vokalizoval.

Obdobný spôsob odkazovanie na paratext v marginálií nachádzame aj na príklade machzoru, ktorého zlomky nachádzame umiestnené v knihách brnenských Františkánov. Fragment z rukopisu R P 9³⁸⁷ obsahuje marginálny prípisok, ktorý označuje text, ktorý pisár zabudol napísať. To si uvedomil už pri písaní textu a odkázal na margináliu skrze značku vytvorenú z troch bodiek v tvare trojuholníka. Následne vokalizátor textu použil pri vokalizácii odkaz na slovo skrze symbol aký sme popísali v prípade komentára k liturgii Jom kipur. V prípade brnenského machzoru je jasné, že značka bola vyhotovená vokalizátorom textu, ktorý nebol totožný s pisárom textu.

Machzorim

Počas výskumu sa podarilo identifikovať niekoľko fragmentov pochádzajúcich z totožných kódexov. V prípade machzorov sme označili tieto fragmenty nasledovne:³⁸⁸[1.] *Machzor Jom kipur* (Moravia 2),³⁸⁹*Machzor Jom kipur-Sukot* (Moravia 3),³⁹⁰[2.] *Pesach-Šavu'ot* (Moravia 4)³⁹¹ a [3.] *Machzor Jom kipur-Brno* (Moravia 9)³⁹²

[1.] *Machzor Jom kipur* (Moravia 2)

³⁸⁷Rajhrad, Klášterná knihovna benediktínů, sign. R P 9.

³⁸⁸Prezáté z Visi, „*Moravian Fragments*,“ 2013. Článok však neartikuluje zistené okolnosti a neartikuluje konsekvencie zistení, ani nenačíta ďalšie smerovanie výskumu. To je úlohou tejto práce.

³⁸⁹Brno, MZA, G 10, k. č. 232; Ibid. k. č. 233; Olomouc, AMO, knihy (M1-1), inv. č. 1559, sign. 593; Ibid., inv. č. 1361, sign. 397.

³⁹⁰Olomouc, VKOL, kolekcia fragmentov, č. 1; Ibid., č. 3. Jedná sa o dva zlomky oddelené od väzby. Táto práca sa im ďalej nebude hlbšie venovať. Pre dodatočné informácie viz apendix.

³⁹¹Olomouc, ZAO, po. Olomouc, BCO 88; Ibid. CO 155.

³⁹²Rajhrad, Klášterná knihovna benediktínů, sign. R P 7–9; Ibid., R P 11. V článku Visi („*Moravian Fragments*,“ 2013) bolo identifikovaných osem virtuálnych kódexov. Tento machzor je deviatym identifikovaným kódexom. Pomenovanie Moravia 9 pokračuje v trende stanovenom v článku.

Ďalšie liturgické fragmenty sú spojené so sviatkom Jom kipur. Našli sa na dvoch *libri sentenciarum* (knihy nálezov) Moravského markrabstva. Obe knihy sú prepismi rozhodnutí z rokov 1473–1493 a 1490–1534.³⁹³ Inventár informuje, že prvá bola vyhotovená v XVI. storočí a druhá na konci XVI. alebo začiatku XVII. storočia.³⁹⁴ Obe knihy obsahujú niekoľko pisárskych rúk. Vzhľadom na to, že na základe zhodných paleografických znakov autorka tvrdí, že sa jedná o fragmenty z toho istého kodikologického celku, tak je možné aj korigovať informáciu o čase zhotovenia prepisov týchto kníh nálezov.

Ďalšie dva fragmenty boli Tamásom Visi identifikované ako pochádzajúce z tej istej paleografickej a kodikologickej jednotky ako predchádzajúce fragmenty. Obe sú uložené v Archíve mesta Olomouc. Jedná sa o fragmenty z mestských kníh z rokov 1604 a 1605.³⁹⁵ Možno teda predpokladať, že k voviazaniu všetkých fragmentov došlo na začiatku XVII. storočia v Olomouci.

Okolnosti za akých sa machzor dostal do rúk kníhviazačom nie je jasná. Od roku 1454 židia v samotnom Olomouci pobývať nemohli, ostávali však usadení v neďalekých mestečkách. Paleografické a kodikologické znaky fragmentov ukazujú, že fragmenty sú z XV. storočia. O jeho viac ako storočnej existencii pred zviazaním do väzieb nie je nič známe.

[2.] Pesach-Šavu'ot (Moravia 4)

Nasledujúce dva fragmenty pochádzajú machzoru k sviatkom Pesach a Šavu'ot. Oba fragmenty boli užité ako predsádky knižných jednotiek v držaní olomouckej kapituly. V prvom prípade sa jedná tlač z roku 1474.³⁹⁶ A v druhom o rukopisné dielo – breviár s priviazaným kalendárom z XV. storočia.³⁹⁷ Nápisy na prídeštiach a predsádkach tohto rukopisu zaznamenávajú udalosti XV. storočia. Samotný hebrejský fragment na sebe nesie nápis *Nandor Albense castrum 1477 detentum et defensum* (predná predsádka), *Wladislaus est rex Bohemie 1415 Ungarie autem 1490* (zadná predsádka). Vzhľadom na to, že predpokladáme, že ide o hebrejské

³⁹³Brno, MZA, G 10, kart. 232; Brno, MZA, G 10, kart. 233.

³⁹⁴Inventár k G 10 (Brno, MZA, 1962).

³⁹⁵Archív mesta Olomouc, Knihy (M1-1), inv. č. 1559, sign. 593: "Taxa pro Termino S. Nicol: 1604", Archív mesta Olomouc, Knihy (M1-1), inv. č. 1361, sign. 397: "Losunga pro ter: S. Georgi Anni 1605"

³⁹⁶Olomouc, ZAO, po. Olomouc, BCO 88: Salomon III, *Glossae ex illustrissimis auctoribus collectate* (Auszburg: St. Ulrich und Afra, c. 1474).

³⁹⁷Ibid., CO 155.

fragmenty z tej istej kodikologickej jednotky, fragmenty museli byť použité na vytvorenie väzby v poslednej tretine XV. storočia kníhviazačom olomouckej kapituly.

Základné črty oboch fragmentov sú zhodné: pergamen nalinkovaný ceruzou, rozličné veľkosti kvadratického písma s vysokou variabilitou usporiadania textu. Súčasná kvalita fragmentov je odlišná. Prvotlač bola takmer nepoužívaná a fragment je dobre zachovaný na rozdiel od druhého fragmentu. Fragment z breviára bol používaný, obsahuje mnoho latinských prípiskov a taktiež bol čiastočne vyškriabaný. Napriek tomu zo špecifických znakov písma vidíme, že ide o jednu písársku ruku. Písár užíval totožné značenie pre tetragramaton zložený z troch *jud* a jedného *lamedu* i totožnú nexus *alef-lamed*.³⁹⁸

Špecifické je aj delenie jednotlivých veršov za použitia tenkých vertikálnych liniek v počte dve až päť, respektíve viac pre vyplnenie riadku. Počet čiarok pritom ukazuje na odlišne vnútorné delenie textu, znázorňuje rozdiely medzi veršom, strofou a vložením textom do riadku. Ďalším spôsobom pre vyplnenie riadku je vytvorenie zlomeného písmena na konci riadku. Písmeno je rozdelené na dve časti stojace na tom istom riadku.

Zadná predsádka tlače obsahuje pasáže napísané červeným atramentom. Jej obsahom je časť z rozsiahlej pesachovej qerovy inšpirovanej knihou Exodus.³⁹⁹ Jednotlivé časti sú oddelené červeným atramentom. Ten však nie je použitý na incipity častí, ale zvýrazňuje koniec strof. Červený atrament je použitý vždy v druhej polovici posledného verša, ktorá je odsadená na nový riadok. Každú časť písár dekoruje odlišným spôsobom. Prevažujú jednoduché supralinéárne ornamente. Môžeme však vidieť aj jednoduchý florálny ornament pri jednej ukončenej strofe a obrázok zvierat'a umiestnený v spodnej časti rukopisu mimo textové pole.

Tieto nákresy ako i písmo písané červeným atramentom je vytvorené tou istou rukou ako text písaný hnedým atramentom. Samotný písár sa teda stal aj dekoratórom rukopisu a zrejme sa nerátalo s ďalším využitím umelcov.

³⁹⁸Viz appendix: Obrazová príloha, obr. 4 a 5.

³⁹⁹Jedná sa o deviaty a desiaty pijut *אימת נוראתיך בשדה*, Viz Davidson, alef 7696, alef 2979, tav 246.

Aj obsahovo sa jedná o zaujímavý fragment. Za autora hore zmienenej liturgickej hymny je považovaný *Moše ben Kalonymos*.⁴⁰⁰ Meno tohto lucenského rabína z IX. storočia sa stalo súčasťou zakladateľského mýtu nemeckého Aškenázu. Rabi Eleazar z Worms v 1220 vo svojej kronike predstavuje jeho príchod do Mainz ako akt založenia dynastie rodu Kalonymov.⁴⁰¹ Táto rodina patrila k významným proponentom mystického hnutia *Chasdei Aškenáz*.⁴⁰² Aj ďalší liturgický hymnus pochádza z pera stredovekého aškenázskeho rabína. Jedná sa o *zulat*⁴⁰³ z pera *Me'ira z Rothemburgu*. Tento už zmieňovaný rabín bol tosafistom z XIII. storočia a jedným z posledných pajtanim, ktorých pijutim sa rozšírili plošne v Aškenáze. Tento fragment pesachovej liturgie ukazuje svoje aškenázske korene.

[3.] Machzor Jom kipur-Brno (Moravia 9)

V podkapitole venovanej rajhradskej knižnici sme poukázali na štyri knihy pochádzajúcich z knižnice Františkánov v Brne. Dve knihy obsahujú len odtlačky z odstránených hebrejských predsádok (R P 8, 11). Ďalšie si zachovali predné predsádky z machzora (R P 7, 9) a jednu fragmentárne dochovanú zadnú predsádku (R P 9).⁴⁰⁴

Predsádky boli vytvorené zlepením dvoch fólií. Z dochovaných zlomkov vyplýva, že šírka kódexu bola cez 300 mm a výška okolo 415 mm. Textové zrkadlo bolo pripravené hrotom. Na niektorých miestach sú znateľné stopy po atramente. Je teda možné, že linkovanie kopíruje latinský spôsob vytvárania textového zrkadla.

Text rukopisu je napísaný kvadratickým písmom XV. storočia. Marginálie sú v kvadratickom písme v prípade opravy textu z pera samotného pisára a v semikurzívnom písme v prípade ruky ďalších užívateľov. Použitý je hnedý atrament na hlavný text a červený atrament pre označenie incipitov a excipitov. V prípade pijutu *Ot ze he-chodeš*⁴⁰⁵ incipit je písaný hnedým atramentom, ale dosahuje veľkosť až piatich regulérnych riadkov. Písmo je kreslené, vo vnútri zdobené trojuholníkmi a kosoštvorcami.

⁴⁰⁰Davidson, alef 2979.

⁴⁰¹Michael Brenner, *A Short History of the Jews* (Princeton: Princeton University Press, 2010), 95.

⁴⁰²K liturgickým aktivitám viz Zunz, *Poesie*, 105–109.

⁴⁰³Zulat (zulatot, pl.) – pridávaná liturgická časť za požehnanie po *Šma Israel* v čase rannej modlitby (šachrit) počas Šabatu a sviatkov.

⁴⁰⁴Viz kapitola „Benediktínsky kláštor v Rajhrade pri Brne“ (s. 31–35).

⁴⁰⁵Davidson, alef 2051.

Text je vokalizovaný. Kvalita prevedenia vokalizácie nedosahuje kvality prevedenia konsonantného písma. Vokalizácia sa nedrží na jednej úrovni, ale pohybuje sa s písmom.

Na fragmente z rukopisu R P 9 sa dochovala jedna z mála kustod v podobe celého slova umiestneného pod narysované textové zrkadlo. Je zdobený ornamentom skladajúcim sa z malých značiek v tvare písmena „v“ uložených do trojuholníka. S týmto typom kustod označujúcich koniec zložky sa stretávame v Aškenáze najčastejšie. Naopak, nestretávame sa s číselnými foliáciami ako v prípade španielskych biblií.⁴⁰⁶

Vzhľadom na to, že väzby boli identifikované ako patriace brnenským Františkánom a samotný text machzoru pochádza z XV. storočia, zlomky môžu reprezentovať brnenský machzor z prvej polovice tohto storočia, z obdobia pred vyhodením židov z Brna (1454). Prevedenie takto finančne náročného diela by po kolapse mestských inštitúcií nebol možný.

3.5 Fragmentsy s halachickým obsahom: Talmud a pridružená literatúra

Babylonským Talmudom nazývame právny korpus orálnej tradícií, ktorý vysvetľoval a kvantifikoval ustanovenia Mišny, ďalšieho princípu tzv. orálnej Tóry. Mišna bola výrazom učenia tzv. *tana'im*. Ukončenie komentovania Mišny učencami *amora'im* a tým aj vytvorenie Talmudu podľa tradície prebehlo za Rabi Ašiho a Rabinu, ktorý ukončili inštrukciu – *hora'a*.⁴⁰⁷ Táto tradícia sa šírili aj v *Igeret Šerira Gaon* (List gaóna Šeriru),⁴⁰⁸ ktorý hovorí o roku 499 ako o roku smrti Rabinu. S týmto rokom stotožňoval aj ukončenie činnosti *amora'im*.⁴⁰⁹ Raši, považovaný za otca všetkých ďalších komentátorov Talmudu a proponent autority Talmudu v Aškenáze, sa v komentári k traktátu Bava Mecia vyjadruje o Rabinovi a

⁴⁰⁶Beit-Arié, *Kodikologia ivrit: typologia*, 319–336, predovšetkým 325–327.

⁴⁰⁷bBava Mecia 86a (odkaz na kodifikáciu Mišny a Talmudu); viz taktiež na dve edície, *mahdurot*, Rab Ašiho bBava Batra 157b.

⁴⁰⁸Šerira Gaon – gaón akadémii v Pumpedite (úmrtie v r. 1006), jeho list (Igeret Šerira gaon) obsahoval históriu procesu vytvorenia Mišny a Talmudu. Sformulovaný ako odpoveď na dotaz kairuvánskej komunity manifestoval tradíciu a superioritu babylonských akadémii v čase ich oslabujúceho vplyvu.

⁴⁰⁹H. L. Strack, Günter Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash* (Minneapolis: Fortress Press, 1992), 192–193.

Ašim ako tých, ktorý orálnej tradície poskladali text Gemary (alternatívny názov pre Talmud) vo vzťahu k Mišne.⁴¹⁰

Celý babylonský Talmud obsahuje 63 traktátov. Jeho štandardná tlačaná verzia obsahuje viac ako šesťtisíc strán. Takto dielo obrovského rozsahu sa nikdy nezachovalo ako jedna kodikologická jednotka. Kopirovali sa jednotlivé traktáty. Niekedy v jednej kodikologickej jednotke boli zviazané dva, inokedy musel byť väčší traktát rozdelený.

Talmudické zlomky ukazujú, že jeho traktáty mali rôznu formu. Zachovali sa fragmenty pochádzajúce s rozmerovo rôznych diel, ako i napísané rôznymi typmi písma a s rôznou investíciou času do produkcie diela. Mnohé fragmenty ukazujú, že materiál bol skutočne študovaný. Početné marginálne glosy v dokumentárnej semikurzívne potvrdzujú početné konzultácie toho diela a tým aj jeho právnu autoritu.

Časť fragmentov je napísaná kvadratickým písmom.⁴¹¹ Hoci jednotlivé fragmenty pochádzajú z odlišných traktátov, zdieľajú určité črty. Tento žáner textu častejšie obsahuje špecifický typ písmena *alef*, ktorému chýba jedna nožička.⁴¹² Toto písmo je doložené pre juhozápadné typy písma, pre talianske a aškenázske texty.⁴¹³ Ďalším spoločným znakom je označovanie skratiek. Tie sú označené ako bodka alebo čiarka nad písmenom. Ďalším spoločným znakom je usporiadanie textu. Typické je uloženie textu do dvoch stĺpcov. Toto usporiadanie je viditeľné vo fragmentoch písaných kvadratickým ako aj knižným písmom, ktoré sa zachovali relevantnú časť textového poľa.⁴¹⁴

Výnimkou sú predsádky Gratiánovho Dekréty v držaní Olomouckej kapituly.⁴¹⁵ Obe predsádky pochádzajú z toho istého traktátu Kritot. Kým predná predsádka obsahuje text uložený do dvoch stĺpcov (bKritot 21a–22b), zadný text je napísaný v bloku (bKritot 25a–26a).

⁴¹⁰Raši ad bBava Mecia 86a: סוף הוראה.

⁴¹¹Olomouc, ZAO, po. Olomouc, CO 266; Ibid., CO 430; Ibid. CO 522; Olomouc, VKOL 37.174.

⁴¹²Viz apendix: Obrazová príloha, obr. 7.

⁴¹³Judith Olszowy-Schlanger, „Byzantine and Italian Script“ (prednáška a seminár, workshop „Hebrew Manuscript Studies“, Staatsbibliothek zu Berlin, 18. júl, 2013).

⁴¹⁴Brno, MZK, L 19.

⁴¹⁵Olomouc, ZAO, po. Olomouc, CO 266.

Texty s hore pomenovaným vzhľadom boli vyhotovené profesionálnym pisárom. Existujú však aj texty Talmudu, ktoré pôsobia menej sofistikovane. Rabíni svoju autoritu odvodzovali od samotnej autority Talmudu a praktickej aplikácie halachy v nej obsiahnutej. Jednotliví učenci tak mali záujem o budovanie vlastnej knižnice aj svojpomocným prepisom textov. Ten bol často napísaný v semikurzívne, rovnakej aká je používaná pri bežných dokumentoch. Jedná sa o písmo vyžadujúce najmenšiu časovú investíciu. Texty sú spisované do blokov. Z dochovaného materiálu nemáme predstavu o tom akým spôsobom členili text. Vzhľadom na to, že veľkosť takýchto textoch nedosahovala rozmerov iných typov kníh, tieto texty nachádzame menej často. Ich rozmer len sporadicky postačoval na vyhotovenie predsádky. Mohol byť však aj použitý ako spevňovacie prúžky chrbta ako aj iné pergamenové knihy menších rozmerov.⁴¹⁶

3.5.1 Výbory z Talmudu, komentáre a ďalšie kompédia

Talmud sa skladá z debát jednotlivých *amora'im* k inštrukciám zavedených v Mišne. Z Mišny čerpá aj svoju formu delenia na jednotlivé traktáty. Talmud zapisuje aj pluralitu názorov, hoci iba časť je považovaná za platnú halachu. Talmud taktiež obsahuje aj nehalachické časti. Vzhľadom k presadeniu Talmudu ako právneho rámca rabínskeho judaizmu, vznikla potreba po priniesť dielo, ktoré by obsah Talmudu systematizovalo.

Jicchak Alfasi (1013–1103) vypracoval svoje dielo ako výťah z Talmudu očistený od nehalachického obsahu a neplatnej halachy. Jeho dielo, *Halachot* (alebo tiež *RIF* alebo *Alfasi*) sa zachovalo na dvoch fragmentoch z dvoch odlišných olomouckých registrov lozungov z rokov 1603–1604.⁴¹⁷ Oba pochádzajú z totožného kódexu.⁴¹⁸ Alfasi pochádzajúci z Fezu a pôsobiaci v Cordóbe, Granade a Lucene a jeho dielo bolo užívané za hranicami jeho vlastných pôsobísk. Aj olomoucké fragmenty zachytávajú ďalšie komentáre: pseudo-Rašiho, *Tosafot*, a výbor zo *Sefer Mordechaj* aškenázskeho autora *Mordechaja ben Hillela* (c. 1250--1298).⁴¹⁹ Celý text spoločne s komentármi bol zakomponovaný jednou rukou a napísaný knižným písmom s výnimkou označenia konca traktátu *Bava mecia*.

⁴¹⁶Brno, AMB, V 2, Knihovna sv. Jakuba v Brne, sign. 95/76.

⁴¹⁷Olomouc, AMO, Knihy (M1-1), inv. č. 1358, sign. 394; Ibid., 396.

⁴¹⁸Petr Gajdošík, Tamás Viši a Alžbeta Drexlerová, „Fragmenty hebrejských textů na knižních vazbách ve fondech Státního okresního archivu Olomouc,“ in *Olomoucký archivní sborník*, 9 (2011), 36–39.

⁴¹⁹Pre popis appendix a viz Gajdošík, „Fragmenty,“ 36, 38.

Maimonidovo kompendium k Talmudu, *Mišne Tóra* (tiež *Jad chazaka*, dokončená okolo roku 1180), sa úspešne širilo oblasťami so stredovekým židovským osídlením a vzbudzovalo kontroverziu. Samotný Maimonides mal pozitívny pohľad na Alfasiho a hlásil sa odkazu andalúzskej halachickej kultúry. Alfasiho lucenský študent, *Jozef ibn Migaš*, bol učiteľom Maimonidovho otca. Maimonides však hovorí o bodoch, v ktorých nesúhlasí niektorými Alfasiho bodu.⁴²⁰

Revolučným a kontroverzným bodom nebol nesúlاد jednotlivých halachických inštrukcii, ale forma, ktorou Maimonides svoje dielo podal. Ten rezignoval na štruktúru Talmudu deleného na traktáty po vzore Mišny (ktorú taktiež dodržal Alfasi). Predstavil topické radenie halachot, čím dramaticky zjednodušil orientáciu v diele. Ďalším aspektom, ktorý prispel k jeho rozšíreniu, je užívanie hebrejčiny. Nie len Maimonidove filozofické diela, ale aj halachické diela ako *Sefer ha-micvot* a *Komentár k Mišne*, boli napísané pôvodne v arabčine.⁴²¹ Toto však neplatilo o diele *Mišne Tóra*, ktoré sa mohlo šíriť za hranice arabsky hovoriacich židov hneď po jeho produkcii.

Medzi moravskými hebrejskými zlomkami nachádzame dva fragmenty z dvoch rôznych kódexov. Kým prvý fragment zachytáva len samotný text (kapitola Hilchot sota),⁴²² druhý fragment obsahuje aj glosy k dielu.⁴²³ Jedná sa o glosy *Me'ira z Rothemburgu* (c. 1215–1293) nazývané *Hagahot maimunijot* spísané jeho študentmi. Tieto glosy reflektujú odlišnú právnu tradíciu v Aškenáze a majú väčšiu autoritu ako originálny text *Mišne Tóra*. Celý text je napísaný jednou rukou dokumentárnym semikurzívnym textom. Okrem komentáru obsahuje aj marginálne glosy napísané pisárom textu. Táto semikurzíva obsahuje mnoho písmen, ktorých duktus sa približuje kvadratickým písmenám (písmená *šín, cade, mem sofit*). Z tohto dôvodu predpokladám, že sa jedná o text zo XIV. storočia. Text pôsobí, že bol vyhotovený ako opis pre vlastnú potrebu.

⁴²⁰Herbert A. Davidson, *Moses Maimonides: the Man and His Work* (New York: Oxford University Press, 2005), (epub), 251–252.

⁴²¹Ibid., 261–262.

⁴²²Olomouc, AMO, Knihy (M1-1), inv. č. 5076, sign. 119: text kvadratickým písmom s označením kapitoly monumentálnym dvojriadkovým písmom. Text v dvoch stĺpcoch.

⁴²³Olomouc, AMO, Knihy (M1-1), inv. č. 5587, sign. 794.

Oba fragmenty z olomouckých mestských kníh ukazujú, že Mišne Tóra bol k dispozícii ako samostatný text ako aj glosovaný a prispôsobený pre užívanie v aškenázskych komunitách.

Ďalšie dva fragmenty z dvoch odlišných kódexov patria diele *Sefer micvot gadol* (skrátene *Semag*) autora *Mošeho z Coucy* (XIII. storočie). Autor je známy aj ako účastník parížskej dišputácie (1240), ktorá prejednávala status Talmudu. Jeho dielo je vyčíslením a vysvetlením 613 náboženských príkazov a zákazov. *Semag* sa stal populárny a dochoval sa značný počet kódexov obsahujúcich toto dielo. Do tlačenej podoby sa podarilo ho dostať už v XV. storočí.⁴²⁴ Priazeň si získal čerpaním z mnohých dostupných zdrojov ako *Mišne Tóra*, *Talmud* a texty franko-germánskych stredovekých rabínov (*rišonim*). Aj zmieňované komentáre ako *Sefer Mordechai* a *Hagahot maimuniot* medzi mnohými inými odkazujú v mnohých bodoch na toto dielo.

Oba fragmenty reprezentujú odlišný typ kódexu. Fragment z Vedeckej knižnice v Olomouci⁴²⁵ má oba rozmery nad 300 mm, text v troch stĺpcoch je spísaný knižným písmom, s jasne oddelenými sekciami textu. Druhý fragment zo znojemskej matriky jezuitského pôvodu (1611–1623) je v značne poškodenom stave.⁴²⁶ Text vybledol ošúchaním. Napriek tomu vidíme, že text je spísaný do bloku dokumentárnou semikurzívou bez snahy komplikovane vizuálne členiť text. Na prípade týchto kníh môžeme vidieť, že rovnaké texty spisované profesionálmi s vynaložením väčších finančných nákladov kolovali aj ako prepisy pre vlastnú potrebu.

Text ďalšej aškenázskej právnej autority z XIII. storočia, *Chezekia ben Jákob z Magdeburgu*, sa dochoval na prúdeštiach už zmieňovaného Gratiánovho Dekrétu z XV. storočia.⁴²⁷ Bol jedným z neskorých pokračovateľov Rašiho školy komentovania.⁴²⁸ Dielo v semikurzíve zo XIV. storočia je glosované ďalšou rukou

⁴²⁴Moše ben Jákob mi-Coucy, *Sefer micvot gadol* (Roma?: [s. n.], 1480), (online), prístup 8. august, 2013:

<http://jnul.huji.ac.il/dl/books/djvu/2009111/index.djvu?djvuopts&thumbnails=yes&zoom=page>.

⁴²⁵Olomouc, VKOL, kolekcia fragmentov, č. 5; daný fragment bol zmienený už v prvej kapitole práce, viz s. 10. Jedná sa o fragment, ktorého ďalšia časť je zachovaná v Biblioteca Angelica, v Ríme. Článok Visi (2013) na tieto fragmenty odkazuje ako na virtuálny kódex Moravia 6.

⁴²⁶Brno, G 12 Cerroniho sbírka II 382.

⁴²⁷Olomouc, ZAO, po. Olomouc, CO 266.

⁴²⁸O týchto komentároch XII. a XIII. storočia hovoríme ako o *tosafistoch*. Medzi inými sa ich komentáre, *tosafot*, dochovali v prípade: Olomouc, VKOL, kolekcia fragmentov, č. 6; *Ibid.*, M I 269; Rajhrad, Klášterná knižnica benediktínů, R 586.

pridávajúce odkaz na ďalší právny materiál. Tento rukopis ukazuje, že sa sústredene študoval a právna teória bola komparovaná.

Až štyri fragmenty z diela *Jákoba ben Ašer* zvané *Arba'a turim* (skrátene *Tur*) bolo identifikovaných ako pochádzajúcich z totožnej kodikologickej jednotky.⁴²⁹ Autor čerpal vo svojom diele aj z práce svojho otca, *Ašera ben Jechiela* (Roš), ktorého aj nasledoval do Toleda. Tu okolo roku 1340 Jákob umiera. V tomto diele systematicky adresoval všetky oblasti práva.⁴³⁰ Formuloval ich pre dajanov (sudcov), komunálnych rabínov ako aj širšej verejnosti. Dielo je rozdelené do štyroch častí: Orach chajim, Jore de'a, Even ha-ezer, Chošen mišpat. Toto delenie bolo neskôr prevzaté aj sefardských halachistom Josefom Karom v jeho diele *Šulchan aruch*.

Dochované zlomky pochádzajú z troch častí diela (Orach chajim, Jore de'a, Chošen mišpat). Kódex musel obsahovať úplný *Tur*. Na základe dochovaných proporcií je zjavné, že sa jedná o dokument o veľkosti quatra. Dierkovanie prebehlo na vonkajšom aj vnútornom okraji.⁴³¹ Pergamen je nalinkovaný ceruzou. Text je usporiadaný do dvoch stĺpcov s incipitmi jednotlivých halachických inštrukcii v kvadratickom písme a hlavným písmom v knižnom písme. Na vonkajšom okraji a v priestore medzi stĺpcom sa nachádza číslovanie jednotlivých inštrukcii.

Rekonštrukcia halachických diel je zložitá. Aj v moravskej zbierke sa nachádzajú fragmenty z diel, ktorých autorstvo nie je známe. Rajhradský rukopis R 586 obsahuje neznámy komentár k babylonskému Talmudu.⁴³² Text je spísaný semikurzívou v bloku z XV. storočia.

Nájdene fragmenty ukazujú, že Morava bola štandardnou aškenázskou stredovekou komunitou s rabínskymi autoritami.

⁴²⁹Brno, MZA, G 10, kart. 329; Ibid., A 7, Přiznávaci berní listy, kart. 46, sign. 39; Olomouc, AMO, Knihy (M1-1), inv. č. 5596, sign. 265; Olomouc, VKOL, kolekcia fragmentov, č. 2.

⁴³⁰K motívom systematizácie halachy viz Judah Galinsky, „Ashkenazim in Sefarad: the Rosh and the Tur on the Codification of Jewish Law,“ in *Jewish Law Annual*, 16 (2006), 3–23.

⁴³¹Viditeľné na Olomouc, VKOL, kolekcia fragmentov, č. 2.

⁴³²Text komentuje bKetubot 89v–93a a bNedarim 5v–10a.

Záver

V dobe od polovice trinásteho do polovice pätnásteho storočia vznikol na Morave právny rámec, ktorý umožnil židom usídlieť sa a vytvoriť si vlastné inštitúcie fungujúce v urbánnom prostredí.⁴³³

V uvedenom časovom období sa židom podarilo koncentrovať svoje osídlenie vo vnútri mesta a udržiavať priestor, o ktorom sa hovorí ako o židovskej škole alebo synagóge. O tom, že tu existovali budovy porovnateľné so stredovekými budovami za hranicami Moravy hovorí aj správa archeologického výskumu Hedvigy Sedláčkovej, ktorá odkryla pravdepodobnú synagógu a mikve (rituálne kúpele).⁴³⁴ Židia získavali pozemky mimo priestor hradieb pre vytvorenie cintorína na pochovávanie svojich mŕtvych.⁴³⁵ Na tento jav nás ešte dnes upozorňujú nájdené stredoveké náhrobky zo Znojma, Brna a Olomouca.⁴³⁶ V XIV. storočí sa objavujú aj prvé údaje o systematickom pôsobení rabínov a ich kontaktov, ktoré vrcholí v nasledujúcom storočí.⁴³⁷

Stredoveké dokumenty odkrývajú ekonomické aktivity židovského obyvateľstva a ich pôsobenie v meste aj za jeho hranicami.⁴³⁸ Ich prezencia sa odzrkadľovala na názvoch ulíc, či bránkach. Po udalosti z roku 1454 boli len postupne prepisované.⁴³⁹

V roku 1454 bolo stredoveké židovské osídlenie, koncentrované v kráľovských mestách, prerušené. Židia museli opustiť Brno, Znojmo, Olomouc a Uničov. V roku 1426 Albert V. nariadil vyhnanie židov z Jihlavy z dôvodu kolaborácie s husitmi

⁴³³ Přemysl Otakar II vydáva privilegium upravujúce vzťah židov k štátnemu útvaru (29. marec 1254, Viedeň). Toto privilegium je vydané celoplošne a aplikované aj na územie Moravy. Súčasne sleduje trend reartikulácie postavenia židov. Samotné privilegium teda nie je priamym dôkazom o zvýšenom počte židov na území Moravy. V roku 1268 je zákon implementovaný do brnenského zákonníka.

⁴³⁴ Hedviga Sedláčková, „Výsledky archeologického výskumu v areálu bývalého Jezuitského konviktu v Olomouci,“ in *Jezuitský konvikt*, ed. Jana Mačáková (Olomouc: Univerzita Palackého, 2002), 202–209.

⁴³⁵ Prvá zmienka o už fungujúcej synagóge a cintoríne pochádzajú zo Znojma, z materiálov Klarisiek, viz Bretholz, *Juden in Mähren*, 16. Zmienka je z roku 1341. Posledná zmienka z pred polovice XV. storočia pochádza z Uhereského Hradište k získaniu pôdy na cintorín z roku 1429, viz. Magdalena Čoupková, ed., *Nejstarší uherskohradištská městská kniha Liber negotiorum civitatis Hradisch* (Slovácké muzeum: Státní okresní archiv Uherské Hradiště, 2001), 99.

⁴³⁶ Sedláčková, *Správa*, 211.

⁴³⁷ Podľa Bretholza prvá zmienka z roku 1348 hovorí o *Magistrovi Isaakovi*. Viz. Bretholz, *Juden in Mähren*, 34.

⁴³⁸ Kux, Johann. „Das Olmützer Juden register vom Jahre 1413–1420.“ *Zeitschrift des Deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens* (1905).

⁴³⁹ K olomouckému prípadu profanačnej legendy viz Daniel Soukup, *Zraněná těla: Protižidovské násilí v profanačních legendách českého středověku*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2013 (disertačná práca k obhajobe v druhej polovici 2013), 17–47.

a tieto podozrenia s rovnakým následkom odzneli za Ladislava Pohrobka.⁴⁴⁰ Dopad tejto udalosti bol rozsiahly. Počas ďalšieho storočia nemáme zdroje na rekonštrukciu židovského života na Morave. Až následne sa objavujú komunity usadené v okolitých mestách, ktoré v XVII. storočí vytvárajú systém 52 komunít. Ten sa rozpadá až s revolúciou v roku 1868, kedy sú zrušené všetky osídľovacie a rezidenčné reštrikcie. Až po tomto roku sa židia navracajú do ekonomických centier Moravy.

Existencia centralizovanej stredovekej židovskej kultúry na Morave sa manifestovala aj skrze spísané materiály. Infraštruktúra komunity si vyžadovala gramotnosť jej predstaviteľov, ale aj samotný vnútorný život obce v XIV. a XV. storočí sa bez písma nemohol zaobiť.

Medzi priame pozostatky svedčiace o židovských obciach na Morave sme donedávna považovali len archeologické nálezy budov, črepiny a macevy (náhrobky) so židovskými nápismi. O fungovaní rabínskych autorít a ich aktívnej participácii na intelektuálnom živote v Aškenáze nepriamo svedčí aj dielo *Sefer haminhagim* napísané brnenským rabínom Eizikom Tirmom v prvej polovici XV. storočia.

Táto práca predstavila ďalší, taktiež fragmentárny, produkt stredovekých komunít. Jedná sa o hebrejské rukopisy použité vo väzbách kníh v priebehu XV. až do polovice XVII. storočia. Nájdené rukopisné fragmenty sú nepriamo datované prevažne do XIV. a XV. storočia. Práve v tomto storočí narastajú dokumenty aj o existencii systematického židovského osídlenia. Nájdené dokumenty nie sú mladšie ako XV. storočie a teda pravdepodobnosť, že odzrkadľujú materiálnu kultúru a pomery stredovekých obcí pred vyhnaním je vysoká.

Hebrejské pergameny sa uchovali najmä ako predsádky a pokryvy kníh. Z toho dôvodu sa dochovali dokumenty väčších rozmerov. Nie je preto prekvapením, že sa objavili predovšetkým reprezentačné diela symbolicky komunikujúce s verejnosťou a žiadne dokumentárne materiály. Dochované rukopisy, hoci neobsahujú explicitne artikulované historické udalosti, sú dôkazom o vyspelom stredovekom živote židov na Morave.

⁴⁴⁰V roku 1514 boli vyhnaný taktiež z Uherského Hradište.

Výška pôvodných hebrejských kníh z XV. storočia dosahovala nad 400 mm. Takýto rozmer knihy vyžadoval dostatok financií, času a značnú mieru profesionality pre svoje vyhotovenie. Väčšina rukopisov obsahuje štandardizované písmo vyhotovené profesionálnym písařom.

Malá časť kníh je písaná semikurzívne v menšom formáte pre vlastnú potrebu. Tieto knihy obsahujú predovšetkým talmudické komentáre a výťahy, ktoré boli rozšírené v aškenázskom prostredí. Machzory, knihy riadiace synagogálnu liturgiu židovskej obce sú taktiež pevne zakorenené v Aškenáze so svojim palestínskym pijutickým dedičstvom. Časť liturgie obsahuje hymny, ktoré sa stali vlastné len liturgii východného Aškenázu, kam Morava patrí. Napokon masoretické biblie obsahujú všetky formálne znaky biblií tohto geokultúrneho rámca.⁴⁴¹ Všetky dochované rukopisy z týchto storočí ukazujú, že obce ako Brno a Olomouc boli štandardnými aškenázskymi židovskými kehilami (obcami).

Hebrejské fragmenty pochádzajúce z knižných väzieb sú komplikovaným zdrojom z hľadiska určenia ich proveniencie. Táto práca došla k hore uvedeným záverom na základe práce s materiálom, kde bol pôvod kníh objasnený.

Distribúcia fragmentov vo väzbách prebiehala počas časového obdobia od XV. storočia do polovice XVII. storočia.⁴⁴² Žiadna z hostiteľských kníh, u ktorých sa podarilo zistiť dátum tvorby, nie je priamo spätá s obdobím bezprostredne po vyhnaní. Datovaný materiál pochádza najskôr z poslednej tretiny XV. storočia. Hebrejské fragmenty sa teda vo väčšej miere nedostali do obehu ako materiál pre kníhviazačov pred týmto obdobím.

Hebrejské zlomky na knihách neskoršieho dátumu je možné spojiť s udalosťami stavovského povstania a opätovného vydania majetku do rúk iným osobám. Pohyb obyvateľstva musel zanechať genizy synagóg nechránené. Dochované fragmenty však pochádzajú z XIII. až XV. storočia. Pokiaľ by bola časť rukopisov získaná až v tejto dobe, znamenalo by to, že si židia uchovali rukopisy z obdobia pred

⁴⁴¹Masoretický aparát umiestnený ako dva riadky nad konsonantným textom a tri riadky pod konsonantným textom v prípade masory magna a poznámky masory qtany medzi stĺpcami textu a na vonkajšom okraji. Konsonantný text radený usporiadaný do dvoch, výnimočne troch stĺpcoch.

⁴⁴²Najstaršia kniha s hebrejským rukopisom vo väzbe pochádza už z roku 1416 zo Znojemskej knihy obligácií (Znojmo, Okresní archiv Znojmo, Nejstarší knihy a rukopisy, sign. AMZ II 328/1). Tento fragment z chronologického hľadiska je výnimočný. Autorke sa však nepodarilo fyzicky väzbu preskúmať v čase výskumu, preto tento fragment nefiguruje medzi výsledkami a ani v appendixe.

vyhnaním a písarska tradícia by pokračovala nepretrhnutá. Táto možnosť je málo pravdepodobná vzhľadom k disperzii autorít a štruktúr vybudovaných v kráľovských mestách. Je teda vhodný predpoklad, že väčšina fragmentov s definovanou provenienciou pochádza z obdobia pred vyhostením židov. Židovské knihy museli byť skladované na neurčitom mieste a postupne sa dostávali do rúk kníhviazačom v obdobiach s narastajúcou knižnou produkciou.

Táto práca predstavila metodológiu používanú pre popis hebrejských fragmentov. Vzhľadom k pomaly narastajúcemu korpusu fragmentov je dôležité verbalizovať tento postup, aby sa naň mohlo v ďalšom bádani reflektovať. Výskum fragmentov z pohľadu pomocných vied historických mal za úlohu vyselektovať adekvátne fragmenty, určiť ich črty a zasadiť ich do historického kontextu vývoja hebrejského písma. Vzhľadom k absencii pestovania obdobného prístupu v Českej republike bolo nutné túto prácu uvedeným spôsobom uchopiť.

Práca adresovala otázky proveniencie a formy hebrejských rukopisov nájdených vo väzbách kníh. Hlbší výskum obsahu samotných fragmentov však ešte len čaká na svoju realizáciu. Jednotlivé podkapitoly venované liturgii, halache a biblickým fragmentom naznačujú kam by sa malo ďalšie bádanie uberať. Každý zo žánrov musí byť kontextualizovaný v širšom kultúrnom rámci, čo si vyžaduje uplatnenie nadregionálneho prístupu. V mnohých ohľadoch sa čaká na publikácie výsledkov projektov prebiehajúcich v Poľsku a Rakúsku. Naše poznanie o stredovekých hebrejských rukopisov zo strednej a východnej Európe je nedostatočné, rovnako ako absentuje aj systematický výskum písarských tradícií východného Aškenázu.

Bibliografia

Primárne pramene:

Brno, Archív města Brna, A 1/3, Sbíрка rukopisu a urednich knih, inv. č. 101, č. 251; A 3/2, Mýtní kniha, inv. č. 98f-h; V 2, Knihovna sv. Jakuba v Brne, sign. 90/39, 91/40, 95/76

Brno, Moravský zemský archiv v Brne, A 6, Sněmový tisk 1603, kart.1; A 7, Přiznávací berní listy, kart. 46, sign. 38, 39; Ibid., kart. 50, sign. 23; G 2 Nová sbírka, sign. 723/14 zlomky, sign. 726 A/6 zlomky; G 10, kart. 232, 233, 329, 1150; G 11, Sbíрка rukopisů Františkova muzea v Brně, kart. 441, 615; G 12 Cerroniho sbírka II č. 153, č. 382; G 21 Staré tisky, kart. II/44.

Brno, Moravská zemská knihovna, L19; Mk 0000.083; Mk P 0000.097; Mk P 0000.115; Mk P 0000.183; PT3-0400.281; ST1-0005.103; ST1-0583.153; ST2-004.302; ST3-0001.195; ST3-0490.337.

Kroměříž, Arcibiskupská zámecká knihovna, sign. 21.235.

Mohelnice, Muzeum Mohelnice, sign. G20-08.

Olomouc, Státní okresní archiv, Archiv města Olomouc, knihy (M1-1): inv. č. 5587, sign. 794; knihy (M1-1): inv. č. 1358, sign. 394; knihy (M1-1): inv. č. 160, sign. 396; knihy (M1-1): inv. č. 1559, sign. 593; knihy (M1-1): inv. č. 1361, sign. 397; knihy (M1-1): inv. č. 5076, sign. 119; knihy (M1-1): inv. č. 5594, sign. 263; knihy (M1-1): inv. č. 5596, sign. 265; Archiv obce Nenakonice (O1-46): inv. č. 4; Rodinný archiv Žerotínov-Bludov, kn. 35, 48, 53.

Olomouc, Zemský archiv v Opavě, po. Olomouc, Metropolitní knihovna olomoucké kapituly, BCO 88; CO 94; CO 149; CO 155; CO 266; CO 299; CO 430; CO 433; CO 522.

Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci (VKOL) M I 243; M I 296; M II 31; M II 132; M II 138; VKOL 10.180/2; VKOL 17.755; VKOL 29.972; VKOL 32.610; VKOL 36.146; VKOL 36.278; VKOL 37.174; VKOL coll./fr.1-6.

Přerov, Státní okresní archiv, Archiv města Lipníka, inv. č. 79; inv. č. 92

Rajhrad – Knihovna Benediktinského opatství R 400; R420; R 584; R 586; R P 7-9; R P 11.

Použitá a preštudovaná literatúra:

- Abate, Emma. „Frammenti manoscritti del *Sefer Miswot Gadol* conservati alla Biblioteca Angelica di Roma.“ *Sefarad*, 69, 2 (2009): 477–489.
- Adolf Weiss. *De libri Jobi paraphrase chaldaica*. Breslau: Typis H. Lindner, 1873.
- Banham, Rob. “The Industrialization of the Book 1800–1970.” In *A Companion to the History of the Book*, ed. Simon Eliot et Jonathan Rose, 273–290, Malden, MA: Blackwell Pub., 2007.
- Barack, Karl August. „Bruchstücke aus Wigands von Marburg Reimchronik.“ *Germania*, 12 (1867): 194–205.
- Barack, Karl August. „Bruchstücke mittelhochdeutscher Gedichte in der Universitäts- und Landesbibliothek zu Straßburg.“ *Germania*, 25 (1880): 161–191.
- Beit-Arié, Malachi. „Kodikologia ivrit: typologia šel malachat ha-sefer ha-ivri ve-icuvo be-jamej ha-bejnajim“ [Hebrejská kodikológia: historická a komparatívna typológia hebrejského stredovekého]. http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/manuscripts/hebrew_codicology/Documents/hebrew_codicology.pdf. (1. august 2013)
- . „Genizot: Depositories of Consumed Books as Disposing Procedure in Jewish Society.“ *Scriptorium*, 50 (1996): 407–444.
- . „Ideals versus Reality: Scribal Prescriptions in Sefer Hasidim and Contemporary Scribal Practices in Franco-German Manuscripts.“ In *Rashi 1010–1990, Hommage à Ephraïm E. Urbach: congrès eropéen des études juives*, ed. Gabrielle Sed-Rajna, 559–566, Paris: Editions du Cerfs, 1993.
- . „The Worms Mahzor: Its History and Its Palaeographic and Codicological Characteristics,“ *Treasures of the Library: Mahzor Worms*. http://www.jnul.huji.ac.il/dl/mss/worms/art_eng.html (14. apríl 2013).
- . *Hebrew codicology: Tentative Typology of Technical Practices Employed in Hebrew dated Medieval Manuscripts*. Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities, 1981.
- . *Hebrew Codicology: Tentative Typology of Technical Practice Employed in Hebrew Dated Medieval Manuscripts*. Paris: CNRS, 1976.
- . *The Makings of the Medieval Hebrew Book: Studies in Palaography and Codicology*. Jerusalem: Magnes Press, 1993.
- . *Unveiled Faces of Medieval Hebrew Books: the Evolution of Manuscript Production – Progression or Regression?* Jerusalem: Magnes Press, 2003.
- Bischoff, Bernhard. *Latin Palaeography: Antiquity and the Middle Ages*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1990.
- Bistřícký, Jan, František Drkal et Miloš Kouřil. *Státní archiv v Opavě: průvodce po archivních fondech*, sv. 3, pobočka v Olomouci. Praha: Archávní správa Ministerstva vnitra ČSR, 1961.

- Boháček, Miroslav a Franišek Čáda. *Beschreibung der mittelalterlichen Handschriften der Wissenschaftlichen Staatsbibliothek von Olmütz*. Köln: Böhlau, 1994.
- Brenner, Michael. *A Short History of the Jews*. Princeton: Princeton University Press, 2010.
- Bretholz, Bertold. *Die Pfarrkirche St. Jakob in Brünn*. Brünn: R. M. Rohner, 1901.
- Brody, Robert. *The Geoinim of Babylonia and the shaping of Medieval Jewish Culture*. New Haven: Yale University Press, 1998.
- Brugger, Eveline ed. *Österreichische Geschichte: Geschichte der Juden in Österreich*. Wien: Ueberreuter, 2006.
- Cejpek, Jiří, Ivan Hlaváček a Pravoslav Kneidl. *Dějiny knihoven a knihovnictví v českých zemích a vybrané kapitoly z obecných dějin*. Praha: Karolinum, 1996.
- Černušák, Radim. „Knihovna dolanských kartuziánů jako historický pramen.“ *Problematika historických a vzácných fondů Čech, Moravy a Slezka 1996 Brno* (1997): 30–35.
- Danzig, Nachman. „Sirtut sifrei qodeš: makora šel halacha ve-hašlachoteja“ [Linkovanie svätých textov: halachické zdroje aj jej implikácie]. In *Atara le-chajim: mechqarim be-sifrut ha-talmudit ve-ha-rabanit li-chvod profesor Chajim Zalman Dimitrovski* [Koruna života: výbor výskumov z taludickej a rabínskej literatúry na počesť profesora Chajima Zalmana Dimitrovského], 283–353, Jerusalem: Magnes Press, 2000.
- Davidson, Herbert A. *Moses Maimonides: the Man and His Work*. New York: Oxford University Press, 2005.
- Davidson, Israel. *Ocar ha-šira ve-ha-pijut: mi-zman chatimat kitvei ha-qodeš ‘ad rešit tqufat ha-haskala* [Slovník piesní a pijutim: od počiatku svätých textov až po počiatok haskaly], I-IV. New York: the Jewish Theological Seminary of America, 1923–1933.
- Derolez, Albert. *The Palaeography of Gothic Manuscript Books: from the Twelfth to the Early Sixteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Dobrovský, Josef. „Pragische Fragmente hebr[ischer Handschriften“ *Orientalische und exegetische Bibliothek*, 12 (1777): 101–111.
- Dokoupil, Vladislav. *Soupis mikulovské dietrichsteinské knihovny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1958.
- . *Soupis prvotisků z fondů Universitní knihovny v Brně*. Praha: SPN, 1970.
- . *Soupis rukopisů knihovny Benediktinů v Rajhradě*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1966.
- . *Soupis rukopisů knihovny Benediktinů v Rajhradě*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1966.

- Dönitz, Saskia. "Puzzling the Past: Reconstructing a Mahzor from Receipt Wrappings." In *Genizat Germania*, ed. Andreas Lehnardt, 31–40, Leiden, Boston: Brill, 2010.
- Dudík, Beda. *Forschungen in Schweden für Mährens Geschichte*. Brünn: C. Winiker, 1852.
- . *Iter Romanum*. Wien: F. Manz, 1855.
- Eisenstein, Elizabeth L. *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, 2. ed. New York: Cambridge University Press, 2005.
- Elbel, Petr. „Testamentum meum de libris meis: Knihovna olomouckého biskupa Bohuše ze Zvole (1454 - 1457) opět v centru pozornosti.“ *Problematika historických a vzácných fondů Čech, Moravy a Slezka 2005 Brno* (2006): 85–119.
- Elbogen, Ismar. *Der judische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung*. Frankfurt am Main: J. Kauffmann, 1931.
- Emanuel, Simcha. „Le-Injano šel Machzor Vitry“ [Otázka Machzoru Vitry]. *Ali Sefer*, 12 (1986): 129–130.
- . „The European Genizah and its Contribution to Jewish Studies.“ *Henoch*, 19, 3 (1997): 313–340.
- Engel, Edna. „Calamus or Chisel: On the History of the Ashkenazic Script.“ In *Genizat Germania*, ed. Andreas Lehnardt, 183–197, Leiden, Boston: Brill, 2010.
- . „Evolutionary Stages of Medieval Hebrew Scripts as Reflected in the European Genizah.“ *Fragmenta ne pereant* (2002): 89–119.
- Finkelstein, David and Alistair McCleery. *An Introduction to Book History*. New York, Abingdon: Routledge, 2005.
- Fleischer, Ezra. *Širat ha-qodeš ha-ivrit bi-jamej ha-bejnajim* [Hebrejská poézia v stredoveku]. Jerusalem: Keter, 1995.
- Flodr, Miroslav. *Skriptorium Olomoucké: k počátkům písařské tvorby v českých zemích*. Praha: Státní Pedagogické Nakladatelství, 1960.
- Foltýn, Dušan et al., *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*. Praha: Libri, 2005.
- Glassner, Christine et Josef Oesch. *Fragmenta Hebraica Austriaca*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009.
- Glatzer, Mordochai. „Malachat ha-sefer šel Keter aram cova ve-hašlachoteja“ [Paleogeafické aspekty Keter aram cova a jej dôsledky]. *Sfunot*, 4, 19 (1989): 167–276.
- Goitein, Šlomo Dov. „Roš ješivat Erec-Jisrael ke-roš ha-jehudim be-medina ha-fatimi“ [Hlava ješivy zeme izraelskej ako hlava židov za Fátimovcov]. *Eretz Israel*, 10 (1971): 100–113.

- . *Ha-jišuv be-Erec Jisrael be-rešit ha-islam u-ve-tqufat ha-calvani: le-or ktivej ha-geniza* [Osídlenie v zemi izraelskej na počiatku islamu a v počas križiackych výprav skrze dokumenty genizy] Jeruslam: Jad Jicchaq Ben-Cvi, 1980.
- Grafton, Anthony et Megan Hale Williams. *Christianity and the Transformation of the Book: Origenes, Eusebius, and the Library of Caesarea*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008.
- Grafton, Anthony. „From Roll to Codex: A Christian Initiative.“ In *Crossing Borders, Hebrew Manuscripts as a Meeting-place of Culture*, ed. Piet van Boxel et Sabine Arndt, 5–20, Oxford: Bodleian Library, 2009.
- . *Codex in Crisis*. New York: Crumpled Press, 2008.
- Grossman, Avraham. „Igeret chazon u-tochacha mi-aškenáz be-mea ha-14.“ *Qatedra*, 4 (1977): 190–198.
- Hamanová, Pavlína. *Z dějin knižní vazby: Od nejstarších dob do konce XIX. století*. Praha: Orbis, 1959.
- Haran, Menachem „Bible Scrolls in Eastern and Western Jewish Communities from Qumran to the High Middle Ages,“ in *Hebrew Union College Annual*, 56 (1985): 21–62.
- Häbler, Konrad. „Makulatur-Forschung.“ *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 25 (1908): 535–544.
- Hikl, Rudolf. *Štěpán z Dolan*. Olomouc: Vlastivědný ústav v Olomouci, 1966.
- Hlaváček, Ivan, Jaroslav Kašpar et Rostislav Nový. *Vademecum pomocných věd historických*, 2. ed. Praha: H&H, 1994.
- Hlaváček, Ivan. *Knihy a knihovny v českém středověku: studie k jejich dějinám do husitství*. Praha: Karolinum, 2005.
- . „Poznámky ke knihovně kartuziánů v Dolanech v době předhusitské.“ *Studie o rukopisech*, 28 (1991).
- . *Středověké soupisy knih a knihoven v českých zemích: příspěvek ke kulturním dějinám českým*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1966.
- Hollander, Elisabeth. *Piyyut commentary in medieval Ashkenaz*. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.
- . “Reconstructing Manuscripts: The Liturgical Fragments from Tier.” In *Genizat Germania*, ed. Andreas Lehnardt, 61–90, Leiden, Boston: Brill, 2010.
- Horáková, Jana. „Náboženské zvyky v Olomouci, cca. 1180 (Machzor Vitry).“ In *Vybrané hebrejské prameny k dějinám židů na Moravě: středověk a raný novověk*, Judaica Olomucensia 5, ed. T. Visi, M. Krappman et. A. Drexlerová, 13–14, Olomouc: Upol, 2013.
- Innocent le Masson. *Annales Ordinis Cartusiensis, tribus tomis distributi, I. Carrierae: typus Antonii Fremon*, 1687.

- Irigoin, Jean. „Les premier manuscrits grecs écrits sur papier et le problem du bombycin.“ *Scriptorium*, IV (1950): 194–204.
- . „Pour étude des centres de copie byzantins.“ *Scriptorium*, XII (1958): 208–227.
- Jicchak ben Moše mi-Vina. *Or Zaru'a*. Zhytomyr: [S.n.], 1862.
- Judith Olszowy-Schlanger, „Un petit guide de description des écritures hébraïques.“ *Instrumenta BwB*, 1, 2013. <http://www.hebrewmanuscript.com/images/petit-guide-de-description-des-ecritures-hebraïques-bwb.pdf>. (4. marca 2013)
- Ker, Niel. „From above top line to below top line: A Change in Scribal Practice.“ *Celtica*, 5 (1960): 13–16.
- Kohout, Štefan. *Kde voní pergamen: čtrnáctero návštěv rukopisné knihovny Olomoucké kapituly*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2009.
- Kux, Johan. „Das Olmützer Juden register vom Jahre 1413–1420.“ *Zeitschrift des Deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens* (1905).
- Lehnardt, Andreas, ed. „Genizat Germania“ – *Hebrew and Aramaic Binding Fragments from Germany in Context*. Leiden: Brill, 2010.
- . „A Hebrew Glossary Fragment of Ezekiel from the City Library Reutlingen.“ *Judaica*, 66, 4 (2010): 332–347.
- . „A New Fragment of a Medieval Commentary on the History Books of the Old Library of the Theological Seminary at Herborn Castle.“ *Judaica*, 69, 1 (2013): 60–69.
- . „Genizat Germania“ – *Hebrew and Aramaic Binding Fragments from Germany in Context*. London – Leiden: Brill, 2010.
- . „Medieval Hebrew and Arameic Binding Fragments of Martin's Library.“ In *Bibliotheca P. Martini Moguntina*, ed. Helmut Hinkel, 117–136, Mainz: Bistum Mainz, 2012.
- Morag, Šlomo. „The Vocalization of Codex Reuchlinianus.“ *Journal of Semitic Studies*, 4 (1959): 216–237.
- Nahon, Gérard. „Isaac b. Dorbelo et le Mahzor Vitry.“ In *Ibrahim Ibn Ya'qub at-Turtushi: Christianity, Islam and Judaism Meet in East-Central Europe (800–1300)*, ed. Petr Charvát, 191–206, Praha: Oriental Inst., 1996.
- Nechutová, Jana. „Prology protihusitských traktátů Štěpána z Dolan.“ In *Nový Mars Moravicus anebo Sborník příspěvků jež věnovali Prof. Dr. Josefu Válkovi jeho žáci a přátelé k sedmdesátinám*. (1999): 119–126.
- Neubauer, Adolf. *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford*. Oxford: Clarendon Press, 1886.
- Nuska, Bohumil. „Typologie českých renesančních vazeb: Terminologie, slohové určování a datování materiálu.“ *Historická knižní vazba: Sborník příspěvků k dějinám a k metodice ochrany historických knižních vazeb*. (1965): 19–145.

- Oesch, Josef. "Genizat Austria: the Hebrew Manuscripts and Fragments in Austrian Libraries Project." In *Genizat Germania*, ed. Andreas Lehnardt, 317–328, Leiden, Boston: Brill, 2010.
- Olszowy-Schlanger, Judith. „The Hebrew Bible.“ In *The New Cambridge History of the Bible II*, ed. Richard Marsden et E. Ann Matter, 19–40, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Ornato, Ezio. „Statistique et Paléographie: peut-on utiliser le rapport modulaire dans l'expertise des écritures médiévales?“ *Scriptorium*, 29 (1975): 198–234.
- Pátková, Hana. *Česká středověká paleografie*. České Budejovice: Vedita, 2008.
- Pavelková, Jindra. „Nejstarší soupis rukopisů knihovny benediktínského opatství Rajhrad z pera A. Habricha a jejich srovnání s dnešním stavem.“ *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska*, 16 (2008): 161–171.
- Perani, Mauro, Emanuela Mongardi and Ezra Chwat. „385 Printed Books of the Fifteenth to Eighteenth Centuries, Bound with Medieval Hebrew Manuscripts in the Estense Library in Modena.“ In „*Genizat Germania*“ – *Hebrew and Aramaic Binding Fragments from Germany in Context*, ed. Andreas Lehnardt, 217–226, Leiden: Brill, 2010.
- Perani, Mauro. *La Genizah italiana: edizione italiana ampliata ed aggiornata, degli atti del convergno di Gerusalemme del 9 gennaio 1996*, I. Bologna: Il mulino, 1999.
- Polakovič, Daniel. „Hebrejské rukopisné zlomky na vazbách inkunábulí a starých tisků knihovny františkánského kláštera v Chebu.“ In *Libri catenati Egrenses: knihy a knihovna chebských františkánů v pozdním středověku a raném novověku*, ed. Kamil Boldan et Jndřich Marek, 85–110, Praha: Národní knihovna České republiky, 2013.
- . „Hebrew Manuscript Fragments in the Czech Republic: a Preliminary Report.“ In *Genizat Germania*, ed. Andreas Lehnardt, 329–332, Leiden, Boston: Brill, 2010.
- Pollak, Joachim Joseph. „Dovev Siftei Ješanim.“ *Ha-Nešer*, 3 (1863): 10–11.
- Pollak, Max. *Die Juden in Wiener-Neustadt: ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Oesterreich*. Wien: Jüdischer Verlag, 1927.
- Rand, Michael. „Compositional Technique in Qilirian Piyutim for Rain and Dew.“ In *From a Sacred Source: Genizah Studies in Honour of Professor Stefan C. Reif*, ed. Ben Outhwaite, 249–287, Leiden: Brill, 2010.
- Reif, Stefan C. *Judaism and Hebrew Prayer*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1993.
- Sedeyn, Marie-Jeanne. *Introduction à l'examen objectif des écritures manuscrites, méthode SHOE: à l'usage des médins, sociologues, chercheurs, experts en écritures*. Les Roux: Meyreuil, 1999.
- Shep, Sydney. „Books Without Borders: The Transnational Turn in Book History.“ In *Books Without Borders*, I, ed. Robert Fraser et Mary Hammond, 13–37, New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Shoshana, Yehudah A. „Tosafot RIBA al maseekhet Shabbat.“ *Ješurun*, 13 (2003): 21–36.
- Scheiber, Alexander. „Medieval Hebrew Manuscripts as Binding Boards in the Libraries and Archives of Hungary.“ In *The Joshua Bloch Memorial Volume*, ed. Abraham Berger, 19–28, New York: The New York Public Library, 1960.

- . *Héber Kódexmaradványok magyarzagi Kötéstáblákban: A Középkori Magyar zsidóság Könyzkultúrája*. Budapest: Magyar Israeliták Országos Képviselete, 1969.
- Schubert, Kurt. *Die Geschichte des österreichischen Judentums*. Vienna: Böhlau, 2008.
- Sirat, Colette. *Du scribe au livre: les manuscrits hébreux au Moyen Âge*. Paris: CNRS éditions, 1994.
- . *Hebrew Manuscripts of the Middle Ages*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2002.
- . *L'examen des écritures: l'oeil et la machine*. Paris: CNRS, 1981.
- Soloveitchik, Hayim. „Three Themes in the Sefer Hasidim,“ *AJS Review*, I (1976): 311–358.
- Sommerová, Ivana. *Die Trebitscher Machzor – eine Beschreibung und Analyse des Manuskripts mit Übersetzung von Probepartien*. (Diplomová práca, Karlova Univerzita). Praha, 1973.
- Soukup, Daniel. “The Alleged Conversion of the Olomouc Rabbi Moses in 1425. Contribution to the Host Desecration Legends in Medieval Literature.” *Judaica Bohemiae*, XLVIII, 1 (2013): 5–38.
- Stanislav, Petr. *Soupis rukopisů knihovny při farním kostele svatého Jakuba v Brně*. Brno: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České Republiky, 2007.
- Stec, David M. *The Text of the Targum of Job: an Introduction and Critical Edition*. Leiden, New York: E. J. Brill, 1994.
- Steinschneider, Moritz. *Die Handschriften-verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, I. Berlin: Buchdruckerei der königl. Akademie der Wissenschaften, 1878.
- Strack, H. L. et Günter Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, 2. ed. Minneapolis: Fortress Press, 1992.
- Striedl, Hans. *Hebräische Handschriften*, 2. rozšířená ed. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1965.
- Szirmai, John A. *The Archeology of Medieval Bookbinding*. Aldershot: Ahgate, 1999.
- Ta-Shma, Israel. „Al kama injanej Machzor Vitry“ [Niekoľko otázok Mazchora Vitry]. *Ali Sefer* (1984): 81–89.
- . *Minhag aškenaz ha-qadmon: cheker ve-ijun* [Aškenázsky starobylý minhag]. Jerusalem: Magnes Press, 1992.
- Tov, Emanuel. „Copyining of a biblical scroll,“ *Journal of Religious History*, 26, 2 (2002): 189–209.
- Viogt, Wolfgang et Hans Striedl. *Verzeichnis des orientalischen Handschriften in Deutschland*, VI, Teil III: Hebräische Handschriften. Wiesbaden: Franz Steiner, 1984.

- Visi, Tamás et col., ed. *Vybrané hebrejské prameny k dějinám židů na Moravě: středověk a raný novověk*. Judaica Olomucensia, 5 (Olomouc: UPOL, 2013).
- Visi, Tamás. „A Jewish divorce formula („get“) from Brno, 1452.“ *Medium Aevum Quotidianum*, 56 (2007): 13–43.
- . „Halakha and Microhistory: The Shifra-Affair in Brno, 1452.“ *PaRDeS*, 16 (2010): 20–49.
- . „Intelektuální život Židů v Brně v 15. století“ *Časopis Matice Moravské*, 127 (2009): 131–141.
- Voit, Petr, ed. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri, 2006.
- Vrána, Jakub. *Kartuziánský klášter v Dolanech u Olomouce*. 2. ed., Památky Střední Moravy, sv. 13. Olomouc: Archeologické centrum Olomouc, 2007.
- Yardeni, Ada. *The Book of Hebrew Script: History, Palaeography, Script Styles, Calligraphy and Design*. London, New Castle: the British Library, Oak Knoll Press, 2002.
- Zunz, Leopold. *Die synagogale Poesie des Mittelalters*. Berlin: J. Springer, 1855.
- Zurkova, Renata. „Handel książka Żydów krakowskich w pierwszej połowie XVII wieku.“ *Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie*, 35 (1990): 5–37.

Internetové a CD-ROM databázy a odkazy

- “Hebrew Fragments in European Libraries.” <http://www.hebrewmanuscript.com/> (11. máj 2013).
- “Restauration der Erfurter Bible,” *Freunde der Staatsbibliothek zu Berlin*, přístup: 14. júla, 2013: <http://www.freunde-sbb.de/de/projekte/erfurterbibel.html>.
- „Hebräische Handschriften und Fragmente in österreichischen Bibliotheken,“ www.hebraica.at (11. júl 2013).
- „Mahzor Nuremberg.“ *the Jewish National and University Library, Treasures of the Jewish People, Private Collections*, http://jnul.huji.ac.il/dl/mss-pr/mahzor-nuremberg/open_eng.html. (25. jún 2013).
- „Mahzor Worms.“ *the Jewish National and University Library: Treasures of the Library*, http://www.jnul.huji.ac.il/dl/mss/worms/about_eng.html (2. august 2013).
- „SfarData.“ <http://sfardata.nli.org.il/sfardataweb/home.aspx> (13. august 2013).
- Bibliotheks-buch-und-informationswissenschaften*, “Bibliothek des Benediktinerstiftes,” [http://fabian.sub.uni-goettingen.de/?Benediktinerstift_\(St.Paul\)](http://fabian.sub.uni-goettingen.de/?Benediktinerstift_(St.Paul)). (25. júl 2013).
- Ha-taklitor ta-torani*, ed. 16, CD-ROM (Jerusalem, 2010):
- Marginalia Review of Books*, „Mauro Perani talks about the Bologna Torah Scroll,“ <https://soundcloud.com/marginalia/mauro-perani-torah-bologna> (14. august 2013).

Resumé

For centuries, books produced and possessed by ecclesiastic and municipal institutions reveal the presence of reused parchment in their binding. These strange materials provide us with a glimpse of the world that no longer existed in the time of their reuse. Bookbinders welcomed any parchment considered as out-dated to reduce their expenses. Unused scrolls, charters and folios of old books were a cheaper substitute for new parchment needed to make a proper binding. Considerable number of these bindings includes Hebrew scripture.

The thesis analyses Hebrew manuscripts found in bindings preserved in Moravian libraries and archives dated from the fifteenth until the first half of the seventeenth century. It enunciates problematic issues of determining the provenience of the fragments. In order to address the problem, it examines the material relation between host volumes and fragments. Through the description of selected libraries it illustrates the patterns of book circulation and systematic building of libraries with an aid of local sources used for binding.

The thesis describes paleographic and codicological features of this fragmentary material in order to determine the features of their original codices. It introduces the subject of a Hebrew manuscript on the basis of auxiliary historical sciences and verbalizes the problems with adjusting the general discussion to the Moravian case. The sketched approach is utilized in order to fulfill one of the main objectives of the work. It is the estimation of the date of production of uncovered Hebrew manuscripts that may be executed only through thorough study of manuscripts as products of material culture.

Hebrew fragments themselves come from various sources. Therefore, the last chapter of the paper focuses on three genres well represented among the fragments, namely: bibles, liturgy and halakhah. These three groups are thoroughly examined from paleographic point of view as well as their content is briefly summarized and their form is introduced from historical perspective.

The structure and the content of the thesis are designed to serve as a guide into Hebrew fragments found in bindings that covers all aspects of their current and previous material existence.

Anotácia

Priezvisko a meno: Jánošíková Magdaléna

Fakulta: Filozofická

Názov diplomovej práce: Stratená knižnica: Stredoveké hebrejské fragmenty na Morave

Vedúci diplomovej práce: Martin Elbel, PhD.

Počet znakov: 285 660

Počet príloh: 2

Počet titulov použitej literatúry: 135

Kľúčové slová: Hebrejské rukopisy, Židia, judaizmus, stredovek, knižná väzba, biblia, liturgia, halacha.

Charakteristika práce: Diplomová práca rozoberá hebrejské pergamenové fragmenty používané na vyhotovenie väzieb kníh v období od začiatku 15. storočia až do prvej polovice 17. storočia. Kontextualizuje ich výskyt, rozoberá ich kodikologické a paleografické črty a objasňuje ich základné žánrové zaradenie ako aj význam nájdených rukopisov pre stredovekú židovskú obec.